

АБДУХОЛИҚИ НАБАВӢ

**ДУ ЧЕҲРАИ ДУРАХШОНИ
АДАБИЁТИ МУОСИР**

Душанбе - 2021

**Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон
Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ**

АБДУХОЛИҚИ НАБАВӢ

**ДУ ЧЕҲРАИ ДУРАХШОНИ
АДАБИЁТИ МУОСИР**

**(МИРЗО ТУРСУНЗОДА
ВА СОТИМ УЛУҒЗОДА)**

Душанбе – 2021

ТДУ 891.550

Н - 13

Хайати тахририя:

Абдучаббор Раҳмонзода, Фарҳод Раҳимӣ, Муҳаммадҷосиф Имомзода,
Низом Қосим, Муҳаммад Абдураҳмон, Боймурод Шарифзода.

Муҳаррири масъул:
Боймурод Шарифзода

Муқарризон:

Анзурати Маликзода, ходими пешбари ИЗА ба номи
Рудаки АМИ ҚТ; **Ҳамза Боқиев**, номзади фанҳои филологӣ,
дотсент.

Муҳаррир:

номзади илми филология **Умриддин Юсуфӣ**

Набавӣ, Абдуҳолик. Ду чехраи дурахшони адабиёти муосир
(Мирзо Турсунзода ва Сотим Улуғзода). – Душанбе: Дониш, 2021.
– 246 саҳ.

Мачмуаи пажӯхишҳои адабиётшиносии барҷаста
Абдуҳолиқи Набавӣ ба таҳқиқи рӯзгору осор ва паҳлуҳои
эҷодиёти ду чехраи дурахшони адабиёти муосири тоҷикӣ – Мирзо
Турсунзода ва Сотим Улуғзода бахшида шудааст. Пажӯхишҳои
илмии муаллиф бо дақиқ будани далелҳо ва баррасии ҳунарии
паҳлуҳои муҳталифи эҷодиёти адибон, таҳлили мундариҷаву
шакли асарҳои ҷудоғона ва иртиботи онҳо ба ҷараёни адабии
давр тафовут мекунад. Дар қанори ин, чанд ёднома дар бораи М.
Турсунзода ба он пайваст шудааст.

Китоб барои пажӯҳандагони адабиёти муосир, унвонҷӯён
ва донишҷӯёни бахшҳои суҳаншиносӣ судманд хоҳад буд.

ISBN

©Набавӣ А.
©Институти забон ва адабиёти
ба номи Рӯдакии АМИТ

МУҚАДДИМАИ МУАЛЛИФ

Исми Мирзо Турсунзода ва Сотим Улуғзода барои мардуми мо ошно мебошад ва онҳоро метавон аз чехраҳои тобноки адабиёти муосири тоҷик ба шумор овард. Адабиёти нави тоҷикӣ аз ибтидои садаи XX оғоз гирифта, то ба ҳол амал мекунад, адабиёти сифатан тозае мебошад, ки аз адабиёти гузашта бо арзишҳои хоси адабии худ тафовут дорад. Ин арзиши нави зебоишинохтӣ ва адабӣ аз чӣ иборат будааст? Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки диди адабӣ воқеъгароёна шуд ва ба доираи тасвири бадеӣ ҳодисаву воқеаҳо ва инсонии давраи замони муайяни таърихӣ ворид омад. Системаи поэтикаи адабиёт низ таҳаввули ҷашмрас кард. Дигар мавзӯ ва инсонии мушаххас бо диди бадеии воқеъбинона ва воситаҳои тасвири дақиқ, ки моҳияти воқеии чизҳоро бозгӯ мекарданд, чун меъри тасвири бадеӣ шинохта мешуд.

Ибтидои ин тағйири арзишҳои адабӣ, чунонки устод Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926) қайд мекунад, аз даврони ҷадибия оғоз мешавад ва дар замони Шӯравӣ идома меёбад. Ташаккулу таҳаввули наздик ба панҷоҳ соли ин адабиёт мансуб ба устод Садрриддин Айнӣ мебошад. Дар ин амали халлоқияти адабиёти нав устодро шогирдони вай дар пахлу буданд ва саҳми онҳо низ дар ин ҷӯяндагиро назаррас мебошад.

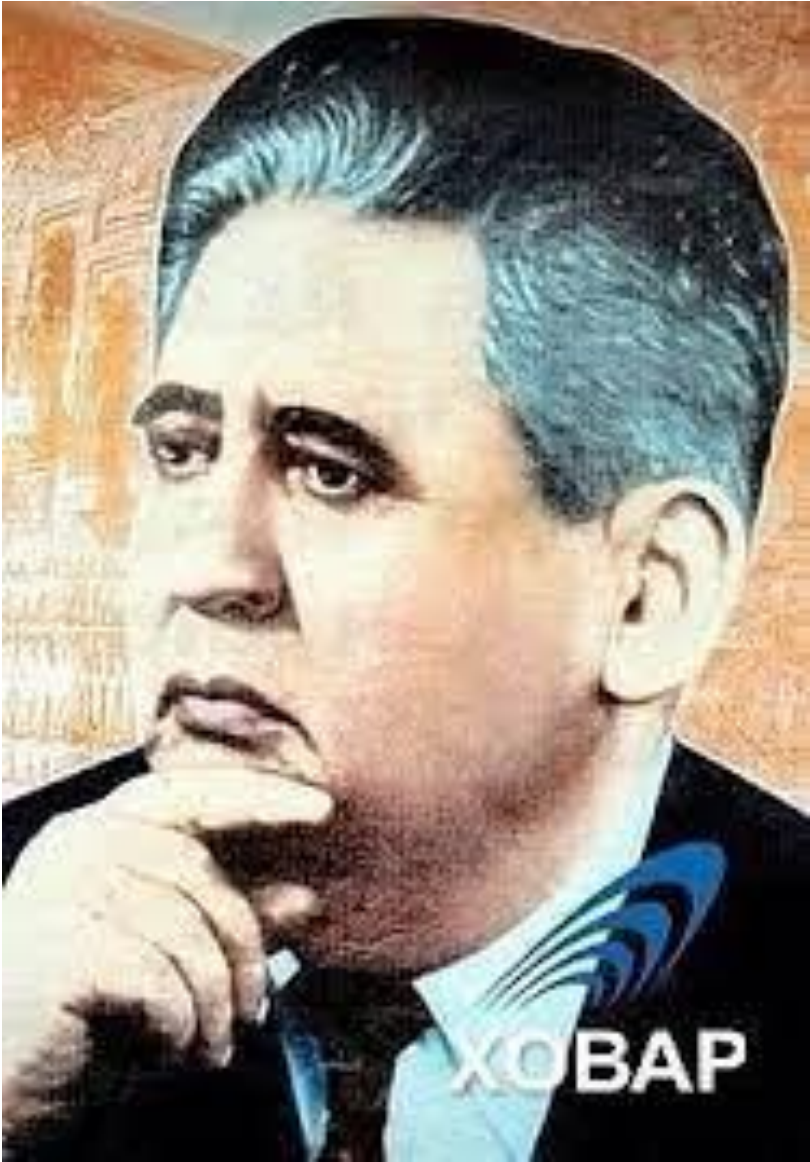
Мирзо Турсунзода ва Сотим Улуғзода аз ҳамин гуна шогирдони хушиестъод ба шумор меоманд. Иртиботи онҳо бо устод Ҳанӯз дар даврони таҳсил дар Дорулмуаллимини тоҷикии Тошканд (1924-1929) ба амал пайваста буд. Дар он замон устод Айнӣ яке аз чехраҳои шинохта ба шумор меомад, ки бо осори таърихӣ ва қиссаву романи «Одина» ва «Дохунда» дар

миёни хонандагони тоҷик шуҳрат пайдо карда буд. Ба қавли Сотим Улуғзода донишҷӯёни Дорулмуаллимин қиссаи «Одина»-ро, ки дар саҳифаҳои рӯзномаи «Овози тоҷик» ба нашр мерасид, чун одами гуруснае, ки хоҳони таоми хушлаззат аст, интизорӣ мекашиданд. Ин осор ба адибони оянда илҳом мебахшид ва шояд бесабаб набошад, ки устод Турсунзода дар оғози кори эҷодии хеш асарҳои насрӣ, аз ҷумла ҳикоя таълиф намудааст.

Аммо дар оянда роҳи ҳар яке аз ин адибон ба самти мушаххасе ҷараён мегирад. Онҳо кӯшидаанд, ки дар таҳаввули адабиёти нави тоҷикӣ саҳм гирифта бошанд. Аз ҷумла, Мирзо Турсунзода яке аз шоирони пууровоза буда, дар таҳаввули назми тоҷикӣ ва шуҳрат ёфтани он ҳиссаи бузург дорад. Сотим Улуғзода аз носирони пуртавон аст ва дар рушди насри замони ӯ таърихӣ ва умқ пайдо кардани реализми он саҳми ҷашмрасе гирифтааст. Ин ду адиб дар зуҳур ва таҳаввули жанри тозае чун драматургия ҳиссагузор ҳастанд. Ҳар ду дар таълифи асарҳои публицистӣ ва нақди осори адабии адибон ва раванди адабии ҷорӣ иштироки назаррас доранд. Ҷи гузоришҳои Турсунзода ва ҷи пажӯҳишҳои Улуғзода бо нақду таҳлили илмӣ имтиёз доранд. Ниҳоят ин ду адиб дар солҳои гуногун дар раёсати Иттифоқи нависандагон будаанд ва яке камтар ва дигаре бештар ин иттиҳодияи эҷодиро сарварӣ намудаанд.

Бинобар ин, дар зери як маҷмӯа овардани онҳо, ки имсол 110-солагии мавлудашон ҷашн гирифта мешавад, рамзӣ ва як ҳодисаи табиист, ки мо ин корро анҷом додан хостем. Як қисм аз мақолоти ин маҷмӯа дар солҳои гуногун таълиф шуда, бахше аз онҳо асосан бори нахуст пешкаш мешаванд. Умед аст, ки писанди хонандагони муҳтарм афтада бошад.

ФАСЛИ ЯКУМ
МИРЗО ТУРСУНЗОДА

ШОИРИ ВАТАНХОҶ ВА ИНСОНДҶСТ

Мирзо Турсунзода (1911-1977) аз фарзанди баном ва фарзонаи тоҷик аст, ки наздик ба панҷоҳ сол (1930-1977) дар майдони адабиёти тоҷик эҷодкорӣ карда, ба сифати яке аз фаъолони машҳури ҷамъиятӣ дар тамоми Иттиҳоди Шӯравии собиқ маълуму маъруф гардидааст. Ҳарчанд аз марғаш зиёда аз чихил сол мегузарад, вале шеърҳои номи ӯ дар миёни мардумии тоҷик шуҳрати тамом дорад ва аз аҳаммияти эҷодӣташ чизе кам нашудааст. Ба ҳамин сабаб аст, ки дар миёни шаш фарзанди арҷманди халқи тоҷик ӯ низ сарфароз ба гирифтани унвони «Қаҳрамони Тоҷикистон» (2001) гардидааст.

Аз ҳама муҳимтар, вай як ватандӯсти ҳассосе буд, ки парвозҳои баланду дур, авҷи шуҳрат ва обрӯи эътиборашро пайваста ба обу хоки поки Тоҷикистони азиз ва мардуми он медонист, инсоне буд, ки аз он сӯи укёнусоҳ садои меҳан ва овои рӯдҳои диёр гӯшаҳо навозиш медоданд ва ба дилаш қувва мебахшиданд; шахсияте буд, ки мисли гӯшту нохун ҷисму ҷонаш бо кишвараш пайванд хӯрдаву ҳамеша, дар ҳама ҳолат, дар ҳама ҷо бо ёду номи Ватан мезист. Шахсияти Турсунзода ва шеъри Турсунзода ӯро ҳамсафу ҳамрадиқ бо устодон Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутӣ гардонидаст.

Бамаврид аст ёдовар шавем, ки устод Турсунзода аз мо зиёдтар дар хусуси оқибати қораш андеша мекард ва аз нияти ба таърих даромадан дида ӯро бештар фикри ҷӣ тавр аз таърих берун омадан ба худ машғул медошт (Дар ин хусус нигар ба мақолаи Борис Панкин «Мирзо каторого я узнал» // Лит. газета,

1 февраля 1984 г, стр., 6)¹. Яъне худи шоир аз навназарихои эҳсосотии мо дида зиёдтар ба ҳукми таърих эътимод дошт ва вазифаи мо аҳли таҳқиқ он аст, ки чи ба эҷодиёти ӯ чи ба адабиёти тоҷикии замони шӯравӣ баҳои мунсифона дода бошем...

Мирзо Турсунзода 2 майи соли 1911 дар деҳаи Қаратоғи ноҳияи Ҳисор (имрӯз дар ҳудуди ноҳияи Шаҳринав) таваллуд ёфтааст. Ба қавли худаш, ки аз забони падараш нақл мекунад, пас аз чор соли заминчунбии Қаратоғ ба дунё меояд. Тибқи ахбор зилзилаи мазкур соли 1907 ба амал омада, хеле харобӣ ба бор оварда буд. Аз ин ҷо маълум аст, ки таваллуди шоир соли 1911 аст, аммо рӯзи мавлудаш шояд тахминӣ бошад. Баъзеҳо рӯзи 2 майро рамзӣ ва интиҳоби худи шоир ҳисобидаанд ва рӯзи воқеии таваллуди ӯро 28 октябр медонанд. Ҳарчи бошад, зодрӯзи шоир ба таври расмӣ 2 май қайд шудааст ва имрӯз ба сифати далели ибтидои зиндагиномаи шоир шинохта мешавад.

Падари Мирзо – усто Турсун марди дурудгари хунарманде будааст. Вай се маротиба хонадор шудааст. Ҳамсари аввал бо фарзандонаш ҳама соли 1907 дар фочеаи зилзилаи Қаратоғ фавтидаанд. Баъд, бори дувум ба модари Мирзо хонадор мешавад, ки Холбибӣ ном дошта, аз гузари Чармгарони Қаратоғ будааст ва дар дӯхтани тоқӣ (сарпӯш) хунари расо доштааст. Аз Холбибӣ се фарзанд: Турсуноӣ, Султон ва Мирзо ба дунё омадаанд, вале дуи аввал дар айёми тифлӣ фавтидаанд. Модари Мирзо низ дар вабои соли 1920, ки водии Ҳисорро фаро гирифта буд, дунёро тарк мегӯяд. Дар ин замон падари Мирзо иҷборан ба Душанбе барои бунёди нишастгоҳи амири Бухоро дар хидмат буд. Мирзои хурдсол аз марги модари дар

¹ Борис Панкин «Мирзо каторого я узнал» // Лит. газета, 1 февраля 1984 г, стр., 6

пеши чашмонаш фавтида хеле муассир мегардад. Ин марг барои усто Турсун низ хеле ногаҳонӣ ва гарон афтод, зеро ҳам хонааш бесаробон монд ва ҳам тарбияи фарзанди хурдсоли нухсола ба уҳдаи ӯ афтод. Падар ниҳоят маҷбур мешавад, ки барои вайрон нашудан аз низоми хонавода ва саҳтӣ накашидани фарзанди ягонааш бори сеум хонадор шавад. Мирзо Турсунзода баъдҳо ин ҳодисаро ба хотир оварда мегӯяд, ки ҳамон вақт аз кӯтаҳбинии бачагона моҳияти ин амали падарро нафаҳмида буд ва шояд як сабаби баъдтар аз деҳа ба Душанбе гурехтанаш низ ҳамин ҳодиса шуда бошад... Ҳарчи бошад, бо пасту баланди муносибат ба модарандар нигоҳ накарда, то соли 1925/1926 вай зери тарбияи хонавода буд.

Падари Мирзо хунарманди чирадасте будааст ва ба ҳамин сабаб ӯро бо номи Турсуни Ғолиб мешинохтаанд. Осори хунари вай дар аксари хонаҳои қаратоғиён ва хонаи худи ӯ, дар гузари Тошқӯрғон, то ба ҳол боқӣ мондааст ва намунае чанд аз онҳо дар осорхонаи деҳаи мазкур нигоҳ дошта мешавад. Ҳарчанд усто Турсун марди бесавод буд, вале таваҷҷуҳи ҳосае ба илму адабиёт доштааст. Вай бисёр мехост, ки фарзандаш савод дошта бошад. Шояд ба ҳамин далел фарзанди аз ҳама хурдиашро Мирзо ном мениҳад. «Ин ном, - навиштааст Мирзо Турсунзода, - маънии рамзӣ дошта, аксаран ба умеди соҳиби илму дониш шудан ба фарзандон гузошта мешуд. Зоҳиран падарам бисёр мехост, ки ман ҳам босавод ва донишманд шавам» (М. Турсунзода. Дар бораи худам. – Дар кит.: Осори мунтахаб, ҷ.1, Душанбе: Ирфон, 1981, сах. 7²).

² М. Турсунзода. Дар бораи худам. – Дар кит.: Осори мунтахаб, ҷ.1, Душанбе: Ирфон, 1981, сах. 7.

Ҳамин тавр бо ниятҳои нек Мирзо дар синни 6 солагии ба мактаб дода мешавад ва падар нисфи бозёфти устогиашро сарфи таъмини хониши фарзандаш мекунад. Аслан, Мирзо худ дар кӯдакӣ тезхуш буда, зехни хубе доштааст, ки устои мадрасааш аз таҳсили хуб ва ояндаи неки вай бо некбинӣ изҳори ақида кардааст. Бо файзи баракати ин таҳсил, ки шояд шашафт сол тӯл кашидааст, Мирзои хурдсол аз асосҳои аҳкоми дин, тиловати Қуръон баҳравар мешавад ва бо осори классикони адабиёти тоҷику форс ошно мегардад. Аз ҷумла, вай хеле баъдтар (соли 1969) аз эъҷози сухан, арзиши бадеӣ ва ҳунарии баёни масоили ахлоқӣ дар Қуръон бо мафтунӣ ёдовар шуда, вале комилан табиӣ аз он норозӣ аст, ки ин китоби муқаддас ва пандҳои ҳаётии он аз ҷониби баъзе афрод ба сифати дастури зӯроварӣ ва шиканча истифода мешавад (ниг.: Мирзо Турсунзода. Куллийёт, ҷ. 3, саҳ. 408)³. Ҳамин тавр бо баровардани савод Мирзои хурдсол ба олами китоб пайваست ва ӯ сухани адабӣ ва ҳунари суханвариро бевосита дарку ташхис мекардагӣ шуд.

Дар тарбияи завқи бадеии устод Турсунзода падари ҳунармандаш саҳм доштааст. Маълум мешавад, ки падару писар дар вақти холигӣ, баҳусус шабонгоҳ, аз хусуси ҳаводиси олам, табиат ва зиндагӣ суҳбатҳои судманде ба амал меовардаанд ва падар ба саволу пурсишҳои кунҷковонаи Мирзо посухҳои шоирона, ҷавобҳои ба диди адабии мардум хос меодааст, ки ин ҳама ба тарбияи завқи бадеии вай таъсири босамар доштааст. Турсунзода ба ёд меоварад: «Падарам савод надошт, вале шеърӣ бисёреро аз ёд медонист ва ҳар гоҳ барои ман мехонд. Аз ҳамон вақтҳо дар дилам нисбат ба шеър муҳаббат пайдо шуд» (Осори мунтахаб, ҷ. 1, саҳ. 5)⁴. Ҳамчунин модари вай Холбибӣ низ ҳангоми

³ Мирзо Турсунзода. Куллийёт, ҷ. 3, саҳ. 408.

⁴ Осори мунтахаб, ҷ. 1, саҳ. 5.

токидӯзӣ, дар суҳбати занони ҳамсоя бо гуфтани афсона ва хондани шеър машғул мешудааст ва онҳо ба Мирзои кунҷков бесар набудаанд. Зиёда аз он, амакаш Қорӣ Абдурозик, хатмкардаи мадрасаи Бухоро, ҳунари шеърғӯӣ дошта, кӯшиш мекардааст то бародарзодаи худро вориди дунёи ҷурасори шеър карда бошад. Ҳамин тариқ, то Инқилоби Бухоро Мирзои хурдсол аз афсонаҳо, шеъри халқӣ ва осори Саъдию Ҳофиз, Ҷомиву Бедил, Рӯдакиву Фирдавсӣ хеле намунаҳоро азбар карда буд.

Турсунзода баъдҳо ин тазоддҳои зиндагӣ – нодорию камбуди иқтисодӣ ва ҳамзамон таваҷҷуҳ ба сухани бадеиро борҳо махсусан таъкид мекунад: «Халқи ман дар ҳолатҳои тоқатфарсои рӯзгор дили шеърятпарвар ва муҳаббат ба забонро аз даст навода буд. Одамон барои дар рӯзҳои бозор аз шоирони бузурги гузашта дар чойхона шеър гуфтаним ба ман подош медоданд»), - навиштааст вай (М. Турсун-заде. *Всё это было* // *Огонёк*, 1967, № 14, стр. 19)⁵.

Аммо дар хотири Мирзои хурдсол ҳамчунин марги бемаҳали модар, саҳтиҳои рӯзгори падар, азобу шиканҷаҳои одамони одӣ ва нодорию беҳуқуқӣ, ноилоичиву дармондагии мардуми деҳааш нақши амиқе гузоштааст. Бинобар ин, баъди дар Қаротог барқарор шудани «ҳокимияти советӣ» падарашу вай ва мардуми мисли онҳо, яъне аксари аҳолии камбағали деҳа, онро хуш қабуд кардаанд. Бахусус, ки замони нав ва Инқилоби Октябр ба бечорагону нодорон заминро об ва озодиву баробарии иҷтимоиро ваъда меод ва ҳар рӯз чизи нава ба рӯзгори мардум ворид мегашт. Ҳатто дар дехоти кӯҳистон пайдо шудани командири отряди сурху зани рус ба ҷуз аз ҳодисаи ба кулӣ тоза ва гӯшношунид будан, боз андешаи тараҳҳуму шафқатро ҳамроҳ доштааст. Турсунзода яке аз ин гуна лаҳзаҳои

⁵ М. Турсун-заде. *Всё это было* // *Огонёк*, 1967, № 14, стр. 19.

муассирро чунин ёдовар мешавад: «Ман номи фарзандони отряд (даста – А.Н.)-ро фаромӯш кардам, вале зани чавони рус, чашмони вай, мӯҳояш, дастҳояш дар хотирам мондааст. Вай маро пеши худ хонд ва бо муҳаббат сарамро молид (ин ягона меҳрубонии занона буд, ки ман дар умри бачагиву бекасии худ ба ёд гирифтаам), баъд ба ман пораи ноне дод. Бӯй ва маззаи ин пораи нонро тамоми умр фаромӯш карда наметавонам» (М. Турсун-заде. Всё это было, стр. 19)⁶. Маълум аст, ки минбаъд низ вайро чизҳои тоза ва меҳрубониву марҳаматҳои зиндагонии нав ҳамеша ҳамқадам будаанд ва бинобар ин вай ба тасвиру тавсифи он қалам фарсудааст.

Ҳамин тавр, соли 1924 дар Қаротоғ мактаби нав кӯшода мешавад ва Мирзои хурдсол дар он ҷо ворид ба таҳсил мешавад. Сипас аз боз шудани интернат барои бачагони камбағалу یتим дар пойтахти ҷумҳурӣ, шаҳри Душанбе, огоҳ мегардад ва ҳамроҳ бо дӯстони наздикаш Абдурахиму Муҳаммадӣ пинҳонӣ масофаи чихил километрро тай карда, ба Душанбе меояд (М. Сатторов. Ошёни меҳр // Пионери Тоҷикистон, 1981, 27 сентябр)⁷. Дар Комиссариати Халқии Маорифи Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистон онҳоро хуш қабул мекунад ва барои таҳсил ба интернат роҳат медиҳанд. Маҳз дар ҳамин ҷо шоири оянда бо «одами начиб ва шоири мумтоз», бо «яке аз нахустин устодон ва парасторонаш» Абулқосим Лоҳутӣ шинос мешавад. Соли 1926 дар заминаи ҳамон интернат аввалин Омӯзишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон таъсис меёбад ва Мирзо Турсунзода ба он ворид шуда, баъд аз хатми он барои идомаи таҳсил ба

⁶ М. Турсун-заде. Всё это было, стр. 19

⁷ М. Сатторов. Ошёни меҳр // Пионери Тоҷикистон, 1981, 27 сентябр.

Дорулмуаллимини тоҷикона дар шаҳри Тошканд (1927) фиристода мешавад.

Дорулмуаллимини мазкур аз нахустин таълимгоҳе буд, ки пас аз инқилоб барои фарзандони тоҷик боз гардид ва дар он устодоне чун Собит Маннофзода, Нарзуллоҳи Бектош, Шароф Ҷабборӣ ва дигарон аз забону адабиёт тадрис мекарданд. Турсунзода ҳамроҳ бо ҳамсабақҳои худ Сотим Улуғзода, Файзулло Абдуллозода, Баҳодур Искандаров, Бобоҷон Ниёзмӯҳаммадов, Мулло Эркаев, Мастибек Тошмӯҳаммадов ва дигарон аз забону адабиёт таълим мегирад. Дар ин таҳсилгоҳ ба ҷуз аз азхуд кардани илму дониш ба иншоӣ шеър машғул мегардад ва бори аввал бо устод Айни ва осори ӯ ошно мешавад.

Мирзо Турсунзода, ки бо аспу ароба аз Душанбе барои таҳсил баромада буд, соли 1930 пас аз хатми Дорулмуаллимини тоҷиконаи Тошканд бо қатора ба Душанбе бармегардад. Ҳамин тавр фаъолияти кории вай дар идораи рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» (ҳоло «Ҷавонони Тоҷикистон» - А.Н.) оғоз гардид. Аввал ба сифати мудири шуъбаи оммавӣ ва баъд котиби масъули рӯзномаи мазкур фаъолият намуд. Аз ҳамон айём сар карда, очерку ҳикоя ва шеърҳои вай дар саҳфаҳои матбуот ба таъбир мерасанд ва фаъолияти адабии Мирзо Турсунзода оғоз меёбад. Барои шаклгирии хунари адабии шоири ҷавон ашъори Рӯдакӣ, Ҳофиз, Бедил ва умуман назми классикии форсии тоҷикӣ «муттақо» гардидаанд. «Дар айни замон, - иқроӣ шудааст вай, - таҷрибаи муосирони бузурги худ – устод Лоҳутӣ ва асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Айниро, ки офаридаҳояшон ба ман таъсири бузург гузоштаанд, бо иштиқоқи тамом меомӯхтаам. Тадричан бо асарҳои

адибони рус ошно шудам» (Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб, сах. 15)⁸.

Табиист, ки диққати адиби ҷавонро, пеш аз хама, тасвири ҳаёти нав, мубориза бо аксулинқилобиён ва босмачиҳо, васфи меҳнат ва меҳнаткашон, мазаммати душманони синфӣ ташкил мекард. Аз ин қабил навиштаҳои нахустини вай дар маҷмӯаи «Байрақи зафар» (1932) гирд омаданд, ки дар таҳрири Сотим Улуғзода ва пешгуфтори Шарифҷон Хусейнзода ба таъб мерасад. Аз ин маҷмӯа равшан буд, ки дар аввали қор таваҷҷуҳи Турсунзода ба эҷоди назму наср баробар будааст. Аммо насраш ҳам равону шоирона ва омехта ба намунаҳои шеърӣ худашу дигарон мебошад. Баъдҳо шеърнависӣ дар эҷодиёти вай ба ҷои аввал гузарад ҳам, вале эҳсоси замон, баёни гоҳномаӣ (публитистӣ) ҳеч вақт шеърӣ ўро тарк накардааст, балки мақолаҳои гоҳномаӣ, гузоришҳои илмиву интиқодӣ як риштаи муҳимми фаъолияти адабии вайро ташкил медиҳанд...

Солҳои 1934 Турсунзода ба баъзе сабабҳо ба Хучанд рафта, он ҷо ба сифати мудири қисми адабии Театри мусиқии драмавии Ленинобод (ҳоло ба номи Камоли Хучандии шаҳри Хучанд) ва котиби масъули рӯзномаи «Пролетори Хучанд» ифои вазифа менамояд. Намоишномаи вай бо номи «Ҳукм», ки соли 1933 таълиф шуда буд, дар театри Хучанд ба сахна гузошта мешавад. Ҳамон ҷо бо хунарпеша Сабоҳат Низомиддинова хонадор мешавад. Сипас соли 1936 ба Душанбе баргашта, дар рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» ба қор сар мекунад ва баъдтар дар Иттифоқи нависандагон мудири бахши ташкилӣ ва шӯрои драмнависонро ба уҳда доштааст. Аз соли 1939 ба Кумитаи ташкилии Иттифоқи нависандагон роҳбар интиҳоб мегардад.

⁸ Мирзо Турсунзода. Осори мунтахаб, сах. 15.

Дар ин давра Турсунзода ба сифати шоир шинохта мешавад. Вай як силсила шеър ва достону манзумаҳо эҷод нумуд. Шеърҳои ӯ асосан дар мавзӯҳои ватандӯстӣ, васфи меҳнати дастачамъона, дӯстии халқҳо, танкиди ғосибони хоричӣ бахшида таълиф шудаанд, ки намунаҳои хубашон «Суруди ҷавонӣ», «Мамлакати тиллоӣ», «Оҳанрабо», «Аз оташ ҳазар кун!», «Халқи далер», «Ба духтари Астурия», «Водии Ҳисор», «Ба кӯҳсори тоҷик», «Ҳаёли хом», «Гул мекунад», «Омад канал» ба шумор меояд. Ашъори дар ин давра навиштаи вай дар маҷмӯаи «Шеърҳо» (1939) гирд омадаанд.

Манзумаҳои «Манзараҳои Ҳучанд» (1935), «Офтоби мамлакат» (1935) ва «Ҳазон ва баҳор» (1937) ва достони «Оби ҳаёт» (бо ҳамқаламии Садриддин Айнӣ, Ҳабиб Юсуфӣ ва Абдусалом Деҳотӣ) низ мавзӯҳои ҳаёти занони озоди тоҷик, сарнавишти талхи онҳо дар замони гузашта, муборизаи мардуми тоҷик барои ҳимояи соҳти сотсиалистӣ ва ғайраро дар бар гирифтааст. Шеърҳои индавринаи Турсунзода бештар хусусияти тавсифӣ доштанд ва шоир асосан мутаваҷҷеҳи хушиҳои зиндагӣ шудааст. Аҳли нақду таҳқиқ навиштаанд ва ҳуди устод низ эътироф карда буд, ки дар шеърҳои манзумаҳои дар ин солҳо навиштаи ӯ аз умқи бадеии воқеаҳо дида, тавсиф бештар мавқеъ дорад, нисбат ба навангезии моҳиятӣ дар қолабҳои санъату воситаҳои суннатӣ баён кардани мақсад ба ҷойи аввал гузаштааст, яъне баёни шӯру шавқи зоҳирӣ аз нигориши умқи масъалаҳо боло мегирад (М. Турсунзода. Барои назми пешқадам // Шарқи сурх, 1954, № 12, саҳ 105)⁹.

⁹ М. Турсунзода. Барои назми пешқадам // Шарқи сурх, 1954, № 12, саҳ 105.

Дар ин давра Турсунзода ба таълифи осори драмавӣ низ машғул шуда, аз рӯи манзумаи Низомии Ганҷавӣ (ҳамроҳ бо шоир Абдусалом Деҳотӣ) матни аввалин либреттои операи тоҷикӣ «Хусрав ва Ширин» ва матни либреттои операи «Шӯриши Восеъ»-ро (ҳамроҳ бо А. Баласанян) таълиф намуд. Ҳамчунин ба таълифи мақолаҳо дар бораи намояндагони адабиёти гузашта ва гирдоварии фарҳанги мардумӣ низ (фолклор) машғул шудааст.

Солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ бо тақозои замон ва боло рафтани эҳсоси меҳанпарастӣ тараннуми ғояҳои ватанпарварӣ ва дӯстии халқҳо дар эҷодиёти Турсунзода мавқеи муҳим пайдо мекунад. Дар оғоз ӯ шеърҳои навишт, ки рӯҳияи мардуми тоҷикро нисбат ба ҳимояи Ватан ва душмани ғаддор – фашизм ифода мекунанд. Аз ҳама муҳим шоир шакли умумихалқӣ гирифтани мубориза ва бовари мардумро ба ғалабаи шӯравӣ ба тасвир мегирад. Ҳамчунин ҷоннисориву қаҳрамоноҳоро дар сангарҳои ҷанг аз мавзӯҳои муҳимми шеъри Турсунзода будааст. Аз ҷумла, шеърҳои «Хайр, модари азиз!», «Хотираи капитан», «Ҳамшираҳо» (1941), «Сарчашмаи мардонагӣ», «Ҳаргиз», «Ба ҷанг» (1942), «Баҳодури тоҷик» (1943), «Фарзанди ту меояд» (1944) рӯҳияи умумии мардумро аз оғоз то наздик омадани ғалаба фаро гирифтаанд.

Ин ҳама мавзӯю масъалаҳо дар дostonҳои «Писари Ватан» (1942), «Барои Ватан» (1941) ва «Арӯс аз Маскав» (1945) ба таври барҷаста ифода ёфтааст. Достони «Писари Ватан» яке аз аввалин асарҳои ҳамосӣ дар мавзӯи муборизаи мардуми шӯравӣ ва хосса фарзандони мардуми тоҷик бар муқобили фашистони Олмон мебошад. Шоир дар канори корномаҳои ҷангии қаҳрамонони асосӣ - тоҷикписар Қодир ва фарзанди мардуми украин Микола, ҳамчунин аз суннатҳои

қахрамононаи халқ ва муҳаббати онҳо ба Ватан суҳан ба миён меоварад.

Ба ин маънӣ, Турсунзода дар солҳои ҷанг, мисли дигар аҳли адаби тоҷик ва шӯравии собиқ, бештар мутаваҷҷеҳи асли миллӣ ва таърихи халқаш гардид. Вай аз гузашта, аз ниёгон ёд карда, ҷавонписарони тоҷикро ба идомаи рӯҳия ва қори қахрамононаи ниёгонашон даъват намуд ва худ дар равиҳои осори меҳанпарваронаи шоирони гузашта асарҳо таълиф кард. Достони «Писари Ватан» (1942) ҳамингуна як асарест, ки дар пайгирии суннаҳои ҳамоҳангӣ эҷод шуда, саршор аз рӯҳи миллӣ мебошад:

*Падар мезад нишаста пеши фарзанд,
Варақ зарин китоби панду ҳикмат.
Ба ӯ меҳонд дарси навҷавонӣ,
Саросар достони қаҳрамонӣ.*

Дар ҳамин айём буд, ки вай аз ашъори ҳамоҳангӣ тавоно Фирдавсии ватанпарвар чунин байтҳоро ба ҳамватанонаш ёдовар мешавад:

*Нахоҳам тани зинда бе ному нанг,
Битозам чу боди дамон сӯи ҷанг,
Кунам рӯи кишвар ҳама бесилоҳ,
Синонам гузар гирад аз ҷарху моҳ.
Ҳама роҳу расми паланг оварам,
Сари саркашон зери санг оварам.*

Аз ин қабил андешаҳои бузургони гузашта дар замони ҷанг барои аз ғосибони фашистӣ муҳофизат кардани кишвар ва парвариш додани рӯҳи ватандӯстӣ дар мардуми хидмат менамуд ва ин усул аз хусусиятҳои барҷаста дар осори адабию бадеии замони ҷанг ба шумор меомад (Ниг. А. Набавӣ. Ҷанги ватанӣ ва

афкори адабии тоҷикӣ, - Д.: Маориф ва фарҳанг, 2010)¹⁰.

Дар ин маврид аз либреттои операи «Тоҳир ва Зухро» (1944) ёдовар шудан ба мувофиқи мақсад мебошад. Аввалан, он як намуна аз мурочиати шоир ба адабиёти мардум аст, ки боиси таровати халқӣ касб кардани эҷодиёти вай гардид. Сониян, суҷаи фолклор сабаби аз нақли воқеъа ва баёноти публицистӣ сарфи назар карда, ба тасвирҳои рамзӣ ва умумиинсонии неку бад, адлу зулм, покиву зиштӣ рӯй овардани шоир мешавад. Дар натиҷа, тасаввуроти халқ ва диди эстетикӣ он ба масоили ҳассоси даврони ҷанг пайванд меҳӯрад; сониян, либреттои мазкур ва дигар асарҳои дар мавзӯи гузашта ва дар рӯҳи осори ниёгон навиштаи шоир диди таърихӣ ўро таҳким дод, назарашро ба масоили зиндагӣ вусъат мебахшад, муносибаташро ба мушкилаҳои даври замон ва сарнавишти инсон ҳассостар менамояд.

Дар робита ба «Тоҳир ва Зухро» ин нуктаро низ гуфтан лозим аст, ки устод Турсунзода чи дар ҳунари драманависӣ ва чи нақди намоишнома то ин замон ва баъд низ саҳми ҷашмгире гирифтааст ва ин аз баъзе ҷиҳатҳо ба рушди ҳунари фарҳанг, мусиқӣ нави тоҷикӣ мусоидат намуд. Дар солҳои ҷанг вай як муддат сензори ҷумҳурӣ (главлит) низ буд ва аз соли 1943 сардори Управлениаи санъати назди Шӯрои вазиронро ба уҳда доштааст. Турсунзода ҷунон ба ин вазифа гирифторм шуд, ки ба сабаби серкорӣ 31 июли соли 1944 бо хоҳиши худ аз вазифаи раиси Иттифоқи нависандагон озод гардид.

Маҳз дар солҳои ҷанг нахустин сафари хориҷӣ ў ба амал омад. Вай дар охири соли 1941 ҳамроҳи аҳли ҳунари тоҷик, овозхонҳову навозандагон

¹⁰ Ниг. А. Набавӣ. Ҷанги ватанӣ ва афкори адабии тоҷикӣ, - Д.: Маориф ва фарҳанг, 2010.

ба Эрон сафар дошт ва натиҷаи онро ба воситаи мақолае зери унвони «Муваффақиятҳои артистони тоҷик дар Эрон» (рӯзномаи «Тоҷикистони сурх», 1941, 14 декабр) манзури хонандагон ва аҳли ҷомеа гардонид. Ин гуна сафари ҳунарии соли 1942 такрор мешавад, ки гумон меравад, ки дар ин кор низ бояд Мирзо Турсунзода саҳм гирифта бошад.

Ҳамин тарик, эҷодиёти Турсунзода пайваста дар роҳи ифодаи масъалаҳои зиндагӣ ва замон, асосан дар шакли қолаб ва воситаҳои суннатӣ чараён дошт, фаъолияти вай аз роҳбари ташкилоти адабӣ ба раҳбарии ҳунару фарҳанги кишвар вусъат гирифта, бо робитаҳои хориҷӣ пайванд меҳӯрад. Ҳамин тавр, иштироки фаёлона дар корҳои ҷамъиятӣ ва ташкилотҳои адабиву ҳунариро дар канори эҷодкорӣ аз хусусияти фарқкунандаи фаъолияти вай дар ин давра ба шумор овардан мумкин аст.

Дар солҳои баъдичангӣ (1946-1954) Турсунзода ба сӯи камолоти ҳунарии қадам мебардорад ва дар фаъолияти ҷамъиятӣ низ ӯ мартабаҳои баланд мерасад. Дар ин давра доираи мавзӯю масъалаҳо ва назари ӯ паҳно пайдо карданд: вай на танҳо дар мавзӯи ҳаёти мардуми тоҷик шӯравӣ, меҳнату кори онҳо, аз нав барқарор кардани оқибатҳои ҷанги зиддифашистӣ, дӯстии мардумони шӯравӣ асарҳо эҷод намуд, балки доираи андеша ва тасвири шоиронаи ӯ мавзӯҳои муҳимми хориҷӣ, баҳусус мубориза бар зидди истеъморгарон ва ба талоши барои озодӣ бархостани мардумони Шарқ, хоса Ҳинду Покистонро фаро гирифт.

Албатта, пеш аз ҳама, мавзӯи дӯстии халқҳои шӯравӣ дар осори солҳои аввали баъдичангии Турсунзода мақоми асосӣ доранд. Дар достону шеърҳои «Уқоб» (1946), «Пиёлаи мо» (1949), «Қонуни бародарӣ» (1951), «Лимӯ» (1952), «Ду соҳил» (1952) ва дигарҳо шоир бародарию дӯстии халқҳоро тавсиф

менамояд. Ҳамчунин ӯ дар мавзӯи меҳнати мардуми тоҷик барои барқарор кардани харобиҳои ҷанг ва ривож додани иқтисоди кишвар низ як силсила шеърҳо эҷод мекунад. Шеърҳои «Салламно» (1945), «Ба депутат» (1945), «Аз Бадахшон то Кремл» (1946), «Саҳаргоҳон» (1946), «Шаби котиби райком» (1949), «Дар бораи одаме, ки гоҳ ҳазро мебардорад, гоҳ намебардорад» (1952), «Муҳочир» (1952) аз ҳамин навъ осори вай мебошанд.

Соли 1947 дар ҳаёти Турсунзода воқеаҳои муҳимме ба вуқӯъ пайвастанд, ки барои ба марҳалаи нав расидани дарунмоя ва ҳунари шоирии ӯ сабаб гардиданд: вай намояндаи (депутати) Шӯроии Совети Олии ССРС интихоб шуд. Дар ҳамин сол ӯ дар ҳаёти намояндагони шӯравӣ ба Ҳиндустон сафар намуда, дар Конфаронси якуми мамлакатҳои Осиё иштирок намуд. Аз ҳамон замон ба баъд, ба қавли ҳудаш, «мавзӯи Шарқи бедоршаванда моҳияти асосии эҷодиёти» ӯро ташкил медиҳад. Баъди сафари мазкур ва иштирок дар Конференсияи нависандагони мамолики Осиё ва Африко (Дехлӣ, март 1947) дар эҷодиёти вай дигаргуниҳои назарраси ғоявию ҳунари ба амал омадаанд. Вай силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон»-ро таълиф намуд, ки ҳам дар адабиёти тоҷикӣ ва ҳам адабиёти шӯравӣ ҳодисаи тозае шуморида шудааст. Силсилаи шеърҳои мазкур, ки ба Турсунзода шухрати эҷодӣ овард, самараи ҳакин сафари якмоҳаи ӯ ба Ҳиндустон буд. Чунонки қаблан таъкид кардем, Турсунзода пеш аз ин ҳам ба мавзӯи хориҷӣ тавачҷуҳ зоҳир карда буд. Ин мавзӯ дар назми тоҷикии замони шӯравӣ аз навиштаҳои Абулқосим Лоҳутӣ ва Пайрав Сулаймонӣ ибтидо мегирад. Вале дар силсилаи шеърҳои мазкур Турсунзода чи дастоварди пешиниён ва чи таҷрибаи инфиродии худро дар мавзӯи хориҷӣ ба таври назаррас такмил дод ва ба пояи боло расонид.

Силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» аз назари сохтор асари ба кулли навоварона буд, зеро ҳам мавзӯъ нав ва ҳам назари шоир тоза аст. Вай мавзӯи хоричаро аз дидгоҳи кишвари шӯроҳо ба тозагӣ дид. Зиндагии мардуми ҳинд, барои озодии худ аз истеъмори ингилисҳо ба талошу мубориза ворид шудани онҳоро бо ҳарорати публицистӣ ба тасвир гирифт. Чизи бисёр муҳим дар ин силсила мушаххасбаёнист. Шоир фикри марказии дostonро бо лавҳаву лаҳзаҳо аз зиндагии имрӯза ва таърихи ғании мардуми Ҳинд назаррабову боасос манзури хонанда мекунад. Ин кӯшиши Турсунзода навъе аз қолибшиканӣ буд, ки дар чараёни таҳаввули шеърӣ нави тоҷикӣ сурат мегирифт ва ба масоили тағйири шакл (сурат) аз паи муҳтавои тоза иртибот дошт.

«Қиссаи Ҳиндустон» аз ду қисм иборат буда, фарогири 13 шеър мебошад. Бахши аввали он соли 1947 таълиф мешавад, ки аз 6 шеър - «Бозгашт», «Қиссаи Ҳиндустон», «Меҳмони мағрибӣ», «Рӯди Ганг», «Боғи муаллақ», «Тара-Чандрӣ» иборат аст. Бахши дувум соли 1948 таълиф шудааст ва иборат аз 7 шеър - «Дар ёди кас», «Сайёҳи Ҳинд», «Тоҷмаҳал», «Дар орзуи ошён», «Қадаҳи ман», «Кулоҳи профессор Ахвледиани» ва «Ду роҳ» мебошад.

Аз таърих маълум аст, ки мардуми Ҳинд зиёда аз дусад сол дар зери зулми ғарбиён, хосса ингилисҳо, мавриди талаву тороч қарор доштанд. Ба қавли шоир Ғарб «Омаду бар гардани ҳинду нишаст». Бинобар ин, Ҳиндустон бо он ҳама табиати зебо, сарвати зиёд ва таърихи ғанӣ соҳибхатиёр набуд ва мардуми кишвар аз одитарин ҳуқуқҳо маҳрум буданд, ки шоир бо алам онро ёдовар мешавад:

Дида рӯи сиёҳи ҳинду

Сӯхтаман ман ниҳон зи сар то по...

Зикри ин зиддунақизҳоро дар тамоми силсила ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Ба қавли З. Г.

Усмонова «Маҳорати Тара-Чандрӣ сеҳрангез аст, вале ӯ духтари сарсаҳтест ва тақдири талхе дорад. Ӯ ҳам малика аст ва ҳам канизи зархарид. Боғи муаллақ дар Бомбей ба дараҷае олист, ки қалам дар тавсифи он очиз аст, вале ногаҳон аз Ғарб киштии бегонае меояд ва акси боғи сабзро, ки ба об афтода буд, вайрон мекунад ва акнун баҳор аз зинда кардани ин боғи афсурда очиз аст. Ҳиндустон мамлакати муъҷизаҳост, табиати зебодорад, вале эҳтиёҷ афгонписареро аз ватанаш дарбадар карда, ба он чо оварда, водор намудааст, ки мӯзаҳои «бахтдуздон»-ро аз гарду хок пок намояд» (З. Г. Усмонова. Шоири мубориз // Шарқи сурх, 1960, № 6, сах. 129)¹¹. Бинобар ин, Мирзо Турсунзода ба фошу танкиди мустамликадорон пардохта, «меҳмони ноҳонда будани мағрибиёнро» махсус таъкид менамояд. Зиёда аз он вай ҳангоми сафар ба мушоҳида гирифтааст, ки мардум Ҳинд дар садади бедорӣ ва озодии кишвар аз истеъморгарон ҳастанд: «Пайкари он гарчи чу хокистар аст, Лек ниҳон дар дили ӯ аҳгар аст», - навиштааст ӯ.

Бинобар ин, шоир ин нияти мардуми Ҳиндустонро ҷонибдорӣ мекунад ва дар мисоли рӯди муқаддаси Ганг дар шеъри «Рӯди Ганг» онҳоро ба роҳи озодиву истиқлол даъват менамояд. Дар ин маврид байни мардуми Ҳинд ва рӯди Ганг таносуби ҳосе пайдо мешавад, ки ҳарду ҳам таърихи дурударозу пурранге доранд ва дар ин маврид мақсади шоир таъкиди ба зиндагии шоиста ҳуқуқи комил доштани як миллати соҳибэҳтиром мебошад:

Ҳарчи бошад, бузург рӯдастӣ,

Ҳиссаи беҳри беҳудудастӣ.

Рӯдворна зиндагӣ кун!

Чӯш зан,

чӯш зан,

ҷавонӣ кун!

¹¹ З. Г. Усмонова. Шоири мубориз // Шарқи сурх, 1960, № 6, сах. 129.

Силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» на танҳо аз ҷиҳати мундариҷаву мазмун, балки аз ҳайси шаклу хунари шоирӣ навоварона мебошад, зеро он дар заминаи адабиёти нави асри ХХ ба миён омадааст. Дар воқеъ, дар ин асар банду баст (силсилашеърҳо), вазну оҳанг (бо вазнҳои гуногун навишта шудани ҳар шеъри силсила), лаҳни нақлу ривоят (оҳанги равшани публицистӣ) дар адабиёти тоҷикӣ собиқа надоштааст. Аммо асари мазкур ҷанбаи пурқуввати миллӣ низ дорад, ки онро ҷи дар интиҳоби вазнҳои хоси достонҳои классикӣ ва дубайтӣ, истифода аз шакли қиссаву ривоят (унвони асар ба ин гувоҳ аст), рӯҷӯ ба услуби классикон ва ба истифода гирифтани аз тарзи ниғориши онҳо (Низомӣ, Ҳофиз ва Бедил) ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Бинобар ҳамин сабабҳо буд, ки соли 1948 ба Мирзо Турсунзода барои асари мазкур унвони лауреати Мукофоти давлатии СССР дода шуд.

Як нуқтаи сазовор ба таъкид дар робита ба силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» ҳамин аст, ки баъд аз он мавзӯи Шарқи хориҷа ба ҷиҳати хоси эҷодиёти Турсунзода табдил меёбад. Вай соли 1950 асари дигаре дар ин сабуку равиш бо номи «Ман аз Шарқи озод» таълиф намуд, ки аз зиндагии мардуми Покистон ва ба роҳи муборизаи озодихона қадам бардоштани баҳс мекунад.

Дар ин ҷо низ суҳан аз дасисаҳои мустамликадорони ғарбӣ меравад, ки байни мардуми мусулмону ҳинду низоъ андохта, кашмакашҳои милливу мазабирӣ оташ задаанд ва аз ин барои манфаатҳои худ суд мебардоштанд. Силсилаи «Ман аз Шарқи озод» аз ҷаҳор шеър иборат буда, бар мабнои тазодду муқобала таълиф шудааст. Турсунзода зиндагии саҳт ва ҳолати равонии дӯсти покистони худро ба мушоҳида гирифта, ғаму андӯҳи ӯро бо инсонии шӯравӣ муқоиса менамояд ва ба ин васила афзалияти соҳти сотсиалистиро нишон медиҳад.

Бинобар ин, дар тасвири вай симои ду Шарқ - Шарқи шӯравӣ ва Шарқи хоричӣ ба вучуд меояд, ки дорои тафовутҳои хоси иҷтимоиву сиёсие мебошанд:

*Чаро ин қадар, дӯст, ошуфтаӣ,
Чу ҳарфи зарурии ногуфтаӣ?..
Нигоҳи ту ё ин ки донистанист
Миёни ману ту -*

ду кас фарқ чист?..

*Сари ман баланд аст, оре баланд,
Ки Шарқи советист фирӯзманд.
Чунин аст фарқи ману фарқи ту!
Чунин аст Шарқи ману Шарқи ту!*

Аммо тасвири шоир ба муқобилагузорӣ ва афзал дониستاني як сохти иҷтимоӣ аз дигараш анҷом намеёбад ва ӯ кӯшидааст аз ин тазоддҳо маъниҳои ибратбахшу фалсафӣ берун кашида, то ба баёни масъалаҳои неку бад дар ҷаҳони муосир (шеърӣ «Чашмҳо») расида бошад.

Дар эҷодиёти солҳои баъдичангии Мирзо Турсунзода мавзӯю масъалаҳои маҳаллӣ, зиндагии мардуми шӯравӣ, таърихи сохтмони сотсиалистӣ ва фарҳангӣ дар Тоҷикистон низ мавқеи муҳимме доштааст. Вай таҳти унвони «Дар сарзамини тоҷикон» як силсила шеърҳо эҷод мекунад. Бахусус меҳнату дастовардҳои баъдичангии мардум дар шеърҳои «Обҳез», «Электрик ва оила», «Муҳочир», «Лимӯ», «Вақт ва коммунист» мавриди тавсифу тасвир қарор гирифтааст, ки дар манзумаи «Мавҷи табрикҳо» ҷамъбаст ёфтааст.

Дар ин давра ду достони пураҳаммиати Мирзо Турсунзода – «Ҳасани аробақаш» (1954) ва «Чароғи абадӣ» (1958) ба майдон омад. Ин асарҳо назми тоҷикиро бо тасвири ҷиддии реалистӣ (воқеъгароёна) ва андешаву мулоҳизаҳои ҳикमतомез (фалсафӣ) ганӣ гардониданд.

Достони «Ҳасани аробакаш» ба тасвири зиндагии мардуми тоҷик пас аз инқилоби болшевикӣ ва ташаккули одами нави замони шӯравӣ бахшида шудааст. Ин тарзи тасвир ва масъалаи он дар назми тоҷикӣ ҳодисаи нав буд. Туреунзода хостааст, ки ба зехну шуури мардуми мо роҳ ёфтани ғояҳои ҷомеаи сотсиалистӣ ва зиндагии дастҷамъонаро тавассути шахсияти инсон ва олами мураккаби равонии он нишон дода бошад. Дар ин маврид интиҳоби қаҳрамони асосии асар - Ҳасани аробакаш низ бисёр ҷолиб аст. Вай деҳқони одии безамину об набуда, балки миёнаҳолест ва баъди инқилоб соҳиби аспу ароба гаштааст, ки омили таъмини зиндагӣ ва озодии фаъолияташ мебошад ва меҳри чизу чора, яъне асбу ароба барои ба ҷониби сохти нав гузаштани вай ва қабули сохти шӯравӣ монеа эҷод намудааст. Шоир тавассути саврнавишти Ҳасан ба ҷӣ мушкилӣ ба ҷониби сохти шӯравӣ омадан ва ҳамчунин қувваи тарбиявии ин сохтро гӯё таъкид кардан мехоҳад.

Ҳасан аз ҳайси инсонӣ низ ба худ хос аст. Вай қувваю бозуи тавоно дорад ва аз ин рӯ мағруру хӯдрайӣ ҳам мебошад. Ин хислатҳои вай баъд аз даргоҳи ҳучаин бо асбу ароба гурехтану зиндагонии озодона сар кардан, бештар мегардад. Вай ҳатто бо аробакашони дигар низ унс намегирад ва як зиндагии бенизоми дорад. Фаъолияташ низ дар саросари Тоҷикистони ҷанубӣ ҷараён гирифтааст. Фурури ӯ аз он ҷо низ афзудааст, ки худ ҷавон ва аробаи наву аспӣ боқуввате дорад ва гӯё ба ҳеч кас вобаста нест. Шоир дар оғози достон хонандаро ба ин қаҳрамони ғайриодӣ шинос менамояд:

Пушт, машқоб!

Боҳабар мардум!

Ба қафоят нигоҳ кун, нонвой!

Ҳой, ҳезумфурӯши варзобӣ,

Ҳари худро каш аз даруни лой!

*Бо чунин дӯгу валвала омад
Ҳасани ошно аробасавор,
Одамонро ба ду тараф ронда,
Мегузашт аз миёнаи бозор...*

Вале дар ҷараёни то рафт пурқувват гардидани сохти сотсиалистӣ, сохтмони каналу роҳҳо ва ободтар шудани кишвар доираи фаъолияти Ҳасан барин шахсони озодамалу соҳиби хочагии хусусӣ танг мегардад ва ҳарчанд қаҳрамон саркашӣ мекунад, ба зиндагии тоза сар фаровардан намехоҳад ва ба гӯшаву каноре меравад, ки ба аспу ароба ниёзи бештаре ҳаст, вале навигариҳо ӯро ҳама ҷо таъқиб мекунанд ва оқибат Ҳасану аспу аробаашро мошинаҳои зудраву пурқувват танг менамоянд. Ва натиҷа ҳамин мешавад, ки дар ин набард Ҳасан мағлуб гардида, аз баҳри асбу аробааш мебарояд. Вале аҳаммияти ғоявии дoston ва нияти бадеии Турсунзода низ дар ҳамин зоҳир мешавад, ки қаҳрамон дар ин гирудори ҳодисаҳо маҳв нашуда, бо омӯзишу кӯшиш сари чамбари мошин менишинад ва ба сифати инсонии нав ташаккул меёбад. Ба ҳамин сабабҳост, ки Ҳасан аз чехраҳои муассиру мураккаб ва ибратбахшу тарбиявӣ дар адабиёти тоҷикӣ ба шумор омадааст. Бояд гуфт, ки дostonи «Ҳасани аробакаш» мазиятҳои дигаре низ дорад: мавзӯи ишқи Ҳасану Садаф, иштироки ҳуди шоир дар суҷаи дoston ва нишон додани лаҳзаҳои мубориза ва сохтмонҳои муҳим дар Тоҷикистон мундариҷаи асарро ғанӣ гардониданд.

Дигар аз дostonҳои Турсунзода «Ҷароғи абадӣ» (1956) ба рӯзгор ва шахсияти асосгузори адабиёти нави тоҷикӣ Садриддин Айнӣ, зиндагии саҳту пуршарафи ӯ ва мавқеи ҷамъиятии вай дар кишвари шӯроҳо бахшида шудааст. Асар хусусияти ҳоси жанрӣ дошта, дostonи лирикӣ ба шумор оварда шудааст. Дурустараш дар он ҷанбаи ривоят ва андешеву эҳсос ба ҳам омехта мешавад. Турсунзода як шаби интизории фарзанд ва

интизории омадану вохӯрӣ бо устод Айниро ба ҳам дар як таркиби бадеӣ гунҷонида, шакли нави жанрие бавучуд овардааст. Достон аз чаҳор бахш ба ҳам омадааст: «Интизорӣ», «Мулоқоти якум», «Мулоқоти дувум» ва «Дар боғ». Агар воқеаҳои асарро ба таври умумӣ тавсиф кунем, пас дар қисми аввал сухан дар бораи интизории муаллиф аз ба дунё омадани фарзанди нав дар хонадонаш ва сипас дар бахши дигар аз вохӯрӣ бо фарзанд ва баъд дар дигар қисм аз интизорӣ ва пешвои устод Айнӣ, мулоқот бо вай сухан меравад.

Ҳамин тавр дар асар симои устод Айнӣ, зиндагии саҳту сангини ӯ, ҷойгоҳи вай дар таърихи адабу фарҳанги тоҷикӣ тавсиф қарда шуда, ба намоди рӯшноӣ пайваста мешавад ва устод ба сифати рӯшангари роҳи фарзанди нав ва куллан миллати тоҷик ба тасвир меояд:

Ҳуди устод машғал шуд, алав шуд,

Чароғи равшани дунёи нав шуд.

Ба рӯяш нур бинам, барқ бинам,

Ҳувайдо саргузашти Шарқ бинам...

Дар қисми охир ин ду сужет – мулоқоти дувум (тавлиди кӯдак) ва севум (вохӯрӣ бо устод Айнӣ) ба ҳам пайваста, сарнавишти устоди донишманду хирадманд ва рӯзгори ояндаи фарзанди нав ба дунё омада ба ҳам гирех меҳӯранд. Анҷоми достон низ аз ин чихат ҷолиби диққат аст:

Магар созам ягон боре фаромӯш,

Адиберо, ки буд ҳам ақл, ҳам ҳуш.

Писарҷонам, магар созам фаромӯш,

Даме кардам, ки овози туро гӯш.

Дар достони «Чароғи абадӣ» ҷузъёти табиат, шаб, сахар, шукуфтани гул, рӯшноӣ ва ғайра хеле фаъол буда, ба дараҷаи рамзу намод мерасанд ва дар кулл достони лирикийи ривоятӣ ба ҳикмати ҳастӣ пайванд хӯрда, маъниҳои бузургро дар бораи гузаштаву имрӯз ва ояндаи қитъаҳои Осиёву Африқо ва Тоҷикистон

фаро мегирад. Аз ин ҷиҳат ҳам, ин асар дар назми тоҷикӣ мавқеи муҳиммеро ишғол менамояд.

Дигар аз асарҳои муҳими устод Турсунзода, ки дар солҳои 50 асри гузашта таълиф шудааст, достони «Садои Осиё» (1957) мебошад. Ин асар баёнгари он аст, ки мавзӯи хориҷа ҳеч гоҳ аз мадди назари шоир дур нашуда будааст. Вай аз ин пештар достони «Духтари мукқаддас» (1955)-ро таълиф намуда буд. Дар достони мазкур суҳан аз талошҳои ҳиндустаре меравад, ки барои дарёфти ҳақиқат ва сулҳи байни мардумони ҷаҳон талош дорад ва дар ниҳоят муяссар мешавад, ки мардуми ҷаҳон садои ӯро шунида бошанд:

*Духтари ҳинду адолатхоҳ шуд,
Аз баду неки ҷаҳон огоҳ шуд...
Ҷустуҷӯ мекард ӯ инсофро...
Бомдоди рӯзи некоғозро.*

Ниҳоят:

*Духтари ҳинду адолатхоҳ шуд,
Олам аз таърихи ӯ огоҳ шуд!*

Ва «Садои Осиё» низ баёнгари он ҳол аст, ки масъалаҳои Шарку сарнавишташ дар ҷаҳони мураккаби он замон ҳамеша диққати шоирро мутаваҷҷеҳи худ нигоҳ медоштаанд.

Нуктаи муҳим дар ин маврид ҳамин аст, ки достони мазкур мавзӯю масъалаҳои куллии кишварҳои Шарқ - Осиёву Африқоро фаро гирифта, бинобар ин хусусияти монологи қаҳрамони ғиноиро касб мекунад ва ин ҳама аз муҳаббати шоир ба мардуми ин сарзамин сар задааст:

Осиё!

*Монанди модар меҳрубон астӣ маро,
Мӯҳраи меҳри дилу беҳтар зи ҷон астӣ маро...*

Ҳамин тавр, дар кулл достон хусусияти таъминӣ дошта, ба қавли Анатолий Сафронов «барномаи шоиронаи яқдили халқҳои Осиё» мебошад. Мухтор

Авезов изҳор дошта буд, ки: «Турсунзода дар достони худ аз номи халқҳои Осиё ва Африқо сухан меронад».

Шоир таъкид кардан мехоҳад, ки қитъаи Осиё имрӯз ба марҳалаи нави муборизаи милли-озодихоҳӣ ва истиқлолгалабӣ расидааст:

Осиё гӯяд сухан,

овози онро бишнавед!

Мавҷи дарё, гурриши

бахри дамонро бишнавед!

Осиё бедор шуд, бедор,

тарки хоб кард,

Ростиву дӯстиро

оқибат дарёб кард...

Дар шаби торик,

бими мавҷ, дигар Осиё

Аз сабукборони соҳилҳо надорад шикваҳо.

Дар ниҳоят шоир ба ғалабаи адолату озодӣ расидани мардуми Осиё бовар дорад:

Метавонад ҳар касе, ки зӯр шуд, голиб шавад,

Молу мулки дигаронро ояду соҳиб шавад.

Нест аммо қуввае, ки аздро орад завол,

Рӯҳи озодипарастонро намояд поймол.

Дар бораи ин дoston устод Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ хеле нуктасанҷона изҳори ақида намудааст: «Ин манзума пур аз садоҳои гуногун аст. Гоҳ «гурриши баҳр» ва нидои «азму суботи муборизон», гоҳ «нолаҳои зор-зору охҳои сард» ва овози «боди хазон», гоҳ «суруди коргар» ва садои пора шудани «занҷиру каманд» ва ғайраро мешунавем. Гоҳе садои асрҳо ба гӯш мерасад, байтҳои Саъдиву Ҳофиз, суруди қадимии фаллоҳони соҳили Нил ва орзуҳои дерини модарони Миср моро ба ҳаяҷон меоварад ва гоҳе нидои духтари Чин ё Ҳинд ва ё Индонезияву Бирма ва ғайра шунида мешавад. Ба ин садоҳои гуногун овози дарёи Ҳисор низ чӯр мешавад:

Рӯди хурди деҳаи ман

рӯди нуришӯр аст, шӯр,

Бо садои рӯдҳои Осиё

ҷӯр аст, ҷӯр.

Садоҳо ва манзараҳои Осиё – ду унсур як шуда, ҳақиқати як замони бузургро намудор меорад» (Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ. Нигоҳе ба адабиёти садаи бист». - Душанбе, 2006, саҳ. 421-422)¹².

Ба ин маънӣ достони «Садои Осиё» мазмуни амиқи ҳаётдӯстонаи умумиинсонӣ дошта, аҳаммияти ғоявии онро низ ҳамин ният муайян менамояд.

Ба эътибори ин ҳама хусусиятҳои муҳимми «Садои Осиё» ва ҳамчунин достони «Ҳасани аробакаш» соли 1960 Мирзо Турсунзода барандаи ҷоизаи олии шӯравӣ - Мукофоти Ленинӣ гардид.

Чун суҳан дар бораи тавачҷуҳи Мирзо Турсунзода ба мавзӯи хоричӣ меравад, пас лозим аст, ки аз охири асари вай – достони «Аз Ганг то Кремл»-ро (Номи дигараш «Роҷа дар Кремл», 1970) ёдовар шавем. Шоир барои таълифи як чунин достоне аз таҷрибаи худ ва шахсияти воқеӣ истифода мекунад. Протар шахси таърихӣ буда, Турсунзода бо ӯ ошно будааст. Аз ин ҷо воқеаҳои дoston хусусияти воқеӣ доранд. Аммо шоир дар заминаи ин воқеаҳои ҳаётӣ фикри худро дар бораи як ҷараёни муҳимми оғози садаи ХХ баён меорад. Бинобар ин, дoston тору пуди хоссае дорад: дар он воқеа, андеша, рӯҷӯ ва муҳокимаҳои шахсии худӣ муаллиф ба ҳам омехта гардида, барои бозгӯи масъалаҳои сиёсату иҷтимоӣ, фалсафаву инсонӣ мусоидат намудаанд. Суҳан дар бораи тавачҷуҳи мардуми Шарқ, бахусус ҳиндуҳо ба Инқилоби Октябр, ки дар замони худ бо ғояҳои мардумпарваронаш боиси пайравӣ ва ҷонибдорӣ

¹² Муҳаммадҷон Шакурии Бухороӣ. Нигоҳе ба адабиёти садаи бист». - Душанбе, 2006, саҳ. 421-422.

шахсият ва мардумони зиёде гардида буд, баҳс мекунад. Қаҳрамони он Протап, ки дар садади ҷустуҷӯи ҳақиқату адолат буд, барои дарку фаҳми моҳияти инқилоб ва шиносӣ ба шахси Ленин озими кишвари шӯроҳо мешавад:

*Ман ҳасад мебарам ба ҳиндуе,
Ки ба уммеди рӯзи некӯе.
Тарк бинмуд зодгоҳашро,
Манзилашро, ҷалолу ҷоҳашро.
Шарқсанҷиву гарббинӣ кард,
Дар гами Ҳинд шабнишинӣ кард.
Меҳмон дар ҳузури Ленин шуд,
Ҳамнишин, ошнои дерин шуд...*

Турсунзода дар канори тасвири шахсияти Протап, ақидаҳои сиёсии он, заминаҳои ташаккули афкори вай, ҳамчунин чараҳои сафари ўро ба Шӯравӣ муфассал ба тасвир мегирад. Нуктаи муҳим дар ин сафар дидани макону манотиқи зиёд, баҳусус Шарқ (ва аз ҷумла Афғонистон) аст, ки донишу фаҳмиши ўро дар бораи зиндагии ин мардумон боз ҳам дақиқ мекунад ва боварашро ба сафари пешгирифтааш меафзояд. Инак, Протап дар ҳузури Ленин ва суҳбати онҳо дар мавриди ба чӣ роҳу равиш амал кардани мардуми Ҳинд аст. Ленин аз вазъи кишвари Протап ва афкори толстойгунаи он, ки мақсадаш бо мусолиҳа ва ҷангу инқилоб ба мақсад расидан буд, пай бурда, изҳор медорад, ки ранҷбарзодагони Русия

*Чашмдори Ҳинди бедоранд,
Ба ситамдида ҳиндуён ёранд.*

Ва орзуву нияти онҳоро пай бурда, кӯшишу ҷадалашонро барои озодӣ ҷонибдорӣ менамояд:

*Мустақил Осиё муборак бод,
Зинда бод Осиёи навбунёд.*

Шоир ба ин натиҷа мерасад, ки Протап – ин фарди ба тақдир ва қазову қадар бовардошта, ки зоҳиран афкори ба зулм бо зулм ҷавоб надоданро

пайгирӣ менамояд ниҳоят:

*Ҳиндуи порсо, дуоғӯе,
Шуд мубаддал ба шахси ҳақгӯе.*

Дар иртибот бо достони мазкур ва куллан таълифоти замони шӯравии Мирзо Турсунзода, бахусус осори дар солҳои 30-50 таълифкардаи ӯ ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки онҳо дар партави идеяҳои коммунистӣ эҷод шудаанд ва ҷабхагирии мафкуравӣ, мисли тамоми адабиёти замони шӯравӣ, дар онҳо хеле рӯшан аст. Вале дар кулл осори устод бо рӯҳи гуманистӣ, истиқлолхоҳӣ ва эҳтироми инсону ибрати зиндагӣ имтиёз доштааст. Инро дар ашъори давраи охири умр дар мавзӯҳои Ватан, Зан, Модар таълиф кардаи ӯ ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар воқеъ дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода мавзӯи зан, модар мақоми хоссае дорад. Шоир аз огози эҷодиёт ба ин мавзӯъ тавачҷуҳ зоҳир карда, зиндагӣ ва мазлумияти занонро дар гузашта мазаммат ва ба озодии иҷтимоӣ расидани онҳоро тавсиф кардааст. Ҳамчунин иштироки занон дар ашъори замони ҷангӣ ва пасоҷангии шоир мақоми хоссе доштааст. Мирзо Турсунзода ба сарнавишти занони Шарқи хориҷӣ низ бетараф набудааст. Образи Тара-Чандрӣ аз силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» ва достони «Духтари муқаддас» (1957) ба ин гувоҳ мебошанд.

Аммо дар достони «Ҷони ширин» (1959) шоир ба тасвир зан аз назари тозае мепардозад. Ба таври кулӣ ин ҷо масъалаи ҷойгоҳи иҷтимоии зан бо зиндагии хонаводагии вай пайванд меҳӯрад. Муаллиф акнун бисёр масоили иҷтимоӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ ва инсондӯстиву умуминсониро дар либоси мурочаат (муқолама) бо ҳамсараш баён медорад ва ин усул ба тамоми муҳтавои иҷтимоии дoston рангу таровати тозаву маҳрамона (равонӣ) мебахшад. На танҳо ин, балки онҳоро самимӣ, маҳрамона ва бисёр табиӣ менамояд. Зимнан, дар ин

чараён тасвири чехраи зан, таъкиди мақоми вай ва эҳтиром бар вай ғарази шоир аст:

*Дар диёри мо шуд одам арҷманд,
Шуд сари хамгаштаи занҳо баланд.
Ҳеч коре нест бе зан, хуб шуд,
Ифтихоре нест бе зан, хуб шуд.
Хуб шуд, ки зан ба давлат ёр шуд
Мамлакат аз дасти зан гулзор шуд...*

Турсунзода минбаъд аз ҳамин меъёр ба тасвир чехраи зан мепардозад ва зану модарро аз ҳайси инсонӣ мавриди тасвир қарор медиҳад. Дигар зан танҳо узви фаъоли иҷтимоъ нест, балки инсонест, ки ҳасту нести зиндагӣ, рангу таровати ҳаёт, бунёди ахлоқӣ, балки асоси ҳастии инсон ба он иртибот мегирад.

Силсилаи шеърҳои «Дасти модар» (1963), «Дили модар», «Бизор, зан бошад мудом» (1966), «Модарам» (1965), «Зан агар оташ намешуд» (1973), «Зан, зан аст» (1975) худ баёнгари он ҳастанд, ки шоир ба мавзӯи мазкур чӣ дилбастагӣ доштааст ва онро муҳим мешуморидааст. Дар воқеъ охириин маҷмӯаи ашъори Мирзо Турсунзода «Посбони оташ» (1977) унвон дошта, осори Зан-Модарномаи ўро фаро гирифтанд. Шоир дар айни камолоти адабиву инсонӣ дар ашъори миллимазмун ба оҳанги умумибашарӣ симои мухташами модаре, ки тамоми гарму сард ва мушкиливу хушиҳои зиндагиро ба дӯш доштааст, эҷод менамояд.

Дар мавриди шеърҳои мазкур ва дostonҳои «Садои Осие», Чароғи абадӣ», «Чони ширин» ва ашъори дигаре аз Мирзо Турсунзода аз қабилӣ «Ҳоҳари мубориз Африқо», «Шоиро!», «Ошени баланд», «Қалам», «Ватан», «Замин», «Дӯстонро гум макун» ва дигарон ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки дар шеъри солҳои охири ӯ тамоюли тозае шакл гирифта буд ва он ҳам эҷоди шеъри ҳикматомез ва ибратомӯзи асри нав - замони ташаккули миллати

точик дар махватаи раванди инкишофи илмӣ-техникӣ, бедориву озодхоҳонаи мардуми Осӣёву Африқо, ташаннуҷи сохторҳои муҳолифи ҷаҳонӣ - сотсиализм ва капитализм ва ниҳоят масъулият ва ҷойгоҳи ҳар як инсон дар ин ҷаҳон ҳассос будааст.

Саҳми Турсунзода дар шаклгирӣ ва рушди дигар навъу намудҳои адабӣ низ ҷашмрас аст. Вай дар таҳаввули драматургия (драмаи мусиқӣ, либреттои опера ва балет ва ғ.) ва киноновелла саҳм гирифта, осори зиёде таълиф кардааст. Нахустин драмаи вай «Ҳукм» (1934) таълиф шудааст. Минбаъд песаҳои «Роҳатхон» (1935), «Хусрав ва Ширин» (1936, ҳамроҳ бо А.Дехотӣ), драмаи мусиқии «Шӯриши Восеъ»-ро (1940, ҳамроҳ бо А. Дехотӣ) таълиф менамояд. Ҳамчунин либреттои операи «Шӯриши Восеъ» (ҳамроҳ бо А. Дехотӣ), либреттои операи «Тоҳир ва Зухра» (1943, либреттои лирикию мазҳакавии «Арӯс» (1945), либреттои балети «Писари Ватан»-ро таълиф намуда, дар ташаккули драмнависӣ барин аз навъи тозаи адабии тоҷикӣ ва шаклу жанрҳои он саҳм мегирад. Ҳамчунин кинономаҳои филми бадеии «Ҳасани аробакаш» (1966, ҳамроҳ бо И.Филимоновна), «Бо амри дил» (1976, ҳамроҳ бо Д.Булгаков ва Л.Файзиёв), «Субҳи Ганг» ба қалами вай тааллуқ доранд.

Турсунзода дар гирд овардани омӯзиши адабиёти гузаштаи тоҷикӣ (маҷмӯаи «Намунаҳои адабиёти тоҷик», 1940), фарҳанги мардумӣ низ саҳм гирифтааст. Маҷмӯаи гирдовардаи вай «Намунаи фолклори тоҷик» (ҳамроҳ бо А. Н. Болдирев) борҳо рӯи нашрро (1940, 1945, 1957) дидаанд. Бисёр муҳим аст, ки чи адабиёти классикӣ ва чи эҷодиёти мардумӣ ба осори шоир таъсири судманде кардааст ва ҷанбаи халқӣ аз хусусиятҳои пурқуввати онҳо ба шумор меояд.

Паҳлуи дигари эҷодиёти Турсунзода танқиду адабиётшиносӣ ва публицистика мебошад. Асарҳои публицистияш низ бо хусиятҳои худ имтиёз дорад.

Турсунзода зиёда аз 200 мақолаю очерк ва қайдҳои сафар таълиф кардааст, ки дар онҳо лаҳзаҳои муҳими сафарҳои ба тамоми ғушаю қанори олам - 25 кишвари Шарқу Ғарб, таассуроташ аз конгресси байналхалқӣ ва дигар маҳфилу чаласот баён ёфтаанд. Дар публитсистикаи Турсунзода, чун ашъораш, мазмунҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва муҳаббатӣ мардум барои озодӣ ва ояндаи нек мавқеи муҳим доранд.

Вай баҳусус дар инкишофи танқиди адабӣ саҳми қалон гирифтааст. Назар ба баҳои вай ба сифати раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон (1946-1977) дар нақду баррасии адабиёти тоҷикии чил соли асри гузашта, эҷодиёти намоёндагони ҷудоғонаи он ва асарҳои алоҳида хеле арзишманд мебошад.

Зиёда аз он, устод Турсунзода дар тарбияи аҳли адаби тоҷики 60-соли охири адабиёти тоҷикӣ чун мураббии саҳтгиру ғамхор саҳми бисёр бузурге гирифтааст. Нависандагони номвар ва пешраве чун Пӯлод Толис, Фазлиддин Муҳаммадиев, Ғаффор Мирзо, Аминҷон Шукӯҳӣ, Муҳиддин Фарҳат, Гулҷеҳра Сулаймонӣ, Кӯҳзод, Сорбон, Мавҷуда Ҳақимова, Мӯъмин Қаноат, Лоиқ Шералӣ, Бозор Собир, Гулназар Келдӣ, Гулруҳсор, Саидалӣ Маъмур, Ғоиб Сафарзода, Ашӯр Сафар, Салимшо Ҳалимшоҳ, Зулфия ва даҳҳои дигар дастпарвари мактаби адабии Мирзо Турсунзода ҳастанд ва муҳимтарин ибтикороти тозапардозӣ ва тамоюлҳои нави ҳунарии адабиёти тоҷикӣ ба номи онҳо иртибот мегирад.

Осори устод Турсунзода ба бисёр забонҳо, аз ҷумла забонҳои мардуми собиқ шӯравӣ, баҳусус русӣ ва дигар забонҳои олам мисли англисӣ, ҳиндӣ, хитойӣ, немисӣ, франсавӣ, чехӣ, испанӣ, полякӣ, булғорӣ, монғолӣ ба нашр расидаанд. Масалан, достони «Аз Ганг то Кремл» пас аз нашр шудан ба зудӣ ба 10 забони ҳиндӣ ва ба забонҳои англисӣ, франсавӣ ва испанӣ ба

ба табъ расида буд (Таджикский ССР, Энциклопедический издания, Душанбе, 1974, стр. 331)¹³.

Устод Турсунзода дар вазифаҳои муҳими расмиву ҷамъиятӣ: раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон, раиси Кумитаи мукофоти давлатии Тоҷикистон ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, аъзои Президиум ва котиби Садорати Иттифоқи нависандагони СССР, аъзои Кумитаи умумиттифоқии Мукофотҳои Ленинӣ ва давлатии СССР, намоёндаи халқ (депутат) дар Совети Олии СССР, аъзои КМ ҲК Тоҷикистон қору фаъолият намудааст. Заҳматҳои адабиву ҷамъиятии вай сазовор тақдир карда шудааст. Вай барандаи ҷоизаи давлатии СССР (1948), мукофоти Ленинӣ (1960), ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ (1963), мукофоти Комсомоли Тоҷикистон ва дорандаи унвонҳои Қаҳрамони Меҳнати Сотсиалистӣ (1967), Шоири Халқии Тоҷикистон (1961) мебошад.

Турсунзода ба сифати ходими сиёсӣ ва ҷамъиятӣ, баҳусус чун раиси Кумитаи яқдили мамлакатҳои Осиё ва Африқо, аъзои Президиуми Кумитаи советии сулҳ қорҳои бузургеро дар амнияти ҷаҳонӣ, истиқлолу озодии халқҳои Осиё ва Африқо, сулҳу яқдигарфаҳмии мардуми олам анҷом додааст. Вай дорандаи мукофоти байналмилалӣ ба номи Ҷавохирлол Нерӯ (1957), медали Ҷамол Абдунносир (1972), ордени Республикаи халқии Булғория - «Крилл ва Мекфодий» (1973), «Медали тилои Кумитаи советии муҳофизати сулҳ» (1974) мебошад.

Ному осори устод Турсунзода зинда ва меҳраш дар дили мардуми тоҷик барои ҳамеша аст. Имрӯз ноҳияи алоҳида, Донишкадаи ҳунарҳои зебои Тоҷикистон ва яке аз қуллаҳои Помир номи

¹³ Таджикский ССР, Энциклопедический издания, Душанбе, 1974, стр. 331.

Турсунзодаро доранд. Дар шаҳри Душанбе музейи адабӣ, дар шаҳри Хучанд хона-музей ва дар ш. Турсунзода ҳайкали вай гузошта шудааст. Бо қарори ЮНЕСКО дар соли 2001 ба таври густарда дар сатҳи ҷаҳон ҷашн гирифта шудани 90-солагии ӯ намоёнгарӣ эътирофи саҳми устод дар адабу фарҳанги муосир аст. Ниҳоят Мирзо Турсунзода бо фармони Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба унвони олии Тоҷикистони соҳибистиклол Қаҳрамонони Тоҷикистон (7 майи 2001) сазовор доништа шудааст.

Манобеъи мавриди истифода:

Бобоев Ю., Мирзо Турсунзода, Д., 1961; ҳамон муалл., Сипаҳсолори назм, Д., 1971;

Шукуров М., Халқият ва маҳорат. Анъана, халқият ва маҳорат, Д., 1964;

Сайфуллоев А., Мирзо Турсунзода, Д., 1983; ҳамон муалл., Меридианы поэзии, Д., 1971;

Османова З., Мизо Турсунзаде, М., 1961;

Бабаев Ю., Шодикулов Х., В стремительном вихре жизни, М., 1986;

Мизо Турсунзаде. Библиографический указатель, Д., 1981;

Васлгари дилҳо. Хотираҳо дар бораи Мирзо Турсунзода. Тартибдиҳанда Х. Отахонова, Д., 1981;

Акбаров Ю., Шеъри эҳсос ва тафаккур, Д., 1985;

НАМОИШНОМАИ «ТОҲИР ВА ЗУҲРА»

Устод Турсунзода, чунонки аз зиндагиашон пайдост, дар паҳлуи устод Садриддин Айни дар оғозгаҳи шаклгирии фарҳанги нави тоҷикӣ қарор доштанд ва дар ҳамаи риштаҳои он саҳми назаррасе гирифтаанд. Як бахш аз фаъолияти эшон таълифи асарҳои драмавӣ будааст. Вай дар оғози фаъолияти адабиаш драмаи «Ҳукм»-ро навишт, ки сазовори ҷоизаи барои драмативисон ихтисосдодашуда гардида буд. Ин гувоҳ бар он аст, ки Турсунзода дар эҷоди асари драмавӣ ҳунари хосса доштааст. Минбаъд ба таълифи намоишномаҳои манзум пардохта, ҳамроҳ бо Абдусалом Дехотӣ, дар асоси достони шоири тавонои классик Низомии Ганҷавӣ драмаи «Хусрав ва Ширин»-ро эҷод кард. Зоҳиран, муаллифон аз имконияти зиёди драмативии достони шоири тавоно истифода карда, онро барои саҳна омода карданд ва ба ҳамин васила собит сохтанд, ки дар ташаккули драматургия барин як нави адабии тоза дар адабиёти тоҷик, осори классикии мо манбаи хуби эҷодӣ шуда метавонад. Зиёда аз он, дар асоси суҷаҳои фолклорӣ таълиф кардани асари драмавӣ низ таҷриба шуда буд. Аз ҷумла, драмаи Абдуррауфи Фитрат «Шӯриши Восеъ» ин корро анҷом медиҳад. Турсунзода худ низ либреттои «Шӯриши Восеъ» (ҳамроҳи Баласанян) эҷод карда буд. Ин тамоюл дар солҳои ҷанг бештар афзуд ва асарҳои Миршакар, Саидмуродов ва Қосимов ба вучуд омаданд. Устод Мирзо Турсунзода низ драмаи «Тоҳир ва Зухра» (1942)-ро дар ҳамин равиш эҷод мекунад.

Асар дар асоси суҷаи афсона таълиф шудааст ва муаллиф меҳода тавассути ривояти мардумӣ масъалаҳои иҷтимоии ҳаёти мардумро ба тасвир гирифта бошад. Чунин ба назар мерасад, ки ин суҷа имкон додааст, то моҳияти ҷӯяндагии амалии инсон барои беҳ сохтани

зиндагиаш дар мубориза ба қувваҳои бадӣ амиқ ва муассир ба тасвир ояд ва ҳаводиси замони ҷангро бозгӯ намояд. Куллан, драмаи мазкур ба ҷустуҷӯҳои хунарӣ ва шаклу сабки мардумӣ ва миллӣ мувофиқ буда, равияи мазкурро тақвият медиҳад.

Турсунзода ин асарро дар асоси афсонаву ривояти халқӣ дар бораи ишки Тоҳиру Зухро таълиф намуда, мушкилоти пеширӯи онҳоро дар роҳи ба ҳам расидан нақд менамояд.

Афсонаи халқии «Тоҳир ва Зухра» дар байни мардуми тоҷик (ва натавҷо тоҷик) хеле шуҳрат дорад. Афсонаи мазкур бо бозгӯи фолклоршинос Р. Амонов дар маҷмӯаи «Афсонаҳои халқии тоҷикӣ» ҷой дода шудааст.¹⁴

Дар натиҷаи муқоиса маълум гардид, ки М. Турсунзода аз афсона истифодаи эҷодкорона кардааст. Вай баъзе аз лаҳзаҳо ва нуктаҳои муҳими мундариҷа ва идеяи асосии онро гирифта, дар асл як асари тозаи адабӣ эҷод менамояд.

Аммо нуктаҳои асосии тақобули афсона ва либреттои «Тоҳир ва Зухра» асосан ба тариқи зайл аст:

1. Солиёни дароз бефарзанд будани шоҳу вазир, умеди фарзанддор шудан онҳоро қарини якдигар сохта ва ниҳоят ба чунин натиҷа расидаанд, ки агар духтару писардор шаванд, онҳо бояд бо ҳам хонадор шаванд.
2. Тарбияи онҳо бо дасти мураббӣ, як ҷо бузург гардидану мактабхон шудан, ба ҳам унс гирифтани ва лаҳзаи саёҳат дар ҷаҳорбоғи шоҳӣ, ки бо ҳам аз муҳаббат ҳарф мезананд.

¹⁴ «Тоҳир ва Зухра» - Дар китоби «Афсонаҳои халқии тоҷикӣ.- Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1957, саҳ. 207-235. Тарғибдихандагон Р. Амонов ва К. Улуғзода. Аммо асари Мирзо Турсунзода таҳти унвони «Тоҳир ва Зухра» таълиф шуда, муаллиф номи Зухраро (ба Зухро) иваз накардааст.

3. Мавзӯи (мотиви) рашку ҳасади дарбориён (дар афсона) дар либретто ба Қароботур нисбат дода шудааст, зеро вай ба Зухра ошиқ шуда буд. Дар афсона Қароботур шоҳи кишвари дигар аст ва ҳарифи саҳти Тоҳир ва ҳамчунин падари Зухра мебошад. Дар мавриди интиҳоби Қароботур ба сифати рақиб, Турсунзода ба суннати ишқиясароии адабиёти классикӣ пайравӣ мекунад.
4. Бо дасисаи бадхоҳон ба шубҳа афтодани шоҳ ва кинавар гардидани ӯ нисбат ба Тоҳир.
5. Бо зӯр аз ҳам ҷудо кардани ошиқон бо мақсади аз якдигар дилсард шудани онҳо, то ба ҳадафшон (ба Қароботур ба занӣ додани Зухра) бирасанд.
6. Ниҳоят, анҷоми фочевии зиндагии қаҳрамон.

Агар ҷиддӣ мутаваҷҷеҳ гардем, маълум мешавад, ки либретто ҳарчанд дар заминаи афсона таълиф шудааст, дар он таъсири маснавиҳои ишқӣ-романтикӣ бештар аст. Мо ба хулосаи Л. Н. Демидчик, ки онро «либретто-достон» гуфта буд, мувофиқ мебошем.¹⁵

Фабулаи либретто дар сохтори классикии ошиқу маъшук ва рақиб, ки чи дар достонҳои машхуре чун «Лайливу Мачнун», «Хусраву Ширин» ва чи осори ғиноии шеърӣ гузаштагон машхур буд, сохта шудааст ва муаллиф мавзӯю муҳтавои ривоятҳои афсонаро на танҳо ба суннати классикӣ ҳамсон месозад, балки онро ба қолаби навъи нави адабии драма (либретто) созгор медихад. Ба ин маънӣ либреттои «Тоҳир ва Зухра» яке аз аввалин намунаҳои асари драмаи назмӣ мебошад. Албатта, фаромӯш набояд кард, ки ба ин қолаб таълиф шудани асари мазкур тақозои жанри он, ки асосан бо мусиқӣ ва сурудан иҷро мешавад, вобаста мебошад. Зияда аз он, акнун мавзӯи ишқ дар қолаби ба кулӣ тозаии асари намоишӣ эҷод мешуд.

¹⁵Л. Н. Демидчик. Асари мазкур, сах. 36

Дар ин маврид ёдовар шудан лозим аст, ки худ осори достонии классикӣ ва афсонаҳои ишқӣ дар мабдаъ маводе барои таҷассум кардан доранд. Низоми сеҷониба, аслан бунёдёфта ба амалу талош ва набарду муборизаҳост. Яъне дар ин маврид ба драманавис ҷанбаи драмавӣ ё драматизми мавзӯӣ кӯмак кардааст. Ҳамчунин барои Турсунзода ин таҷрибаи аввал набуд. Маълум аст, ки ӯ ҳамроҳ бо Абдусалом Дехотӣ дар асоси достони «Хусраву Ширин»-и Низомӣ либреттои ҳамномро таълиф карда буд. Инак, мо асаре пеши рӯ дорем, ки ҷанбаҳои асари халқӣ, классикӣ ва намоишӣ (драмавӣ) дар он ба ҳам омадаанд.

Мундариҷаи либретто ба ин зайл аст:

Дар як давру замоне дар кишари Хоразм шоҳу вазире ҳокимият доштанд, вале солҳо бефарзанд буданд. Шоҳ хеле азият мекашид, ки агар рӯзе бимирад, валиаҳд надорад ва тоҷу тахти шоҳӣ беворис хоҳад монд. Ва аз ин сабаб барои фарзанддор шудан ҳама касро ёрӣ мекард, дарвешону дуохонро зар меафшонд ва ғайра. Ниҳоят бо амри Худованд шоҳу вазир фарзанддор мешаванд: вазир соҳиби писар, ки Тохир ном дорад ва шоҳ соҳиби духтар мегардад, ки Зухра меномандаш:

*Вазир аз рӯи Тохир меҳр омӯхт,
Рухи шаҳ аз ҷамоли Зухра афрӯхт.*¹⁶

Ва шоҳ ба ин натиҷа расид, ки Тохир ва Зухра, чун ба камол расиданд, ба ҳам хонадор мешаванд ва ҳеҷ касе онҳоро аз ҳам ҷудо карда наметавонад:

*Шаҳанишоҳ халқи оламро хабар дод,
Ки: «Хушбахтам ман аз келину домод*

¹⁶ М Турсунзода. Тохир ва Зухра. – Сталинобод: Нашриёти назди СКХ РСС Тоҷикистон, 1944, саҳ. 7. Минбаъд саҳифаҳо дар дохили матн дар қавс нишон дода мешавад.

*Тавонад ғайр агар аз роҳи игво
Чудо аз ҳамдигар созад шуморо.
Яке бинед рӯзи саҳти Мачнун,
Дигар тақдири Лайли чигархун» (с. 7)¹⁷.*

Даъват кард, ки ин ду ба ҳам меҳрубон бошанд ва ҳеч игво ва даҳолати ғайр набояд онҳоро чудо созад, балки:

*«Ба як ҷо ҳарду озодона гардед,
Яке шамъу дигар парвона гардед» (с. 7)¹⁸.*

Ва дар воқеъ, Тоҳиру Зухра, бо раҳнамоии Зулайхо, ки доя - сарпарастии онҳо буд, хушу хурсанд, бо шодиву нишот зиндагӣ мекарданд, дар дилашон меҳру муҳаббати якдигар рӯз то рӯз кавӣ гардида, ба ишқ табдил меёфт. Бинобар ин, онҳо ҳар ду изҳор медоранд:

*Аз ишқ агар гӯям сухан,
Чун аввалин алфози ман
Номи ту ояд бар забон,
Аз сидқи дил аз мағзи ҷон (с. 7)¹⁹.*

Ин ҳама то замоне идома меёбад, ки Қароботур ба Зухра ошиқ шудаву аз рашку ҳасад ба ин ошиқу маъшук ба роҳи кинаву қасос медарояд ва шоҳро нисбат ба Тоҳир бадгумон месозад, ки гӯё бо мусоидати Зулайхо Зухраро бироҳа мекунад. Шоҳ дар ғазаб ба Зулайхо метозад («Чаро бироҳа кардӣ духтарамро. Ба зери нанг афкандӣ сарамро, с. 8)²⁰ ва бо қаҳр аз ваъдаи ба домодӣ пазируфтани Тоҳир бармегардад. Тоҳир меҳоҳад собит кунад, ки ишқ гуноҳ

¹⁷ Ҳамон асар.с 7

¹⁸ Ҳамон асар.с 7

¹⁹ Ҳамон асар. с7

²⁰ Ҳамон асар. с 8

нест ва шоҳ худ инро талқин кардааст. Вале Қароботур ба оташи ғазаби шоҳ (ки Тоҳир намакношиносӣ кардааст) равған мерезад ва Шоҳ фармон медиҳад:

«Чудо созед зуд аз тан сараширо» (сах. 11)²¹.

Аммо бо даҳолати мардум (хор) аз ин раъйи худ гашта, Тоҳирро ба таъбид ҳукм мекунад. Барои Зухра дар лаби дарё қаср сохта, фармон медиҳад, ки ӯ бояд дигар ҳеч номаҳрамеро набинад. Ҳамин тавр, Тоҳиру Зухра ба дарду алам аз ҳам чудо мешаванд...

Аммо Зухра дар фироқи Тоҳир месӯзад ва аз ҳар кучое ва ҳар касе суроғи ӯро мекунад. Тоҳир низ ҳамчунин. Аз ҷумла, бо қорвониён муроҷиат мекунад ва ба ӯ Тоҳир бо суруд ҷавоб медиҳад. Лаҳзаи дидор, духонии (дуэти) Тоҳиру Зухра. Қароботур аз ин ҳама боҳабар мешавад. Тоҳир бо шамшер ба ӯ хучум мекунад ва Қароботур гӯё аз номи шоҳ ба ӯ изҳор медорад, ки агар Тоҳир аз ин амалҳои нохуб, яъне «чангу хунрезӣ» (с. 294)²² бигардад, ӯро сарлашкар таъйин ва домоди худ мекунад. Зухра низ ба ин хабари дурӯғ дода мешавад ва Тоҳирро ба сулҳу салоҳ даъват менамояд ва Тоҳир иродаи ӯро иҷро мекунад. Аммо шоҳ баръакс ба қатли ӯ фармон медиҳад. Барои дуруст будан ё набудани ин қарори шоҳ байни вазирон ва Қароботур баҳсу маноқиша меҳезад: Қароботур ҷазои Тоҳирро ягона роҳи дуруст мешуморад, аммо вузаро онро берун аз адолат ва ба бахту тахти шоҳӣ (сах. 296)²³ хатарнок медонанд. Ниҳоят, шоҳ ҳукм мекунад, ки Тоҳирро даруни сандуқ андохта, ба дарё партоянд, то тӯъмаи наҳангу моҳиён ва лошаҳӯрону қарғасҳо гардад.

²¹ Ҳамон асар. с 11

²² Ҳамон асар. с 294

²³ Ҳамон асар. с 296

Зухра, ки зохиран ба кадом самт ҳаракат кардани сандуқро медонист, савореро ба хидмат мехонад ва ба номи духтари шоҳи Хоразм – Маҳин, ки дӯсташ будааст, номае мефиристад, то Тоҳирро начот диҳад.

Баъди ин ба сужаи либретто ҳаводису низоъи нав ворид мешавад. Дар қасри шоҳи Хоразм, духтарони шоҳ Мунира, Назира ва Маҳин лаби дарё нишаста, мӯҳоро шона мезананд ва таронасарой мекунанд:

*Зулфи мушкинро ба рӯи худ парешон кардаӣ,
Боги ҳуснатро саросар сунбулистон кардаӣ...*

Ва ногаҳон чашмашон ба сандуқе меафтад, ки рӯи об меомад. Байни ҳам баҳскунон ба натиҷае мерасанд, ки бояд сандуқро берун кашанд. Ва ҳар як аз духтарон бо кокулони худ мехоҳад сандуқро ба банд андохта, берун орад. Танҳо ба Маҳин даст медиҳад, ки ин амалро иҷро кунад. Чун сандуқро боз мекунанд, дохили он Тоҳири дар хобро дида, мафтунӣ чамоли ӯ мегарданд (с. 301)²⁴. Байни онҳо муноқиша ва рашк дар мегирад ва ба ин натиҷа мерасанд, ки бояд худӣ Тоҳир яке аз онҳоро писандад ва интиҳоб кунад... Тоҳир бедор мешавад ва ҳайрон аст, ки дар кучо қарор дорад. Сипас аз сарнавишти талхи худ месарояд. Маҳин супориш медиҳад, то асбоби базро омода созанд ва Тоҳирро ба ифоқа оваранд ва худ низ меравад. Назира ва Мунира танҳо мемонанд. Мунира аз рашк изҳор медорад, ки агар Тоҳир азони Маҳин шавад, пас Тоҳирро нобуд (бо заҳр) хоҳад кард. Шоҳ ва аҳли дарбор Тоҳирро ба сифати меҳмон хушу хурсандона пазирой мекунанд, рақсу суруд, бадеҳахонӣ байни духтарони шоҳ ва ба боданӯшӣ оғоз мекунанд. Ҳамин замон Назира фарёд мезанад, ки Тоҳир шароб нанӯшад, зеро ба он Мунира заҳр андохтааст. Аз ин хабар шоҳ ба ғазаб меояд ва ӯро нафрин карда мегӯяд, ки дигар духтари ӯ нест, Маҳин ҳам аз хоҳарӣ бо ӯ даст мекашад.

²⁴ Ҳамон асар, с 301

Чунонки мебинем воқеаҳо хеле шиддат мегиранд ва бархӯрди шахсиятҳо тезу тунд мешаванд. Дар ҳамин маврид Тоҳир хоҳиш мекунад, ки аз гуноҳи Назира бигзаранд ва ҳама аз нав ба шодиву хурсандӣ машғул мегарданд. Ва ниҳоят савор ҳам расида меояд ва мактуберо ба Маҳин месупорад. Маҳин маҳзун ва ҳама аз асли воқеа боҳабар мешаванд, аммо ноилоҷ бо дили кашолу муҳаббати зиёд бо Тоҳир хайру хуш менамоянд.

Аммо дар гӯшаи дигар воқеаҳои тоза чараён дорад ва дар қасри шоҳ замзамаи тӯии Зухра бо Қароботурро мекунад. Яъне ба сужаи умумии намоишнома низоъҳои тоза ворид шуда, онро ба сӯи авҷ савқ медиҳанд. Ҳама омодаи маросими тӯй, чавонон, занҳо «нақши калон», шеърӯ суруд мехонанд. Қароботур қаноатманд аст, ки ниҳоят ба орзуяш расид ва аз Зухра марҳамат интизор аст. Аммо Зухра ба ӯ чавоби талхе медиҳад. Шоҳ сабаби маъюсии духтарашро пурсон мегардад ва аз пайи чора шуда, мурочиат менамояд, ки оё духтари ӯро аз ин вазъи афсурдагӣ мешавад берун кашид? Ва Ҳофиз аз миёни халқ баланд шуда, ин вазифаро ба уҳда мегирад. Ӯ месарояд аз қиссаи ошиқони ноком. Зухраро овози вай бесаранҷом мекунад ва Тоҳирро мешиносад... Ҳама аз мардум то Шоҳ дар ҳайрат, ки чӣ тавр кас аз ҷаҳаннам метавонад саломат баргардад.

Воқеаҳо хеле зуд ва бошиддат чараён мегиранд. Қароботур бо шамшер ба Тоҳир ҳамла мекунад, Тоҳир низ ба ӯ ҳамлавар мешавад. Байни онҳо ҷангу шамшерзанӣ идома мекунад. Тоҳир Қароботурро меафтаонад. Дар ҳамин маврид Зухра бо ханҷари Тоҳир ба ӯ бахшида Қароботурро мекушад. Шоҳ фарёд мезанад, ки:

*Хабар созед зудтар мири шабро,
Ҳама ҷаллодҳои хунталабро!..
Ба пеши ҷаҳими ман то ки бибуранд
Сари ин ҳар дуру оварда дар банд! (сах. 34)²⁵.*

²⁵ Ҳамон асар. с34

Замоне, ки ҷаллодҳо меоянд, дигар барои Тохиру Зухра доира танг шуда, хориву залилӣ дар пешорӯ буд. Ва ин ду достони ишқу садоқати худро дар муқобили беадолатӣ ва зулму ситам суруда, худашонро аз баландӣ ба ҷарӣ меафкананд ва ба намоду афсонаи ишқи ошиқии поку содиқ табдил меёбанд.

Мо ин сужаро нақл карда ҷо-ҷо ҳаракати воқеаҳо, рабт гирифтани ба ҳам бархӯрданҳояшро таъкид намудем, ки ниҳоят талошу муборизаи ду ошиқ пок дар баробари макру фиреб, ҷаҳолат ва беадолатӣ ба фоҷиа меанҷомад.

Чизи ҷолиб дар ин воқеабандӣ он аст, ки муаллиф, ба ҷуз аз баъзе маврид, ҳеҷ гоҳ шиддати онҳоро суст накарда, дар дохили ҳар парда, ки ҳодисаи тозае пеш меояд, ҷандин низоъу мушкилро пеши қаҳрамонон мегузорад ва ба ин васила мураккабии вазъи амали онҳоро таъкид менамояд. Аммо сабаби ин ташаннучи доимии ҳодисаҳо ва бархӯрди дастурҳои зиндагӣ ва ахлоқиву маънавӣ, ки дар адабиёти ба мавзӯҳои ҳозиразамон бахшидаи шӯравӣ (ҳатто дар асарҳои замони ҷанг низ) камтар ба ҷашм меҳӯрад, ҷӣ аст? Ба фикри банда иллат, пеш аз ҳама, ба сужаи афсонавӣ вобаста аст. Бисёр муҳим аст, ки дар нусхаи мардумии сужаи «Тохиру Зухра» воқеаву бархӯрдҳо пуршиддат ҷараён мегиранд. Ҳатто низоъи марказӣ байни Тоҳир ва Қароботур дар афсона одӣ нест, балки байни шахси одӣ ва шоҳ аст. Дар айни замон, ба давлати шоҳ-падари Зухра низ Қароботур таҳдид мекунад, ки низоъро бештар тезутунд менамояд. Ин ҳам аҷиб аст, ки дар афсона падари Тоҳир (вазир) аз дасти шоҳ кушта мешавад. Ҳатто вазирон низ хоҳони ба Қароботур додани Зухро ҳастанд.

Зухра бо қатъият ин издивочро рад мекунад.

Вазирон бори дигар ба шоҳ дар муқобили Тоҳир маслиҳате медиҳанд. Аммо Тоҳир бо қатъият садоқаташро ба муҳаббати Зухра иброз менамояд...

Мотиви аз якдигар чудо доштани ошиқон низ аз афсона гирифта шудааст ва анчоми фоҷиавии зиндагии Тоҳир ва Зухра низ.

Бинобар ин, ба фикри банда, як сабаби бо ин ҳама мураккабӣ ва бо шиддат чараён гирифтани намоишнома ҳамин маводи афсонаӣ мебошад. Бисёр ҷолиб аст, ки бар хилофи афсонаҳо, ки анчоми хушу хурсандона доранд, афсонаи «Тоҳир ва Зухра» фоҷиавӣ меанҷомад. Ва шояд, як сабаби бар асоси намоишнома интиҳоб кардани афсонаи мазкур аз ҷониби Турсунзода ҳамин бошад. Зеро ин асари пурмубориза, бо тазодди ҷиддиву мураккаб ва анчоми фоҷиавӣ ба ҳолу ҳавои замони ҷанг ва он ҳама мушкилоти сангине, ки дар сангарҳо дар баробари фашизми Германия ва меҳнати саҳти ақибгоҳ вучуд дошт ва ҳам аз муборизаи байни фашистони хунхор ва набарди одилонаву адолатҷӯёнаи мардуми шӯравӣ бештар ҷавобгӯ буд.

Дар ҳар ҳолат муаллиф имкон ёфтааст, ки як асари бисёр муҳимму аз ҳайси бадеӣ пурмаъние эҷод намояд. Дигар нуктаи муҳим, ба андешаи банда, ин аст, ки Турсунзода (ва шояд ҳар яке аз нависандагони соҳибистеъдод), агар озодии эҷодӣ фароҳам оварда мешуд, барои таълифи асарҳои асил ва пурмуҳтавои адабӣ майлу имкон доштанд.

Либреттои «Тоҳир ва Зухра» на танҳо аз ҳайси муҳтаво ва дарунмоя, низоёу бархӯрдҳо ҷолиби диққат аст, балки аз назари тасвири шахсиятҳо низ сазовор ба гуфтугӯ мебошад.

Дар либретто, пеш аз ҳама, чеҳраи Зухра ҷолиби диққат аст. Вай духтарест дар айни камоли ҷавонӣ, ки зиндагӣ, табиат, баҳорро дӯст медорад ва ошиқ ба Тоҳир аст. Муҳаббаташро рӯшод изҳор медорад ва ҳатто Тоҳирро ба ғаъолияти бештаре дар роҳи ишқ талқин менамояд. Ӯ сурудааст:

*Ииқ омаду ихтиёри ман рафт,
Ороми дилу қарори ман рафт.
Бе ёр на рӯз тоб дорам,
Не шаб гами хуфту хоб дорам...
Он кас, ки ҳавас ба ёр дорад,
Бо роҳати худ чӣ кор дорад?
Ёр ояд агар, баҳор ояд,
Ҳам роҳату ҳам қарор ояд... (с. 5)²⁶.*

Чун аз Зулайхо (доя) таърихи аҳди падарашро бо вазир – падари Тоҳир мефаҳмад, бовараш ба висол бо Тоҳир бештар ва аз маш қатъӣ мегардад. Ў ва Тоҳир аз ҳамдигар месароянд:

*Сӯзад чафо гар пайкарам,
Аммо намоёд, дилбарам.
Ииқи туро хокистарам.
Дар сина чун ахгар ниҳон (с. 8)²⁷.*

Бинобар ин, чун ҳар бор ўро аз Тоҳир чудо месозанд, аз фироқ месӯзад, дар садади ёфтани илоҷ ва расидан ба дидори ўст ва аз имкони аввалини висол Тоҳирро бо муҳаббат пешвоз мегирад. Аслан ў дар роҳи расидан ба мақсади худ фаъл мебошад, пайваста дар чувтучӯи роҳу тадбирест, ки ба маҳбубаш бирасад. Замоне, ки Тоҳирро ба дарё меандозанд, эҳсос мекунад, ки на танҳо аз вай чудо шудааст, балки эҳтимоли марги ў низ ҳаст, ба Маҳин мактуб менависад... Зуҳра барои ишқи худ ба падараш Шоҳ баҳсу талош мекунад ва ҳатто ўро чун мабдаи зулму беадолатӣ маҳкум менамоёд:

*... Тахти шоҳона аз ту пурнанг аст.
Чоҳ қандан ба фарқи сар дар кӯҳ,*

²⁶ Ҳамон асар.с 5

²⁷ Ҳамон асар. с 8

*Дили хоро ба гирия тар кардан.
Балки осонтаранд аз он ки
Ба дил сахти шаҳ асар кардан... (с. 16)²⁸.*

Ё дар мавриди дигар ошкоро ба падар изҳор медорад:

*Барои чӣ намоям шодмонӣ
Ки дурам кардаӣ аз зиндагонӣ.
Маро аз ханда худ бегона кардӣ
Ба дарду гуссаам ҳамхона кардӣ.
Тоҳирам, кошкӣ зи рӯи ҳаво,
Мисли симург мешудӣ пайдо... (с. 36)²⁹.*

Ва чун дид, ки дар набарди Тоҳиру Қароботур вазъ танг аст, бо ханчар Қароботурро ҳалок месозад. Ва ниҳоят бо Тоҳир аз дасти зулми падар худро ба чарӣ мепартояд.

Чун ба чеҳраи Зухра ва амалҳои вай менигарем ва ўро дар канори образи занони дostonҳои ишқиву романтикӣ мегузорем, пай мебарем, ки ў аз онҳо ба маротиб фаъол аст. Зиёда аз он, сарнавишташ фоҷиавӣ меанҷомад. Дар ин маврид Турсунзода бештар ба ҳатти сужаи афсона пайравӣ кардааст ва дар афсона бошад идели мардум дар барои ишқу ошиқӣ, муҳаббати пок ва дар ин роҳ қурбон шудан таҷассум ёфтааст.

Ҳамзамон, образи Тоҳир низ бо хислатҳои хоси ҳудаш имтиёз дорад. Тоҳир, ки аз кӯдакӣ ба Зухра ҳамроҳ бузург мешавад, пайваста ба ў унсу улфат гирифта, сол ба сол дар дилаш ишқу муҳаббат нисбат ба вай камол меёбад. Вале Тоҳир ба ҳарими Зухра эҳтиром мегузошт ва ҳатто Зухра ўро аз ин камфаъолияти мазаммат ҳам кардааст:

*Тоҳир ту хоб кардӣ,
Ҳай хоби боб кардӣ,*

²⁸ Ҳамон асар.с 16

²⁹ Ҳамон асар. с 36

*Бархез, ки дили мо
Бисёр об кардӣ...
Дорӣ хабар, ки омад
Ҳангоми ишиқ бозӣ... (с.4)³⁰*

Вақте ки аз Зулайхо таърихи аҳди падараш бо шоҳро шунид, дигар дилаш мунаввар гардид ва эҳсоси худро ошкор баён кард:

Магар шаб рафту омад субҳи уммед

Ва Зухра ба ӯ ҷавоб дод:

Ки мебинам фурӯзон рӯи хуршед (с. 7³¹).

Минбаъд Тоҳир низ дар роҳи расидан ба висол фаъол аст ва самимияту садоқати худро нисбат ба Зухра ошкоро изҳор ва ӯро ҳимоят менамояд. Ҳангоме ки бо дасисаи Қароботур шоҳ ба вай кинавар мешавад, Тоҳир аз ишқи беолоишаш ба Зухра ва аҳди падараш ба шоҳ ёдовар мешавад:

*Дар он мулке, ки ҳазрат подшоҳ аст,
Магар оишиқ шудан кори гуноҳ аст?..
Касе, ки ҳаст мард, аз аҳду паймон
Бимирад ҳам намегардад пушаймон.
Шаҳо, модом ки худ ваъда кардед,
Дигар аз ваъдаи худ пас нагардед (сах.11)³².*

Замоне, ки ба зӯр ӯро аз Зухра чудо мекунанд, вай садоқати худро қатъӣ изҳор доштааст:

³⁰ Ҳамон асар.с 4

³¹ Ҳамон асар. с 7

³² Ҳамон асар. с 11

*Бар сарам хоҳанд гардонанд санги осие,
Дар раҳат собит намоям ваъдаи мардонро (с. 14)³³.*

Дар ҳар вазъе ӯ ба Зухра содиқ аст. Ҳатто хангоме ки духтарони шоҳи Хоразм - Маҳин, Назира ва Мунира ҳар яке дар алоҳидагӣ ва хоса Маҳин ӯро дӯст медорад. Аммо Тоҳир ба ин ҳама меҳрубониҳои онҳо ташаккур мегӯяд ва ҳатто гуноҳи Мунираро, ки аз рӯи рашк қасди ҷони ӯ карда буд, аз шоҳ хоҳиши бахшиш мекунад ва оқибат баъди расидани мактуби Зухра бо онҳо, баҳусус Маҳин, видоъ менамояд:

*Ман ба роҳи ҷустуҷӯи ёри худ гашта равон,
Бо ту, эй ҷонон Маҳин, эй дилрабо, кардам видоъ.
(с.32)³⁴.*

Тоҳир дар сурати Ҳофиз ба тӯи арӯсии Зухра ва Қароботур ҳозир мешавад, Зухра ӯро мешиносад ва аз зинда буданаш хеле хурсанд мегардад... Вале дар муқобили даъвати Қароботур ба набард хеста, ӯро аз по меафтанад... Пас аз он, ки Зухра Қароботурро ба ҳалокат мерасонад, падараш шоҳ ба марги онҳо ҳукм мебарорад, Тоҳир ва Зухра, бедудилагӣ, ба пешвози марг мераванд. Тоҳир ва Зухра изҳор медоранд:

*Хоҳӣ гар, аз ман ҷон ситон,
Мебахшамат мардона ҷон.
То шиқи ту баъд аз сарам
Афсона гардад дар ҷаҳон.
Не марг тарсонад маро,
Не зулми шоҳи пурчафо...(сах. 34)³⁵*

³³ Ҳамон асар. с 14

³⁴ Ҳамон асар. с 32

³⁵ Ҳамон асар. с34

Чунонки мушоҳида менамоем, образи Тоҳир низ хеле мушаххас тасвир шуда, аз назари садоқат ба ишқ ба ҳамсонҳои классикии худ Мачнун, баҳусус Фарҳод, иртибот мегирад. Аммо маънан бештар ба аслнусаи афсонавии худ робита дорад.

Куллан дар мавриди шоҳ ва Қароботур метавон гуфт, ки онҳо дар заминаи мотивҳои халқиву классикӣ, чун рақибу мухалифони ба ҳам расидани ошиқон ва ишқи поки инсонӣ намудор мешаванд. Аммо чунин ба назар мерасад, ки симои Қароботур дар намоишнома-либретто камнуртар тасвир ёфтааст. Образи иштирокдорони фаръӣ ва ҳошиявӣ, амсоли Зулайхо, хор (мардум, дугонаҳо), вазирон, Маҳину Мунира бо чанд ҷузъиёти муҳим ва бомавриду табиӣ нигошта шудаанд ва дар мачмӯъ дарунмояи асарро ғаниву сероҳанг ва паёми муаллифро боварбахшу муассир гардониданд.

Либреттои «Тоҳир ва Зухра» дорои хасоиси хунарӣ ҷолибе аст. Аввалин хусусияти ин асар дар он зоҳир мешавад, ки бо назм таълиф шудааст. Драмаи назмӣ, агар аз як ҷиҳат ба жанри асар, ки либретто аст, вобаста бошад, аз ҷониби дигар, ба суннати пурбори шеъри адабиёти классикӣ ва назми халқии тоҷикӣ иртибот мегирад. Дар охири солҳои 30 Турсунзода, ҳамроҳ бо Абдусалом Деҳотӣ ва ҳамчунин устод Лоҳутӣ дар эҷоди намоишномаҳои манзум сахим буданд. Аммо таҷрибаи Мирзо Турсунзода дар таълифи драмаи мазкур чӣ хасоис ва маҳосинеро доро будааст?

Аввалан, агар дар драмаҳои назмӣ пешина шеъри классикӣ ва халқӣ хеле зиёд истифода шуда бошад, пас ин ҷо шоир бештар худаш эҷод мекунад ва ҷо-ҷо аз ашъор ва зарбулмасалҳои халқӣ қор мегирад ва ё тавассути тақлиди услуби шеъру ғазалҳо эҷод менамояд. Аммо дар кулл назм ва вазну жанрҳои мухталиф барои баёни ҳолатҳо, вазъият, бархӯрди воқеаву ҳодиса ва инсонҳо ба қор рафтаанд.

Дар ин маврид бояд таъкид намуд, ки он асари намоишист, на достони манзум. Табиист, ки шеър дар он

ба табиати асари драмавӣ ва бахусус либретто мутеъ мебошад. Бинобар ин, истифодаи ҳамаи аносири шеър мисли дostonҳо якмарому якранг нест. Аз ин ҷо метавон дар драмаи мазкур ду шакли истифода аз вазро ба мушоҳида гирифт. Пеш аз ҳама, ҳарчанд дар ин асар дар иртибот ба ҳаводиси мухталиф ва ҳолоти гуногуни иштирокдорони он аз навъҳои гуногуни вазн ба кор гирифта шудааст (мо дар поён инро тавзеҳ хоҳем дод), аммо чун драма дорои сужаи муайян мебошад, пас бояд банду басти онро, пеш аз ҳама, лаҳну оҳанги ягона ба ҳам биёварад. Ин вазифаро дар драма вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф ва мақсур ба ҷо овардааст ва тактеъаш мафойлун, мафойлун, мафойл (У---/У---/У--) мебошад. Инак суруди дугонаи Зухра, ки бо он драма оғоз мешавад:

*Баҳор омад/чаман дилхо/ҳи мо шуд,
Зи сар то но/ тамошого/ҳи мо шуд.
У --- / У --- / У --*

Ва ин вазн ва лаҳну оҳанг (ба ҷуз аз мавридҳои истисноии бисёри дигар) саропои асарро ба ҳам мепайвандад ва чандомади он ҳам аз ҳама бештараст. Аз ин ҷиҳат банду басти «Тоҳир ва Зухра» ба сохтори дostonҳои классик ҳамоҳанг аст, ки аз оғоз то анҷом асосан ба як вазн таълиф шудаанд. Куллан бештари онҳо шакли мусаддасро доранд ва низ бисёр аҷиб аст, ки аксаран (ҳарчанд мусамман ҳастанд, мисли «Шоҳнома») аз 11 ҳиҷо таркиб ёфтаанд. Зиёда аз он, дostonҳои ошиқонае чун «Хусраву Ширин» ва «Юсуфу Зулайхо» бо вазни ҳазачи мусаддаси маҳфузу мақсур навишта шудаанд. Ва боз, вазни мазкур ҳоси дубайтиҳои мардумӣ, ин қолаби гӯшнавозтарини шеърӣ, ба шумор меояд. Ҳамин тавр, гумон мекунем, ки Мирзо Турсунзода, шояд ноогоҳ, дар иртибот ба мавзӯи ишқии драма ва сарчашмаи мардумии он (афсонаи халқӣ) вазн ва лаҳну оҳанги ба кулӣ мувофиқ

ва хатто суннати ро мантиқӣ ва дар мавқеаш мавриди истифода қарор додааст.

Аммо драмаи «Тоҳир ва Зухра», ки либретто мебошад, наметавонист танҳо бо як вазн навишта шавад ва, бинобар ин, ба тақозои асари намоишӣ будан, ки тасвир воситаи монологу диалог (муколама) ба амал меояд, аз вазнҳои дигар ва гуногун низ истифодаи бомаврид шудааст. Масалан, вазнҳои мусаммани солим ва маҳзуфи ҳазач, ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф, ҳазачи мураббаи аҳраб, рамали мусаммани солим ва маҳзуф, рамали мусаддаси маҳзуф, раҷазии мураббаи солим, музореи мураббаи аҳраб ва ғайра, ки худ баёнғари гуногунӣ ва серҳаракат (мусамман, мусаддас ва мураббаъ бо зиҳфоти муҳталиф) будани авзон аст. Ин вазнҳо бештар ба вазъу ҳолатҳои қаҳрамонон иртибот мегиранд. Ба тариқи мисол, вазнҳои мусамман барои ифодаи ҳиссиёти ҷудой, дарду алам ва эҳсосоти ботинӣ истифода мешаванд, ки монологи Тоҳир ҳангоми видоъ бо Зухра, духонии (дуэти) Тоҳиру Зухра, суруди духтарони шоҳи Хоразм - Мунира, Назира, Маҳин ва арияи Маҳин аз ҳамин қабил мебошанд. Аммо вазнҳои ҳаҷазии мусаддас ва рамали мураббаъ бештар баёнғари таҳрику шиддати фикру эҳсос мебошанд. Агар ба тафсилот дода нашавем ҳам, фақат бо овардани бахше аз духонии Тоҳир ва Зухра иктифо мекунем, ки ин гуфтаҳои моро собит менамояд:

*Хоҳӣ гар аз ман чон ситон,
Мебахшамат мардона чон.
То шиқи ту баъд аз сарам
Афсона гардад дар ҷаҳон.*

Ин шеър бо вазни раҷазии мураббаи солим (- - У - / - - У-) навишта шуда, шиддати ҳолат ва қатъияти қаҳрамонро хуб ифода мекунад. Зиёда аз он, зоҳиран ин аз забони марде гуфта шудааст, аммо айни фикру андешаи

ду кас аст ва ҳатто вожаи мардонагӣ тавсифи хислати инсон аст, ки ба ҳар ду баробар мутааллиқ аст.

Зимни ин гуфтаҳо мо ба натиҷае мерасем, ки ҳатто вазн бо шакли зоҳирӣ буданаш нигоҳ накарда, хангоми истифодаи ҳунармандона ва бомаврид ба хусни асар меафзояд. Дар ниҳоят як намунае аз истифодаи авзони гуногун дар матни драма:

Хор

*Бода нӯшу шод бошу ханда кун,
Он дили гамкуштаатро зинда кун.
Гам чу абр асту рухат монанди моҳ,
Моҳро берун кун аз абри сиёҳ.
Рӯи хубат, ки бувад беҳ аз баҳор,
Гам набояд гирад онро чун губор.*
- У - - / - У - - / - У -

Мунира

*Чу офтоби май аз машириқи пиёла барояд,
Ба боги орази соқӣ ҳазор лола барояд.*
У - У - / У У - - / У У - - / У У - -

Назира

*Шаби маҳтобу абри пора-пора,
Шароб аз кишмишу май дар пиёла.*
У - - - / У - - - / У - -

Маҳин

*Ин май, ки чу ашики ман зулол аст,
Дар мазҳаби ошиқон ҳалол аст.*
- - У / - У - - / У - -

Маҳина ва Хор

*Боданӯшӣ кун, ки май шодат қунад,
Дарду гамро дур аз ёдат қунад.*
- У - - / - У - - / - У -

Чунонки аён аст, дар ин пора ҳар қаҳрамонӣ ё иштирокдори асар бо лаҳни хося дар мавриди як мавзӯ (май) ҳарф мезанад ва табиист, ки ин ҳолат вазнҳои гуногунро тақозо кардааст ва бисёр хуб ҳам аз онҳо ба қор гирифта шудаанд.

Аммо ин ҷо боз як нуқтаи дигари бадеияти (поэтикаи) драмаи мазкур зоҳир мешавад ва он ҳам ба ҳам омезиш ёфтани садоҳои гуногун аст, ки гоҳ мустиқ ва гоҳи дигар ба ҳам омезиш ёфта, имкони тасвириро меафзояд ва масоилро дар заминаи васеътаре мавриди тасвири бадеӣ қарор медиҳад. Бояд гуфт, ки хусусияти жанри либретто, ки чандсадоиро тақозо мекунад (суруди дуэт-духонӣ ё дусадой, суруди секаса ё сесадой - Зухра, Зулайҳо, Тоҳир ва ҳор, ки суруди дастаҷамъона аст ва намунаҳои дар боло зикр шуда) ба сохтори умумии шакли мундариҷаи асар рангу оҳанги полифонии (серсадоии) аҷиб бахшидаанд.

Дар ҳамин маврид ёдовар шудани ин нуқта низ муҳим мешавад, ки дар драма аз имкониятҳои жанриҳои гуногун низ қор гирифта шудааст. Қуллан он дар қолаби маснавӣ эҷод шудааст, вале шакли ғазал, дубайтӣ (рубой) низ кам нест. Истифодаи онҳо ба ду шакл сурат мегирад: аввалан, муаллиф бо риояи сабки онҳо менависад ва сипас онҳоро бевосита дар асар ҷой медиҳад. Ба ин маънӣ, як андоза сабксоӣ ба равияи адабии мардумӣ ва классикӣ ба мушоҳида мерасад, ки боиси ғайб гардидани услуб ва тарзи баён гардидааст.

Дар муҳокимаи Даҳаи адабии тоҷик дар Москва, С. М. Қирсанов, ки асосан дар бораи шеърӣ М. Турсунзода, баҳусус маҷмӯаи тозаи ашъори ӯ мулоҳиза ронда буд, ба драмаи «Тоҳир ва Зухра» низ дахл мекунад, ки шомил маҷмӯаи мазкур будааст. Бисёр аҷиб менамояд, ки асари мазкур на дар баҳси драматургия, балки назми тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст ва мунаққид онро ба сифати «достони драмавӣ» муаррифӣ мекунад. Вай дар рӯҳи афсонаҳои шарқӣ (маҳз шарқӣ) таълиф

шудани асарро таъкид карда, онро пур аз дабдабаву тасвириҳои ноҳамвор медонад ва бо безъитиноӣ изҳор медорад, ки дар маҷмӯаи як шоири хуби шӯравӣ мутолиа кардани он ингуна ашъор бисёр таассуфовар аст». Ва боз: «Дар ин дoston ҳама чиз қолабӣ ва одист».

Ба ақидаи вай ин камбудиҳо аз он ҷо сар задаанд, ки асари фолклорӣ аз ҷониби муаллиф танқидӣ омӯхтаву аз нав кор карда нашудааст... Гӯё «ин дoston дар матни маҷмӯа чун як чизи бегона намудор мешавад... образнокии пурнақшу нигори кӯҳна ва шеърӣ суннатии шахшудамонда дар ин дoston берун аз замон, зиндагӣ ва инкишофи халқ вучуд дорад». Ва тазмину истиқболе, ки Турсунзода ба назми халқӣ ва классикӣ кардааст, гӯё дар баъзе маворид ба сурати хандаовару бемаънӣ дар омадааст. Ва ниҳоят, дар маҷмӯае, ки аз шеърҳои сиёсӣ публитистиҳои шоир иборат мебошад, ҷой додани ин асар хатоӣ маҳз ва бо тасодуф анҷомёфта ба шумор омадааст.

Аз ин ҳама гуфтаҳо маълум аст, ки С. Кирсанов нисбат ба ин асар назари сарф камгирона ва манфӣ дорад. Ин аз он сабаб аст, ки дар маҷмӯи ашъори Турсунзода осори дар мавзӯи ҳозира, «Қиссаи Ҳиндустон» ва ниҳоят шеърӣ «Ду роҳ», ки ҳовии мавзӯ ва ғояҳои гоҳномаиву сиёсӣ мебошанд, ҷой дода шудааст, табиист, ки онҳо бо суҷаи афсонавӣ дар тазод қарор мегиранд.

Вале мунаққиди муҳтарам ба ҳисоб намегирад, ки мазмуни ғоявии ин асар (набарди зулм бар адолат, некиву бадӣ, ишқи поки инсонӣ) дар маводи фолклорӣ бо масоили замони ҷанг ва ҳатто ҳамон масъалаҳои байналхалқӣ ҳамнаво гашта, заминаи васеъе барои муҳокима масоили рӯз ба миён меоварад ва сабаби умқи пайдо кардану сермаъно гардидани онҳо низ мегардад. Аз ин назар, мунтақиди муҳтарам мавзӯи руз, сиёсӣ ва иҷтимоиро бо мавзӯҳои умумиинсонӣ зид мегузорад, ки инро наметавон чун назари солими илмӣ ба шумор овард. Зиёд аз он, вай дар мавқеи тасвири мушаххас, публитистӣ ва то ҷое реалистӣ ба тамоми дигар шаклу сабақҳои назари

камгирона дорад, балки беасосу таҳлил онҳоро камарзиш ба шумор меоварад, ки намешавад онро қабул дошт.

Мо ба таҳлиле, ки аз драмаи «Тоҳир ва Зухра» анҷом додем, мантиқан ин ҳама нуктагириҳои мунаққидро рад мекунем ва имруз маълум шудааст, ки назари маҳдуди якҷониба, нақди солиму сиҳате набудааст.

Ҳамин тавр, куллан драмаи «Тоҳир ва Зухра»-ро метавон як асари муваффақ дар драманависии замони ҷанг ва эҷодиёти Мирзо Турсунзода ба шумор овард.

ДОСТОНИ ЭҶӢИ МАЪНАВИИ ОДАМ

Эҷодиёти Шоири халқии Тоҷикистон Мирзо Турсунзода ба маънои том таҷассуми комёбиву мувафаксиятҳои адабиёти нави реалистии тоҷик, оинаи сабзишу камолоти маънавии мардуми мо ва дигаргуниҳои азими ҳаёти ӯ дар роҳи сохтмони ҷамъияти нав дар садаи ХХ мебошад. Асарҳои Турсунзода тарафҳои гуногуни ҳаёту зиндагии халқоманро инъикос карда, адабиёти муосири тоҷикро ҳам аз ҷиҳати мавзӯю мундариҷа ва гузориши масъалаҳои калони иҷтимоӣ, ҳам аз ҷиҳати шакли миллӣ ба зинаҳои баланди реализм бурданд ва шуҳрати онро берун аз ҳудуди мамлакатамон афзудаанд.

Дар назми Мирзо Турсунзода, умуман дар адабиёти тоҷик ба майдон омадани достони «Ҳасани аробакаш» (1954) як ҳодисаи муҳим буд. Шоир барои ин асараш ва силсилаи шеърҳои «Садои Осиё» сазовори унвони Лауреати Мукофоти Ленинӣ гардидааст. Хусусан дар тасвири ташаккули шахсияти инсон, ки дар таъсири дигаргуниҳои азим ба амал мебарояд, дар назми тоҷик достони мазкур саҳифаи тозае ба шумор омада, дар айни замон халқияту реализми эҷодиёти ҳуди муаллифро амиқ бурд.

Аввалин ҷанбаи реализми назми Турсунзода хуб доништан ва амиқ дарк кардани воқеаву ҳодисаҳои ҳаёт, ки дар ҳаёти халқи тоҷик табаддулот ба вучуд овардаанд ва ҳуди шоир дар он фаъолона иштирок кардааст. Эътиқоди сахт ба сарнавишти мардуми озод ва аз ҳамин поя, аз ҳамин мавқеъ ба мавзӯи хориҷӣ дахл кардан халқияти ашъори Мирзо Турсунзодаро боло бурдааст.

Бе ҷиз нест, ки шоир ҳаётро бехтарин устод ва аввалин муаллими эҷодкорон доништа, аз он пайваста

омӯхтанро яке аз шартҳои ҳунари нависандагӣ ҳисоб мекунад³⁶. Тақомули тадриҷии эҷодиёти Турсунзодаро аз назар гузаронида, пай бурдан душвор нест, ки ӯ барои аз худ намудани тасвири воқеъгароёнаи ҳаёту инсон доимо дар тақопуи эҷодӣ будааст ва шаклу усулҳои гуногунро ҷустуҷӯ доштааст.

Тасвири ҳаёти социалистӣ, тағйирот дар симои одамони ҳамзамон бавучудомада ба як ҷӯшу хурӯш, равонӣ, ҳиссу ҳаяҷон ва оҳанги публицистӣ дар шеърӯи достонҳои давраи аввали эҷодиёти шоир ифода ёфтааст. Вале ҳанӯз назари вай дар тасвири инсон хусусияти зоҳирӣ дошта, ҷӯшу хурӯши ӯ бо таҳлили амиқи бадеӣ омезиш наёфта буд. Аз ин ҷо, дар аввалин асарҳои калонҳаҷми эпикӣ Турсунзода «Офтоби мамлакат» (1935), «Ҳазон ва баҳор» (1936) ҳаёти мардуми деҳот дар шакли умумӣ тасвир шуда буд, вале муҳим ин аст, ки хусусан, аз асари сонӣ кӯшиши шоир ба ҷамъбастиҳои батафсилии бадеӣ, ба гузоштани масъалаҳои мушаххаси ҳаёт ва равшан кардани симои маънавии одамони одӣ ҳис карда мешавад. Агар дар достони «Ҳазон ва баҳор» диққати асосии Турсунзода бештар ба «фош кардани қабӯҳати замони гузашта равонашуда бошад, пас дар шеърҳои минбаъдаи ӯ, хусусан дар «Дил-дили Зайнаб» (1939), «Моҳияти иҷтимоии процесҳои дар ҷаҳони нави социалистӣ рӯй дода истода»³⁷ ба мадди аввал гузаштааст.

Достони «Писари Ватан» (1942) дар тасвири симои одамони советӣ, маънавиёту рӯҳияи онҳо барои Турсунзода қадами наво гардид. Шоир дар тасвири рӯҳияи ҷанговарони тоҷик аз системаи образҳо ва таъбироти назми классикию эҷодиёти бадеии халқ мувофиқи таъби истифода бурдааст. Вале образҳои

³⁶ М. Турсунзода. Ҳаёт устои бехтарин аст, -Садои Шарк, 1965, № 11, саҳ. 3-6.

³⁷ Ю. Бобоев. Мирзо Турсунзода, -Сталинобод, 1961, саҳ. 58.

муболиғаноку рамзи адабиёти гузашта ба тасвири реалистии характерҳо на ҳамеша тобеъ шудаанд.

Тасвири манзараҳои ҷанг низ то андозае умумист. Дар баробари ин, дар тасвири инсон ва ҳаёт дар ҷустуҷӯи эҷодӣ будани адиб аз ин асараш низ зоҳир мешавад.

Дар солҳои пас аз ҷанг эҷодиёти Мирзо Турсунзода аз ҳар ҷиҳат ба камол расид, пеш рафт ва шуҳрати ҷаҳонӣ пайдо кард. Турсунзода дар ин давра аз хусуси меҳнати бошарафонаи мардуми тоҷик дар просесси аз нав барқарор намудани харобаҳои ҷанг ва сохтмони ҷамъияти коммунистӣ асарҳои зиёде эҷод намуд, ки муҳимтарини онҳо «Ба депутат», «Аз Бадахшон то Кремл», «Ба посбони ганчинаҳо», «Шаби котиби райком», «Арӯс аз Москва» мебошад. Ба воситаи унсурҳои эпикӣ, муқолимаҳои байни қаҳрамонҳо дар «Модар ва писар», кушодани характери онҳо хусусан дар манзумаи «Арӯс аз Москва» мушоҳида мешавад. Ин асар дар роҳи ба вучуд овардани дostonҳои реалистӣ, тасвири амиқи ҳаёту инсон дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода қадами муҳим ҳисобида мешавад³⁸.

Сафарҳои Мирзо Турсунзода ба мамлакатҳои Шарқ - Ҳиндустон (1947), Покистон (1949) силсилаи шеърҳои баландсанъату бомаҳоратона навишташудаи «Қиссаи Ҳиндустон» ва «Ман аз Шарқи озод»-ро ба майдон овардан, инчунин назари шоирро дар бораи тақдири озамизод хеле амиқ ва реализми ашъори ӯро пурқувват кардаанд.

Достони «Ҳасани аробакаш» маҳз дар ҳамин зинаи ниқишофи эҷодии шоир ба вучуд омад ва ҷамъбасти ҷустуҷӯҳои эҷодии камолоти маданияти нависандагии ӯ мебошад. Зиёда аз он «Ҳасани

³⁸ С. Табаров. Ҳаёт, адабиёт, реализм-Душанбе, 1966, сах. 198-199.

аробакаш» дар эҷодиёти Турсунзода ва назми тоҷик сухани нав, қадами тозае буд. Аҳли адаби тоҷик дар бораи хусусиятҳои мухталифи дoston, монанди: дар он ифода ёфтани лаҳзаҳои муҳими ҳаёти халқ, тасвири ташаккули одами нав, халқияти он омезиши услубҳои гуногун, анъанаҳои адабиёти рус ва ғайраҳо қайд кардаанд³⁹. Мо ин ҷо ҳаминро таъкид карданием, ки пеш аз ҳама усули тасвири инсон дар ин дoston нав буд ва аз ҷиҳати аҳаммияти он дар назми тоҷик мисли аҳаммиятест, ки «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни дар наср дорад.

Агар, аз як тараф, боиси ба вучуд омадани чунин асари реалистии шоир таҷрибаи эҷодӣ ва эътиқоди сахти вай ба ҳаёт⁴⁰ шуда бошад, аз тарафи дигар, омӯзиши пайваста аз шоирони намоёни рус Исаковский ва хусусан Твардовский барои аз нав дарк кардани воқеаҳои солҳои 20-ум ва назари амиқ ба воқеаҳои ҳаёти ёри расонидаанд. Зиёда аз ин, достони мазкур

³⁹Н. Маъсумӣ. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. – Душанбе: Ирфон, 1966, сах. 58-72. С. Табаров. Ҳаёт, адабиёт, реализм, сах. 193-218; Ю. Бобоев, Мирзо Турсунзода, сах. 176-191; М. Шукуров. Анъана, халқият ва маҳорат, Душанбе: Ирфон, 1964, сах. 127-131; А. Сайфуллоев. Таффакур ва образ. – Душанбе: Ирфон, 1968.

⁴⁰ Дар бораи таърихи ба вучуд омадани достони «Ҳасани аробакаш» муаллиф чунин навиштааст: «Якчанд сол пеш дар яке аз кӯчаҳои Душанбе бо мӯйсафеде вохӯрдм. Вай ба ман шинос барин намуд. Нигоҳ ба хотирам соли 1925 расид. Маро, писарбачаи хурдсолро ба Тошканд ба хондан фиристоданд. Роҳи оҳан то Тирмиз буд. Аз Тирмиз то Душанбе танҳо ароба мегашт. Дар он вақтҳо аробаи чархалони кӯкандӣ яке аз намуди беҳтарини нақлиёт ба ҳисоб мерафт. Мо то Тирмиз ҳафт шабонарӯз бо чунин ароба роҳ паймудем. Ман ин мӯйсафедро шинохтам, ӯ ҳамон аробакаше буд, ки моро то Тирмиз бурда буд... Маълум шуд, ки вай дар колхоз шофёр шуда кор мекардааст... Ин ҳодиса роҳи тай кардаи тоҷиконро боз як бори дигар ба пеши назари ман чилвагар намуд ва барои боз як бори дигар дарк кардани аҳаммияти иҷтимоии он кӯмак расонид (Садои Шарқ, 1965, № 11, сах. 4-5).

манбаи дигари реализм низ дорад. Ин манбаъ таҷрибаи адабиёти советии тоҷик, хусусан эҷодиёти асосгузори он устод Садриддин Айни дар роҳи амиқ тасвир кардани масъалаҳои ҳаёт ва симои инсон мебошад, ки «Ёддоштҳо» дар он нуқтаи гардиш гардидааст. Бидуни шубҳа Турсунзода дар ҷараёни эҷоди достони «Ҳасани аробакаш» баъзе дастурҳои ғоявию бадеии устод Садриддин Айниро дар тадқиқи иҷтимоии зиндагӣ ва офаридани характерҳои рангин истифода бурдааст. Бе чиз нест, ки шоир ба «Ёддоштҳо»-и устод баҳои баланд дода, қайд карда буд, ки асоси образҳои барҷаста ҳофизаи мустаҳкам ва назари борикбини Айни нисбат ба ҳаёт аст. «Мана барои ҳамин ҳам ҳамаи воқеаҳо ва қаҳрамонони ин ёддоштҳо ин қадар реалистона ва зинда тасвир шудаанд. Дар ин ҳуҷҷати хурди онҳо (як лаҳзаи ҳаёти қаҳрамон) кас ҳақиқати калони ҳаётро мебинад»⁴¹.

Ана дар ҳамин «ҳуҷҷати хурд», тақдири шахсияти алоҳида, таҳқиқи ҷамъбасти кардани ҳақиқати муҳимми ҳаёти хусусияти навобаронаи достони Мирзо Турсунзода мебошад, ки ба офаридани характерҳои мураккаб дар назми тоҷик асос гузошта, реализми онро як поя боло бурд.

Пас моҳияти тамоюли нави таҳқиқӣ, ки шоир дар достони «Ҳасани аробакаш» пеш гирифтааст, чист?

Мирзо Турсунзода дигаргуниҳои бузурги иҷтимоии пас аз инқилоб дар ҳаёти мардуми тоҷик ба амаломадаро ба воситаи нишон додани ташаккули характери Ҳасан дар шароити нав ва таҳлили роҳи мураккаби рушду камолоти маънавии ӯ тасвир кардааст.

Дар солҳои аввали инқилоб як қисм деҳқонон буданд, ки ҷамъияти нави озодро бо хурсандӣ пешвоз

⁴¹ Мирзо Турсунзода: Садриддин Айни, -дар китоби «Адабиёти советии тоҷик» (Маҷмӯаи мақолаҳо), -Сталинобод, 1954, саҳ. 114.

гирифтанд ва дигар дар қайди асорати ҳокимон будан намехостанд, аммо меҳри хоҷагии яккадастӣ ва рӯҳи сарбаландию ба фармони касе сар нафаровардан, ки дар замони феодалӣ ба вучуд омада буд, онҳоро аз меҳнати дастачамъона (коллективона) дур медошт. Ин типҳо барои ба чӯши ҳаёти нав дохил шудан роҳи мураккаби маънавӣ ва калавишҳои рӯҳиро аз сар гузарониданд. Мирзо Турсунзода маҳз чунин чараёни мураккаби ба воя расидани одами навро ба тасвир гирифта, суханони А. В. Луначарскийро, ки «Одами нав бо мушкилиҳо, дар роҳи худро аз ҳама гуна партовҳо тоза кардан, бо роҳи худтанкидии дуру дарози чамъиятӣ ва инчунин шахсӣ тавлид мешавад», - гуфта буд, бори дигар тасдиқ намуд.

Муоинаи тобишҳои рӯҳии чунин характерҳо, таҳқиқи диалектикаи низоъҳои психологӣ, албатта, боиси тасвири амиқи реалистии симои меҳнаткашоне гардид, ки инқилоб сарнавишти онҳоро ба кулӣ тағйир дода буд. Мирзо Турсунзода симои Ҳасанро муфассал ба қалам гирифтааст ва хислату характер, амалиёту дигаргуниҳои маънавии ӯро ба забони худи вай ба воситаи андешаҳои дар муносибат ба моликияти яккадастиаш - аспу ароба, маҳбубааш Садаф ва дигаргуниҳои дар ҳаёти нав бавучудомада зохир мекунад. Дар тасвири хислатҳои фардӣ типии Ҳасан ва заминаҳои ба вучуд омадану дигаргун шудани психологияи вай характеристикаҳои шоир мақоми калон доранд. Шоир усули таҳқиқи ҳаматарафаи инсонро пеш гирифтааст. Аз ин рӯ, усулу воситаҳои офаридани характери ганиву гуногунҷиҳатеро, ки вазъияти замонро реалистона таҷассум кардааст, равшан намудан аҳаммияти вижа дорад. Барои муайян намудани ин масъала аз назари гузаронидани композитсияи образи марказии дoston ҷолиби диққат аст, ки он ду ҷиҳат - равшан кардани характер ва таҳлили дигаргунии маънавии ӯро дарбар мегирад.

Мирзо Турсунзода пеш аз ҳама вазифаи муҳимме - тасвири характери Ҳасанро ба пеш гузошта, воситаҳои гуногунро барои таҷассум намудани образи ӯ истифода кардааст. Дар достон характеристикаи муаллиф, амалиёти худи қаҳрамон барои равшан шудани характери ӯ нақши муҳим бозидааст. Шоир тавонистааст, ки аз аввалин саҳифаҳои достон диққати хонандаро ба қаҳрамони асосӣ ҷалб намояд. Як назар кунед, ки манзараи ба шаҳри кӯҳна дохил шудани Ҳасан чӣ андоза дилкаш ва драматик тасвир шудааст:

Пӯшт, машқоб!

Бохабар, мардум!

Ба қафоят нигоҳ кун, нонвой!

Ҳой, ҳезумфурӯши варзобӣ.

Ҳари худро каш аз даруни лой!

Бо чунин дӯгу валвала омад

Ҳасани ошно аробасавор.

Одамонро ба ду тараф ронда,

Мегузаит аз миёнаи бозор,

Мегузаит аз даруни обу гил,

Аз бари чойхонаю дӯкон,

Аз таги бомгӯшаҳои паст,

Аз раҳи тангкӯчаи вайрон.

Мекашонид санги дарёро,

Аз барои кадом деворе,

Ҳонае, кӯчае, сарои наве,

Ё барои дигар ягон коре.

Асп-зотӣ, ароба-қўқандӣ,

Баста зангӯлаҳо ба гардани асп...

Шӯру ҳангома ро Ҳасан доим

Дӯст медошт аз паси ин касб...

Ин тавсифҳои шоир, ки боиси аз ҷиҳати маънавий равшану зинда тасвир шудани қаҳрамон шудааст, аз якҷанд ҷиҳат ҷолиби диққат мебошад. Аввалан, он бо суҳанони худи Ҳасан оғоз ёфтааст, ки аз мурочиату хитобҳо иборат буда, аз ҳавобаландиву гурури ӯ шаҳодат медиҳад. Сипас шоир ба моликияти шахсӣ - аспу ароба меҳру муҳаббат доштани Ҳасанро зоҳир намуда, дар айни замон меҳнатдӯстиро чун яке аз сифатҳои беҳтарини вай таъкид намудааст. Дар характеристикаи мазкур ягонагии услуб ва амалиёту характери қаҳрамон риоя шуда, боиси ба вучуд омадани порчаи поэтикие шудааст. Банди аввал - суҳанони қаҳрамон ранги гуфтугӯи гирифта, минбаъд дар он чи олами зиддиятноки образ ва чи инкишофи тадриҷии характер хис карда мешавад.

Дар банди чорум на танҳо таъкиди шоир, ки Ҳасан аз дарё санг мекашонид, меҳнатдӯстии ӯро зоҳир мекунад, балки паи ҳам дар шакли номуайян чидашудаи объекти амали қаҳрамон (деворе, хонае, кӯчае, сарое...) худ ҳама корро бо дилу ҷон ба ҷо овардан ва доим дар тараддуд будани вайро ифода мекунад. Чунин ягонагӣ сар то сари достони «Ҳасани аробакаш»-ро фаро гирифта, таносуби комили шаклу мазмунро ба вучуд овардааст.

Тавсифҳои шоир хислату характер ва шароити амалиёти Ҳасанро равшан кардаанд. Ҳасан олуфтагӣ дорад:

*Мӯйлаб тоб дода аз паси гӯи,
Даст дар остин ниҳон мегашт.
Бо сари синаи бараҳнаи худ
Мисли олуфтаи замон мегашт.*

Барои равшан кардани характеристикаи Ҳасан эпизоде, ки аз ҳаёти аробакашон оварда шудааст, мавқеи намоён дорад. Турсунзода бо воситаи муколамаи Ҳасан ва ҳамкасбонаш, ба воситаи муомилаи дағалонаву худписандона шахсеро нишон

додааст, ки хислаташ чихатҳои гуногунро соҳиб аст. Дар ин эпизод моҳияти иҷтимоии воқеаҳои ҳаёт хеле хуб таҳлил шудааст.

Мирзо Турсунзода бо ин маҳдуд нашуда, қаҳрамонашро дар лаҳзаҳои мухталиф ва ҷӯши дигаргуниҳои азими сотсиалистӣ гузошта, тағйироти фикрӣ ва ташаккули маънави ӯро нишон медиҳад, ғочии он қисми деҳқононро, ки психологияи яккадастӣ доранд, реалистона тасвир кардааст. Аз ин ҷост, ки акнун муоинаи вазъиятҳои зиддиятноки ботинӣ ва андешаҳои Ҳасан ба ҷои аввал гузошта боиси муътамадии образ гардидааст. Аввалан рашқу ҳасади Ҳасан ба техникаи нав, ки одамонро ба ҳайрат оварда буд, дар роҳи сафари Тирмиз рӯй дода, боиси аз даст додани тоқати вай гардид.

Ҳар қадаре, ки ҳаёти нав дар Тоҷикистон бештар реша медавонд ва хоҷагии халқ аз машинаҳои нав таъмин мешуд, доираи амалиёти Ҳасан ҳамон қадар маҳдуд мегардид, шуҳраташ пасттар мешуд. Зиёда аз ин, эътирозу норозигии Иван Кузмич ва маҳбубааш Садаф Ҳасанро дар хусуси роҳи пешгирифтааш ба фикр кардан водор намуд. Вай барои барқарор кардани шуҳрати худ ба ноҳияҳои дурдасти Кӯлобу Вахш, ки ба аспу ароба эҳтиёҷ доштанд, сафар кунад ҳам, ҳис мекард, ки бозувони мустаҳкаму пайкари чун кӯҳ ва аспу зотиву аробаи кӯқандии ӯ аз уҳдаи корҳои азиме, ки машинаҳо кодиранд, баромада наметавонад.

*Рӯз то рӯз бо риёзати роҳ
Ҳасани сарбаланд сархам шуд.
Лофи бемавриди аробакашӣ
Дар забони Ҳасан камтар шуд.*

Инчунин аз сатрҳои мазкур тағйир ёфтани сифати қаҳрамон, аз сарбаландию лофҳои бемавриди аробакашӣ оҳиста мулоим шудани ӯ намоён аст.

Ҳасан дар соҳтмони пурҷӯшу хурӯши Вахш иштирок намуда, бо ҳамин меҳост дар ин кори умумии

бунёди ҳаёти нав ҳисса гузорад, шаъни худ ва шуҳрати аспи зотиашро афзун намояд. Агарчи ба кучое рост ояд, бор мекашонид, аммо шуҳрат надошт. Вале ӯ манзараи меҳнати коллективонаро ҳис мекард, бо кайфият ба табиати дилкашу майдонҳои колхозӣ назар меандошт, қудрати зиндагии навро пай мебурд ва маҷбур мешуд, ки ба ақидаю амалиёти нодурусту «гумроҳии» худ иқрор шавад:

*Хулласи гап, ки обрӯи Ҳасан
Шуд мубаддал ба як пули пучак.
То кай аспу аробаро созам
Мани гумроҳ дар чаҳон дастак.*

Ниҳоят, мактуби Садаф вайро аз дудилағӣ баровард. Вале дар охирин лаҳзаҳо низ Турсунзода аз тасвири реалистия амиқи образ даст накашидааст, балки ҳаяҷони қалби ӯро боварбахш ба қалам гирифта, бо азобҳои саҳт аз мақсаду мароми худ даст кашидани ӯро тасвир намудааст:

*Аз паси қорвон Ҳасан дере
Дар ҳаёли қадом қоре шуд.
Ашк аз дидаҳои ҳайронаш
Дона-дона ба рӯи қорӣ шуд.*

Ин ҷо шиддати ҳаяҷони қаҳрамон, ҳиссиёти шахсе ифода шудааст, ки аз моликияти хусусӣ чудо шуда истодааст. Ҳар қадар, ки барои Ҳасан аз «олами идеалиаш» баромадан, аз ҳаёти пешинааш баргаштан фоҷианок аст, вай ба сӯи ҳаёти нав ҳамон қадар ҷавлон кардааст ва ин ҷо қувваи маънавияю тарбиявӣ чамъияти сотсиалистӣ барҷаста намоён шудааст. Ҳасан бе дудилағӣ давраи яккагардию аз одамон канора чустанашро иборат аз «дилсиёҳию нобовариҳо» ҳисобид ва бо қатъияти том ба оғӯши ҳаёти нав омад, ки ин нишонаи камолоти характер, балоғати ахлоқӣ ва маънавий ӯст.

Мирзо Турсунзода дар инкишофи қаҳрамони асосӣ ҳаёти нави сотсиалистиро омили асосӣ ва муҳим

донистааст. Ҳасан дар ҷустуҷӯи «олами хушбахтонаи танҳой» буд, ки дар он аз аспу аробааш ҷудо нашуд шуҳрат пайдо кунад. Аз ин рӯ, ба одамон унс намегирифт ва характери ӯ низ маҳз дар сафарҳои зиёд ва зарбаҳои ҳаёт ташаккул ёфтааст. Шоир барои табиӣ ба тасвир омадани инкишофи мантиқии характер гузоштааст, ки Ҳасан мувофиқи майлу хоҳиши худаш амал кунад ва ҳислатҳояшро бо тамоми тобишҳояш зоҳир намояд. Барои ҳамин ҳам мо дар дoston қаҳрамони барҷастаеро намебинем, ки дар зиндагӣ ибрати Ҳасан шавад ва ин ба мақсади пеш гузоштаи шоир мувофиқ мебошад. Ҳасан образи мураккабест, ки дар тамйиз додани мусбат ва ё манфӣ будани вай аҳли адаб баҳс орофта буданд. Аз ҷумла, М. Миршакар ақида дошт, ки Ҳасан на мусбат аст ва на манфӣ ва мантиқан ин номуайяниро қабул надошт. Ҳол он ки ин мураккабӣ бояд аз сифати муҳимми образи Ҳасан ва дастоварди бадеии Турсунзода ба шумор оварда шавад, зеро он барои ба тасвир омадани ҳеҷраҳои ғании адабӣ роҳ кушод.

Ин ҷо як нуқтаи дигари муҳимми достони «Ҳасани аробакаш»-ро қайд кардан лозим аст, ки он ҳам бошад, вазифаи муайяни бадеиро иҷро кардани «образӣ» асп аст. Дар дoston тақдири Ҳасан ва асп дар пайвастагӣ тасвир шудааст. Ин пайвастагӣ на танҳо дар меҳру муҳаббат ба моликияти шахсӣ зоҳир мешавад, балки он вазифаи муайяни ғоявию услубиро адо мекунад. Ҷӯшу хурӯши Ҳасан ва ҳавобаландии ӯ бо аспи зотиву қайсар ба ҳам алоқаманд аст, балки ҳамрадиқанд. Ин вобастагӣ дар сафарҳои зиёде, ки онҳо гарму сарди зиндагиро ба ҳам дидаанд, низ мушоҳида мешавад:

*Дар раҳи саҳти кӯҳсори дур
Чорпахлӯ ӣигит шалтар шуд,
Аз равӯй аспи таърифӣ
Наълеуфта, ланг, логар шуд.*

Ва гӯё амалиёти Ҳасан ва аспи ӯ аз якдигар ҷудой надорад. Аммо Турсунзода ба воситаи образи асп дар симои Ҳасан муносибати мутақобили хусусиятҳои табиӣ ва бошууронаро нишон дода, табиати мураккаби инсонро зоҳир кардааст. Ба он ҳама дилбастагӣ, ки Ҳасан нисбат ба аспи худ дошт, дар охир дар табиати ӯ фаъолияти бошууроно боло гирифт ва ӯ ба аспи азизаш видоъ кард. Ҷудой аз асп - аломати амалиёти фаъолона ва ба ҷӯши ҳаёти нав дохил шудани қаҳрамон аст.

Ҷиҳати дигари реализми достони «Ҳасани аробакаш» хусусияти тарҷимаҳои доштани он мебошад. Мирзо Турсунзода лаҳзаҳои ҳаёти ҳудахро дар асар нақл намуда, чун шоҳиди воқеаҳо зоҳир мешавад ва ин ҳолат муътамадии онҳоро меафзояд.

Дар нақлҳои ровӣ эҳтисоби лирикӣ баланд аст, дар суҳанони вай оҳанги романтикӣ сохтани ҳаёти нав ва тантанаю иди мардуми озод боло гирифтааст. Дар муқобили ин ҳолат кӯтоҳназарӣ ва маҳдудияти қаҳрамони асари достон беҳтар маълум мегардад. Ҳамин тавр, Мирзо Турсунзода дар натиҷаи назари таҳқиқ дӯхтан ба зиндагии шахсияти алоҳида, ба воситаи тасвири ҳақиқӣ ҷузъиёти ҳаёти вай имкон ёфт, ки характери типии хоси вазъиятҳои муайяни типиро офарад ва тавлиди одами навро боэътимод ва воқеъгарона ба тасвир гирад.

Турсунзода ба сифати масъалаи марказии асари худ қисмати меҳнаткаши одӣ, психологияи мураккаби ӯро гузошта, тамоми маҳорати эҷодии ҳудахро барои расидан ба ин мақсад равона кардааст. Аз ин ҷост, ки тамоми достон бо оҳанги гуфтугӯ ва поэтикаи халқӣ эҷод шудааст. Хоҳ дар характеристикаҳои шоир, ки симои қаҳрамонро равшан менамояд, хоҳ дар муоинаи тобишҳои рӯҳии ӯ ва хоҳ дар нутқи қаҳрамону андешаҳои забони халқӣ чун воситаи

равшан кардани характер, вазъияту ҳолат истифода шудааст.

*Асп-зотӣ, ароба-қўқандӣ
Дар бадан дошт чакмани моҳут
Шаҳси танҳову як сару ду гӯш -
Ҳамаи давлати Ҳасан ин буд.*

Шоир ин чо дар тасвири ҳаёти Ҳасан унсурҳои забони гуфтугӯӣ ва таъбироти халқиро барои характеристикаи қаҳрамон ва шарҳи ҳоли он (аспи зотию аробаи қўқандӣ боиси ифтихору ғурури Ҳасан мебошанд ва ӯ дигар ба чизе аҳаммият намедихад. «Як сару ду гӯш» ифодаи танҳои ӯст), истифода бурдааст. Турсунзода на танҳо дар тасвири кайфияту хислатҳои Ҳасан, балки мушоҳидаҳои хуदाширо дар бораи вазъиятҳои гуногуни рӯҳии қаҳрамон ба воситаи таъбирҳои халқие, ки дар худ тобишҳои психологӣ ва ҳолати рӯҳии инсонро маҳлут кардаанд, истифода намудааст. Вақте ки Ҳасан аввалин маротиба машинаро дид ва ҳарифи касби хуदाширо ҳис кард, аз рашку алам ҷӣ кор карданаширо намедонист. Шоир ин ҳолати қаҳрамонаширо чунин ба тасвир гирифтааст:

*Ҳасани ақлмотгардида
Ҳеҷ нанашаст аз ҳасад ба замин,
Рафтуо, кард мисли мокуе
Дар миёни ароба, асп, мошин.*

Бунёди ин характеристика таъбирҳои халқӣ буда, ҳолат ва ҳиссиёти ботинии Ҳасанро равшану фаҳмо зоҳир мекунад. Умуман таъбирҳои халқӣ дар нақли шоир чун яке аз воситаҳои характеристикаи психологӣ ва кушодани олами рӯҳии инсон истифода шуда, ба тасвири характери аслии воқеъгароёна бахшидаанд.

Инак, ҷавоби Ҳасан ба ҳамкасбонаш, ки ӯро барои бо мардум ҳамроҳ шуданаш насихат карда буданд:

*Нестам аз ту ман забонқӯтоҳ,
Пӯш барвақттар даҳонатро,*

*Ҳасан оё санги туро тур гуфт,
Ё ки кардааст нима нонатро?*

*Ман ба роҳи худам, ту ба роҳи худ,
Машав аз ман, йигит, домангир.
Асти олампаноҳро кардааст
Ба мани камбагал худо тақдир.*

*Девкор аст асти зотиш ман,
Заррае ҳам ба нӯги нохуни он
Аспҳои дигар намеарзанд,
Раиқат ояд агар, қалафур мон.*

Дар ин ҷавоби Ҳасан на танҳо таркибҳои гуфтугӯи «даҳонатро пӯш», «сагро тур гуфтан», «нонро нима кардан» ва ғайра, балки умуман оҳанги сухан, таркибҳои лексикӣ, ки истифода бурдааст ва мазмуни он аз тундмичозию ғурур, дилбастаи моликияти шахсӣ будани вай гувоҳӣ медиҳанд. Ҳамин тавр, забони қаҳрамон аз тарафи шоир барои тасвири ҳаматарафаи хислат, зиндаву мушаххас таҷассум намудани симои вай тобеъ гардидааст, ки баёнгари маҳорати муаллиф мебошад.

Зиёда аз он, фаровон истифода намудани унсурҳои забони гуфтугӯ барои кушодани махсусиятҳои миллӣ ва хислатҳои таърихӣ халқи тоҷик нақши муҳим мебозад. Достони «Ҳасани аробакаш» бори дигар таъсири босамари поэтикаи бадеии халқро дар ифодаи халқият ва қувваи нав оварони адабиёти воқеъгароёнаи даврони нав нишон медиҳад⁴².

Ба воситаи тазод тасвир кардани манзараҳои зиндагӣ яке аз хусусиятҳои реализми эҷодӣи Мирзо

⁴² Дар бораи халқияти нази Турсунзода ва хусусан достони «Ҳасани аробакаш» дар мақолаи М. Шукуров «Халқият ва маҳорат» маълумоти муфассал ҳаст.

Турсунзода ба ҳисоб меравад. Дар достони «Ҳасани аробакаш» тасвири муқобиланок, пеш аз ҳама, барои барҷаста нишон додани тағйироти маънавии қаҳрамони асосӣ истифода шудааст. Шоир муносибатҳои Ҳасанро ба ҷавони шофёре, ки ўро ба ақибмондагӣ таъна карда буд, чунин тасвир кардааст:

*Чашму рӯи Ҳасан сиёҳӣ зад,
Ларза дар узвҳои он афтод.
Чуз газабнок як нигоҳ кардан
Беадабро дигар ҷавоб надод.*

Ин тасвир тамкину тааммули Ҳасан дар муносибат ба одамон таъкид шудааст, ки дар характери ў чизи нав аст ва аз Ҳасани мағруру дағал дар бахшҳои аввали дoston ба куллӣ фарқ мекунад.

Хулоса, достони «Ҳасани аробакаш» яке аз асарҳои марҳилавӣ дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода буда, реализми назми советии тоҷикро як зина баланд бурд. Таҷрибаи Турсунзода нишон медиҳад, ки таҳлилу таҳқиқи олами рӯҳии инсон чун яке аз воситаҳои муҳими тасвири амиқи ҳаёт на танҳо ба асарҳои насри хос аст, балки эҷодкор имконият дорад дар назми эпикӣ низ барои офаридани характерҳои мураккаби иҷтимоӣ аз ин воситаҳо истифода кунад. Достони охири шоир - Аз «Ганг то Кремл» низ гувоҳи ин ҳол аст.

МУРАБӢИ ВА УСТОДИ ҒАМҲОРИ АДИБОНИ ЧАВОН

Дар арафаи таҷлили чашни 110-солагии зодрӯзи Қаҳрамони Тоҷикистон устод Мирзо Турсунзода месазад аз як ришта фаъолияти ӯ, ки дар дарёфту тарбияи аҳли адаби чавон ва ғамхориҳо ба эшон аст, ёдоварӣ карда бошем, зеро тавассути он метавон аз заҳмату кӯшишҳои устод барои ба камол расонидани насли нави эҷодкорон ва ба ҳамин васила мусоидат кардан ба ривочу равнақи адабиёти миллии тоҷикӣ баҳои сазовор дода тавонем. Зиеда аз ин, тарзу шеваи кори эшон бо ҳампешагони навқаламаш, меъёрҳои кадр кардани истеъдод аз ҷониби вай, бахусус дар рӯзҳои мо, ки андозаи муайян кардани ҳунарманду беҳунар дар ин ҷода як дараҷа ҳалалдор шудааст, метавонад бароямон дарси ибрат шуда бошад.

Аслан суннати тарбия кардани шогирд, омӯзонидани сирру асрори ҳунари худ ба вай ва ба ин васила ба ояндагон ба мерос гузоштани ҳунари ҳеш аз хосиятҳои рушду нумӯи адабиёту ҳунар ва фарҳанг ба шумор меояд. Балки ин суннат дар миёни мардуми тоҷик ба як дастури ахлоқӣ ва ченаки арзишдиҳандаи моҳияти умри ҳар як ҳунарманд таъдил ёфтааст ва халқ низ дар ин маврид хеле саҳтгирӣ зоҳир кардааст: ҳамагуна камбуди инсонро мебахшад, вале ба ҷо наовардани рисолати таърихии ҳунармандро ба сифати нокаси ва ноодамии шахси вай ҳеҷ гоҳ фаромӯш нахоҳад кард (Ба хотир оваред ҳикояи бисёр ибратбахши Фазлиддин Муҳаммадиев «Рӯзи дафни усто Оқил»-ро). Аз ҳамин ҷост, ки тарбияи шогирд, пай бурдани истеъдод ва ба камолоти ҳунарии вай мусоидат карданро аҳли адаби форсии тоҷикӣ аз вазифаҳои муҳимми худ шумурдаанд ва дар адабиёти навини тоҷикӣ низ ин суннат ҳамчунон роиҷ мондааст. Ба ёд оварем, ки ҷӣ гуна яке аз рӯшанфикрони охири асри XIX Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё хеле бармаҳал истеъдоди Садриддин

Айниро пай бурд ва минбаъд дар таҳсил ва касби шоирӣ (нависандагӣ) қардани вай ҳиссаи муассире гузошт. Ин ҷо банда, дар омади сухан, як ҳақиқатеро таъкид қардан мехоҳам: ҳарчанд ин ду шахсро мансубияти табақотӣ ва вазъи иқтисодӣ аз якдигар хеле дур нигоҳ медошт, вале аз он ҷо ки ҳурмати шахси соҳибистеъдод ва муҳтарам будани инсонӣ ҳунарманд аз мансубияти иҷтимоӣ ва мақоми ҷамъиятии фард болотар меистад, суннати мазкур боиси унсият ва ҳампоягии эшон гардид. Метавон гуфт, ки устод Садриддин Айни ин анъанаро дар адабиёти тоҷикии замони шӯравӣ идома дод ва ба тақозои ташаккул додани адабиёти нави тоҷикӣ ва нангу номуси миллатгароёнае, ки дошт, ин рисолатро ба зинаи баланде бардошта, моҳияти онро хеле мушаххасу ғанӣ гардонд. Аз ҳамин ҷост, ки дар байни удабои насли аввалу дувуми адабиёти тоҷикӣ нависандае дарёфт қардан мушқил аст, ки аз мактаби саҳтгирона, вале ғамхоронаи устод Айни баҳра набардошта бошад. Дар ин ҷода хизматҳои устод Лоҳутӣ низ хеле ҷашмгиру муассир ва хотирмон будааст.

Устод Мирзо Турсунзода бесабаб нагуфта буд, ки: «Адабиёти муосири тоҷик ба ин ду ном такя мекунад» ва худ борҳо онҳоро бо эҳтиром ба сифати устодони аввалинаш дар зиндагӣ ва эҷод ном бурдааст. Дар навбати худ ӯ низ дар идомаи ин амали устодони хеш хизматҳо ба ҳарч додааст.

Аз зиндагиномаи устод Турсунзода маълум аст, ки вай аввали солҳои 30 маҳфили адабии назди рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» ва аз нимаи дувуми солҳои 30 чунин маҳфилро дар идораи рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» сарварӣ мекард. Баъд ба сифати корманди расмӣ Иттифоқи нависандагон дар ташкили осори адибони ҷавон ва додани машварати эҷодӣ ба онҳо масъул будааст. Вале фаъолияти эшон дар амали тарбияи ҷавонони адабдӯст дар нимаи дувуми солҳои 40, баъди он ки вай ба сифати сарвари иттифок интиҳоб шуд (4 октябри соли 1946), шакли расмӣ гирифт. Акнун барои Мирзо Турсунзода, чун устод Айни, тарбия ва дастгирии навқаламони арсаи эҷод ба як масъалаи муҳимми

давлатӣ табдил ёфт, вай аз паи ба адабиёти тоҷик ворид сохтани наслҳои нави соҳибистеъод ва тозаназар шуд, ки барои ояндаи адабиёти тоҷик бояд ба дӯши онҳо меафтад, ривочу раванг, рушду камол ва шухрати адабиёт ва ба ин васила зинда доштани гано пайдо кардани забони тоҷикӣ ба савияи дониш ва ҳунари эшон вобаста буд. Аввалин коре, ки дар ин чода аз қониби раёсати Иттифоқи нависандагон бо сарвариин Мирзо Турсунзода амалӣ шуд, дар Тоҷикистон ба расмият даровардани чорабиние ба номи курс-конференсия (маҷлиси машварат)-и адабони ҷавон буд, ки аз соли 1946 то ба ҳол идома дорад. Дар ҷаласаи нахустини он як гуруҳ носирону шоирони ҷавон монанди Пӯлод Толис, Аминҷон Шукӯҳӣ, Абдумалик Баҳорӣ ва Муҳиддин Фарҳат иштирок намуданд. Бахусус ҳунари насрнависии Толис ва шеърҳои Шукӯҳӣ устодро хушнуд карданд ва воқеан баъдҳо маълум шуд, ки ин хурсандии эшон беамина набудааст.

Ба ҳамин тариқ, дар тӯли зиёда аз 50 сол тавассути маҷлисиҳои машваратӣ ҷавонони нав ба нав ба арсаи эҷод меомаданд ва устод Мирзо Турсунзода ҳамеша қори ин машваратҳоро зерин назар дошт. Муаллифи ин мақола шохиди он аст, ки баҳори (моҳи майи) соли 1977 дар шаҳри Хучанд ҳамин гуна як ҷаласае барпо гардид, ки мутасаддии он устод Лоик Шералӣ (ҳамон вақт мушовири назми Иттифоқи нависандагон), Муҳиддин Хоҷаев (мушовири наср) ва шӯъбаи хучандии Иттифоқи нависандагон (сарвараш устод Раҳим Ҷалил) буданд ва устод Мирзо Турсунзода ба серқориву беморӣ (яъне се-чор моҳ пеш аз маргаш) нигоҳ накарда, аз ҷараёни омодагӣ ба машварат пурсон шуд ва дар ифтитоҳи қори он иштирок намуда, ба иштирокдорони он фотиҳаи хайр дода буд.

Бояд гуфт, ки суннати дар маркази остонҳо (вилоятҳо), масалан дар Хучанду Хоруғ ва Кӯлобу Кӯрғонтеппа гузаронидани курс-конференсияҳо (маҷлисиҳои машваратӣ) низ ташаббуси устод Турсунзода махсуб мешавад. Ин ҷаласаҳо фақат бо хондан ва муҳокимаи асарҳои ҷавонон ва додани маслиҳат ба эшон тамоми намешуд, балки дар онҳо

уламо аз илми адаб ва сиёсат маърӯзаҳо мехонданд ва аз ҷониби адибони соҳибтаҷриба, аз ҷумла Турсунзода, Сотим Улуғзода ва Ҷалол Иқромӣ низ, оид ба ҷараёни кори эҷодиашон дар мавриди эҷоди шеър ва асарҳои насрӣ гуфтугӯи муфассале пешниҳод мегардид. Масалан, дар яке аз ҷаласаҳои чунин машварати навбатӣ (аз 30 декабри соли 1950) устод Улуғзода дар назди носирони ҷавон аз таърихи таълифи румони «Навобод» ва кор сари таҳрири нусхаҳои он сӯҳбати батафсил ва ибратбахше карда буд...

Боз як ҷорабини дигаре, ки таҳти сарвари устод Турсунзода барои дарёфт ва тарбияи эҷодкорони ҷавон ба амал бароварда шуд, иборат буд аз таъсиси вазифае бо номи мушовири адабӣ ва баъдтар шӯрои кор бо адибони ҷавон, ки онро аз рӯзи ташкил шуданаш то охири умр устои равоншод Бокӣ Раҳимзода сарварӣ мекард ва ин суннат то имрӯз дар Иттиҳодияи нависандагон вучуд дорад. Воқеан, ин ду устод даст ба ҳам дода падарвор ба ҷавонон ғамхорӣ мекарданд, истеъдодҳоро бо меҳри дил парвариш менамуданд ва эшонро аз «офату балоҳо» ҳофиз буданд. Дар ин хусус мисолҳо ва ёддоштҳо хеле бисёранд: ҳам насли калонсол ва ҳам худи адибони дар вақташ ҷавону имрӯз ба камол расида, аз ин ғамхориҳо бисёр қиссаҳо кардаанд. Аммо мақсади мо ин ҷо бозгӯии он мақолаву хотирот набуда, балки то дараҷае пай бурдан ба моҳияти он кӯшишу ҷадалҳои устод Турсунзода дар амали тарбияи насли ҷавони эҷодкор будааст.

Пеш аз он ки аз ҷорабиниҳои амалии устод Турсунзода дар ҳаққи адибони ҷавон сухан ба миён оварем, бояд изҳор намоем, ки шахсияти вай, шеъри салису равон ва пуришӯру пурсадояш худ як омили хеле пурқувват ва ҷозибаро барои ба ҷунбиш овардани нирӯҳои ниҳонии истеъдодҳо ба шумор меомад. Агар гуфта бошем, ки аксари шоирони ҷавони солҳои 50-60 аз «Қиссаи Ҳиндустон», «Садои Осӣ», «Ҷони ширин» ва лирикаӣ ишқиву граждании ӯ берун омадаанд, хато нахоҳем кард. Бесабаб нест, ки як гурӯҳ шоирони ҷавон дар рӯзҳои ҷашни шастсолагии устод Турсунзода ин ҳақиқатро бо арзи сипос чунин эътироф карда буданд:

*Шоиро, шеърат забони мо кушод,
Ҳарфи ширин бар забони мо ниҳод...
Бесадо моро сабақ омӯхт он,
Дар дилу дар дида шамъ афрӯхт он...
Аз китобат мо сабақ омӯхтем,
Гулишани шиқу вафо афрӯхтем.
Гашта огаҳ аз дили огоҳи ту,
Мо қадам бигзоишем аз роҳи ту...⁴³*

Ва устод низ ба онҳое, ки аз роҳи ӯ ба сӯи адабиёти нави тоҷикӣ қадам мбардоштанд, ҳамеша тавачҷух зоҳир мекард, дастгирӣ ва тарбияшон менамуд.

Аввалин сифате, ки устод дар адиби ҷавон кадр мекард, соҳиби истеъдоди нотақрору диди хосе будан ба шумор меомадааст. Агар чунин фардери ба вай муаррифӣ мекарданд ва ё худаш нишонае аз ҳунари асили адабӣ дар таълифоти касе эҳсос мекард, бо камоли мамнуният ӯро табрик мегуфт, пайгирӣ менамуд ва дар тарбияш саҳм мегирифт. Ҳамингуна як тавачҷух дар охири солҳои 40 ба нависандаи хеле ҷавон Пӯлод Толис аз ҷониби устод Айнӣ зоҳир шуда буд, аммо устод Турсунзода бошад минбаъд барои ба Душанбе омадани Толис мусоидат кард ва рушди эҷодии ӯро пайваста зери назар дошта, аз муваффақиятҳои вай, баҳусус қиссаи «Тобистон»-и ӯ дар анҷуман ва ҷаласаҳои адабӣ чун намунаи меҳнату омӯзиши босамари эҷодкори ҷавон бо ифтихор сухан меронд. Толис низ ба шахси Мирзо Турсунзода эҳтироми хос дошт ва дар дафтари хотироташ ин эътиқодно ба ғамхориву адолатхоҳии устод нисбат ба адабиёти тоҷик махсус қайд кардааст. Аз ҳамин нуқтаи назар муносибати устод Турсунзода ба шоири тавонои имрӯзаи тоҷик Мӯъмин Қаноат боз ҳам пурмаънитар ҷараён гирифтааст. Устод бо хидояти Бокӣ Раҳмзода аз истеъдоди Мӯъминшоҳ огоҳ мешавад ва сипас дар ташаккули шоириаш бевосита саҳм мегирад, шеърҳояшро хондаву маслиҳат медиҳад, ҷиҳатҳои

⁴³ Дар ошӯни дил. – Душ.: Ирфон, 1981, саҳ. 37-38

сусташро берӯю риё нишон дода, бовари ўро ба хунараш бештар месозад. Муъмин Қаноат ин ғамхориҳои устодро чунин ёдовар шудааст:

«Муаллим меҳрубон, ғамхор, аммо саҳтгир буданд. На ҳамаи шеърҳоям ба он кас маъқул мешуд. Фикру андешаҳои амиқи ҳаётиро равшану саҳеҳ бо образҳои нав ва забони раво баён кардан даркор аст, таъкид карда буданд устод. Ман аз рӯи таълимоти муаллим пайваста кор мекардам». Ва минбаъд низ устод дар рушду камоли шоирӣ ва ба воя расидани устод Қаноат ба сифати як шахси ҷамоатӣ ва сарвари Иттифоқи нависандагон кӯшиши бисёре ба харҷ дода, барои ба арсаи умумишӯравӣ баромадани осори вай мусоидат намудааст. Устод Турсунзода дар шахси Муъмин Қаноат касеро дидан меҳост, ки баъди сари ӯ номи тоҷикон ва манфиатҳои адабиёти тоҷикиро дар доираи васеътаре муаррифӣ ва ҳимоя карда тавониста бошад...

Зиндаёд устод Лоик Шералӣ изҳор карда буд, ки устод Турсунзода ўро ғоибона, туфайли шеърҳои нахустинаш шинохта, дар воҳӯрӣ бо донишҷӯён гуфта будааст: «Як донишомӯзи шумо, ман ҳоло ўро намешиносам, бо номи Лоик бо чанд шеъри нахустинаш маро шод кард». Ва устод шеърҳои «Ном», «Зарафшон» ва дигарҳоро дар назар дошт. Ин эътироф ва эътибори минбаъдаи устод эътимоди Лоикро ба ҷодаи шоирӣ як бар чанд афзуд ва натиҷа ҳамин шуд, ки бо ташаббуси Мирзо Турсунзода аз байни ҷавоншоирон Лоик аввалин касе гардид, ки бе расмиятҳои зоҳирӣ (чоппи чанд маҷмӯа ва ғайра) ба узвияти Иттифоқи нависандагон пазируфта шуд ва минбаъд худ ба дараҷаи устодӣ расид...

Метавон чунин мисолҳоро, ки аз эътибори маҳсус ва ҷиддии устод Турсунзода ба истеъдодҳои ҷавон гувоҳӣ меода бошанд, хеле ва хеле бисёр овард: Гулҷехра Сулаймонова, Қутбӣ Киром, Убайд Рачаб, Мастон Шералӣ, Мавҷуда, Бозор Собир, Гулруҳсор, Ғоиб Сафарзода, Шохмузаффар Ёдгорӣ, Ҳабибулло Файзулло, Алӣ Бобочон, Салимшо Ҳалимшо, Фазлиддин Муҳаммадиев, Урун Кӯҳзод, Мутеулло Начмиддинов, Болта Ортиқов, Юсуф Ақобиров, Сорбон,

Саттор Турсун, Озод Аминзода, Муҳиддин Хочаев ва боз чандҳои дигар ба тарзу тарике аз меҳрубонӣ ва ғамхориҳои ӯ баҳра бардоштаанд. Як ҷиҳати муҳими ин рӯи хат боз дар он аст, ки вай намояндагони ҳамаи жанру навъҳои адабиёт (назму насру драматургия ва адабиёти бачагон), ҳамаи манотиқи Тоҷикистон ва тоҷикнишини Осӣи Марказиро фаро гирифтааст, бинобар ин, баёнгари тавачҷуҳи умумимиллии устод Турсунзода ҳисобида мешавад.

Ба эътибори он ки дар ҷомеаи Тоҷикистон ба арсаи иҷтимоӣ баромадани занон як ҳодисаи муҳим буд, устод ба масъалаи тарбия ва воя расонидани аҳли ҳунар ва адаб аз байни занони тоҷик эътибори махсус меод. Ин сухан ба он маънӣ нест, ки вай дар мавриди занони эҷодкор гузаштҳо мекарда бошад. На, устод фақат ба хотири ҳассос будани масъала ба эшон эътибори бештар доданро зарур медонист, аммо дар мавриди сифат ва ҳунар ҳамеша меъёраш ягона буд. Аз ҳамин ҷост, ки Гулҷеҳра Сулаймоноваро аз Бухоро ба Душанбе даъват кард, ба ривочи эҷодӣи Озод Аминзода ҳамеша диққат меод, Мавҷуда Ҳакимоваро махсус барои ба узвияти Иттифоқи нависандагон қабул кардан ҳидоят кард ва худ ба вай тавсиянома навишт. Ба арсаи эҷод омадани Гулруҳсор барои эшон як ҳодисаи фараҳбахше буд. Соли 1971, вақте ки Гулруҳсор ба узвияти иттифоқ қабул мешуд, устод Турсунзода изҳор дошта буд:

«Маҷмӯаи Гулруҳсорро хонда будам, шеърҳои шогирдона бошанд ҳам, фикрҳои пухта, образҳои зебо доранд (маҷмӯаи «Бунафша», соли 1970 дар назар аст - А. Н.). Лекин имрӯз як шеърашро, ки аз телевизор ба муносибати 8 март хонд, шунида ба ҳаяҷон омадам. Ба фикрам, номи шеър «Ватан» буд. Дар бораи Ватан бисёр шеър шунида ва хонда будам. «Ватан»-и Гулруҳсор дигар ҳел. Хеле хуб ёфтааст ва гуфтааст. Бозёфти шоирона гуфтан мумкин аст». Ва ин шоири серқору ҳамеша дар сафар ба мактуби толибаи мактаби миёна Зулфия Атоуллоева, аз он ҷо ки аз навиштаҳои кӯдаконааш бӯи умедоро ҳис мекунад, вақт ёфта, ҷавоб менависад: «Ман шеърҳои бодикқат хондам. Росташро гӯям боварам

наомад, ки хонандаи мактаб чунин шеър менавишта бошад. Навиштанро давом дех. Ду шеъратро ба редаксиаи «Комсомоли Тоҷикистон» (ҳоло «Чавонони Тоҷикистон» - А. Н.) супоридам...» Мо ҳама шохид ҳастем, ки минбаъд устод Зулфияро барои таҳсил ба Институти адабиёти ба номи Горкий раҳнамоӣ кард ва дар чодаи шоирӣ сабуру меҳнатдӯст буданаширо маслиҳат дод...

Аз он ки мо аз ғамориҳои зиёди устод Турсунзода дар ҳаққи қисмати зиёди аҳли адаб ҳарф мезанем, зоҳиран чунин менамояд, ки барои вай ба арсаи адабиёт баровардани як эҷодкор кори мушкиле набуд. Аммо бо таъкид бояд гуфт, ки ин меҳрубониҳо ба хотири соҳибистеъдодии ҷавонон буд ва онҳо низ аз он сабаб аз тавачҷуҳи устод ба худ бо мамнуният ёд мекунанд, ки эътироф шуданашон аз ҷониби ӯ худ як мукофоти баланде барои ҳар як навқалам ба шумор меомад. Шохидони зинда набояд инкор кунанд, ки маросими қабул ба Иттифоқи нависандагон маҳз дар замони раёсати устод Турсунзода яке аз ҷорабиниҳои ҷиддӣ, ифтихорӣ, саҳтгирона ва дарвоқеъ кадр кардани истеъдоди ҷавон ба шумор меомад. Ба ҳамин сабаб даргоҳи Иттифоқи нависандагон дар он солҳо ва чанд соли баъд низ макони муқаддас ва ормонӣ ҳисобида мешуд. Ин суннат ба мушкilot ва мураккабии вазъ нигоҳ накарда, бояд побарҷой монад. Истиклоли миллӣ ва давлатии Тоҷикистон, рушди асили адаб ва фарҳанги миллӣ инро тақозо мекунад.

Воқеан, набояд фаромӯш кард, ки устод Турсунзода ба тақозои вазифааш як шахси расмӣ низ буд ва дар амри қор бо ҷавонони эҷодкор наметавонист аз саҳтгириҳои сиёсӣ барқанор бошад. Бахусус, дар ибтидои солҳои 70, ки тавачҷуҳи ҷавонон ба назми форсизабонон бештар гардид, доираи ҷустуҷӯҳояшон васеъ шуд, дар ибтикороти адабӣ ҷасорат зоҳир карданд, дар натиҷа кӯшиши берун ҷастан аз қолабҳои меъёрии ба ном методи реализми сотсиалистиро карданд, дар ашъорашон оҳанги эътироз, фош гуфтан, ручӯъ ба таърих ва ифтихороти миллӣ бештар роҳ ёфт ва гоҳе ба яъсу навмедӣ майл карданд. Бинобар ин, бо ташаббуси

дастандаркорони мафкуравӣ ва нависандагони сурхи меъёргаро маъракае оғоз ёфт, ки аҳли адаби ҷавонро бо инхитотгароӣ (декадентӣ) ва майлҳои хилофи мафкураи шӯравӣ муттаҳам мекарданд. Мантиқан, ин тамоюли ба истилоҳ манфӣ метавонист чун нишонаи сустамалии Турсунзода ба сифати сарвари Иттифоқи нависандагон низ ҳама шавад. Аз ин рӯ, эшон оид ба масъалаи мазкур чанд чаласа доир намуд, эҷодиёти Лоик ва Бозор Собирро дар алоҳидагӣ мавриди баррасӣ қарор дод ва ба ҳамин васила ҳам боди бурути сиёсатмадоронро паст карданӣ шуд ва ҳам гуё шогирдони саркашро аз нав ба ҷараёни солими идеологӣ баргардонид.

Аммо ӯ чун шоири соҳибтаҷриба хуб ҳис мекард, ки бе ин ҳаркати навпардозона рушду тақомули эҷодиёт имкон надорад. Бинобар ин, дар мавридҳои ҳассос хеле қатъӣ аз адибони ҷавон пуштибонӣ мекард. Айнан дар ҳамин вақт, аниқтараш соли 1971, дар чаласаи муҳокимаи осори як гурӯҳ адибони тоҷик дар Маскав ошкоро эълон дошт, ки: «Ман Лоикро ҳамчун шоири болаёқат дӯст медорам ва ӯро хеле эҳтиёт мекунам».⁴⁴ Худи ҳамин сол дар саҳифаҳои рӯзномаи «Литературная газета» дар хусуси Бозор Собир навишта буд: «Чанде пеш дар Иттифоқи нависандагон дар хусуси эҷодиёти шоири ҷавону боистеъдод Бозор Собир мубодилаи афкор барпо гардид. Аз ин гуфтугӯи хайрхоҳона худи шоир ҳам мақсади моро ба хубӣ пай бурд. Шеърҳои охиринаи ӯ гувоҳи инанд».⁴⁵

Аз ин суҳанони устод маълум аст, ки Турсунзода ба шоири соҳибистеъдод будани Бозор қоиладар аст ва инро дар доираи баланде, мисли рӯзномаи адабии умумишӯравӣ низ эълон доштааст ва аз муҳокимаи эҷодиёти ӯ суҳан ба миён оварда, бо ҳамин пеши роҳи «бадгӯён»-ро гирифта мехоҳад. Воқеан аз пуштибонии устод дар нисбати Лоик ва Бозор худи онҳо ва ҳамкорунашон қоиладар. Устод Лоик иқдор шуда буд:

⁴⁴ Садои Шарқ, 1972, № 4, саҳ. 151

⁴⁵ ЛГ от 23 июня 1971 г.

«Мирзо Турсунзода ва Боқӣ Раҳимзода... ҳам устод, ҳам мураббӣ ва ҳам рафиқи шафиқ буданд, ки ба ҳама «чурм»-ҳои ҷавониам нигоҳ накарда, аз дастам гирифта, маро ба арсаи адабиёт оварданд.

«Қадри неъмат баъд аз завол». Ман акнун дарк мекунам, ки онҳо барои ман чӣ хизмат карда будаанд... Он қадар азобе, ки барои ман кашиданд, ман худ барои худ накашидаам». ⁴⁶ Ҳамин гуна пуштибониро устод Турсунзода дар мавриди Бозор Собир низ кардааст. Гулрухсор шаҳодат медиҳад: «Солҳои ҳафтодум чандин бор ҳучумҳои аҳли сиёсатро ба Бозор Собир устод Турсунзода «нарам» карда, ўро зери ҳимояи худ гирифт: «Ҳар чи бошад шоир аст, шоирро бояд эҳтиёт кард!» - мегуфт ў». ⁴⁷ Худи Мирзо Турсунзода, ки дар ҷавонӣ, дар замони муборизаҳои шадиди мафкуравӣ ба арсаи эҷод қадам ниҳода буд, дар байни солҳои 1933-1935 чанд бор бо айбҳои ночиз, балки ғаразнок (гуё хусни тавачҷух ба Комилӣ, хусусан ба Бектош - ин ду ба ном «миллатчиӣ буржуазӣ» ва ҳам гузаштани андак хатои техникӣ аз ҷониби ў) ба шикасти маънавӣ - хорич қардан аз сафи комсомол - рӯ ба рӯ шуда буд, бинобар ин, аз гирифтани дасти афтодае, бахусус аз пуштибонии ҷавонони наврас ҳеч истихора намекард.

Устод Турсунзода аз рӯи ҳамин дастур баъзе зиёдаравӣ ва тундгӯйҳои ҷавонони максималистро низ дар ҳаққи худаш чун чурми бетачрибагии эшон мефаҳмид ва гузаштҳо мекард.

Вай ба ин амали худ мехост дар ҷавонон ҳисси инсонгарии асилро тарбия карда бошад, зеро ба фикри вай «одами бадандеш ҳаргиз ба мартабаи нависандагӣ намерасад». ⁴⁸ Ва баъдтар низ ҷустуҷӯи эҷодӣ, истеъдоди асил ва ҷавҳари инсониро аз мазиятҳои асосии ҳар эҷодкори ҷавон ба шумор оварда, изҳор дошта буд:

⁴⁶ Рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон», 17 июни соли 1984.

⁴⁷ *Гулрухсор*. Мо ҳам азизем // Адабиёт ва санъат, 13 июни соли 1991, саҳ 10.

⁴⁸ *М. Турсунзода*. Устод, бе шогирд намон! // Маориф ва маданият, 22 июни соли 1971.

«Ман аз он хурсанд мешавам, ки шоирони чавони тоҷик дар бобати интихоби шакл таҷрибаи бисёр мекунад, ба доираи васеи воситаҳои тасвири ғании адабиёти ҷаҳонӣ - аз рубоии кӯҳани классикӣ то ба шеърӣ озод мурочиат менамоянд. Ба фикри ман, ин таҷриба барои ба овози худ соҳиб шудани ҷавонон, ташаккули «шахсияти соҳиби тахайюли хоса» бисёр кӯмак кард. Мо ин нуктаро дар мисоли шоирони чавони тоҷик ба мисли Лоиқ Шерали, Бозор Собир, Шохмузаффар Ёдгорӣ, Ҳабибулло Файзулло, Гулрухсор Сафиева, ки аллакай барои хонандагони умумиттифок шиносанд, дида метавонем.

Зимнан ба андешаи ман, овози ашъори онҳо, пеш аз ҳама, ба туфайли қувваи камолоти граждани ва инсонии онҳо баланд шудааст...»⁴⁹. Устод дар ҳамин мақолааш аз ҳайси мухтассоти болоӣ эҷодиёти шоирони ҷавон Саидали Маъмур ва Гулназарро низ ҷолиби диққат ҳисобида, ояндаи неки онҳоро пешгӯӣ намуда буд.

Аслан, Мирзо Турсунзода аз муваффақият ва ҷустуҷӯҳои босамари шогирдон меболид, хурсанд мешуд, ифтихор мекард. Борҳо шунидаем, ки вай комёбиҳои ҷавонони имрӯзаро аз дастовардҳои давраи ҷавонии худ пурсамартар ҳисобида, ҳатто онҳоро дар гуфтани шеърӣ хоси ҳудашон аз ҳудаш боҳунар ба шумор овардааст. Воқеан, ин иқророти устод, аввалан, як ҳусни изофии одамияти ӯст. Вале, сониян, ба фикри банда, ӯ ин қазияро на барои он матраҳ кардааст, ки дар гуфтани шеър аз ҷавонон камистеъдодтар бошад. На, он гуфтаҳо бояд чунин маънӣ дошта бошанд, ки азбаски сабку услуб ва устухони устод дар гуфтани шеърӣ граждани, сиёси ва публицистӣ шах шада буд, дигар имкони шикастани он қолабҳоро надошт, аз дастурҳои эстетикӣ худ ба қуллӣ даст қашида наметавонист. Ба фикрам, дар мақоми худ устувор истодан, вале шеваи наву тозаи дигаронро эътироф кардану дар мавридаш ҳатто гаҳ-гоҳ бо он равиш

⁴⁹ М. Турсунзаде. Поэзия открытий // Комсомол. правда, от 21 мая 1975 г.

асари баланд гуфтан низ аз шоири бузург будан ва ҳам камолоти инсонии Турсунзода гувоҳӣ медиҳад. Зӯда аз он, эътирофи соҳибистеъдодии шогирд нишонаи ба вай фароҳам овардани озодӣ дар эҷодкорӣ низ мебошад, ки ин барои ҳар хунарманди навқадам чизи бисёр арзишманд маҳсуб мешавад. Устод ин мақсадро ҳамеша ва бо роҳҳои гуногун ба амал мебаровард.

Аз гуфтаҳои болоӣ маълум мешавад, ки барои Мирзо Турсунзода як ченаки муҳимми истиқлоли адиби ҷавон дар миқёси умумишӯравӣ мавқеъ пайдо кардани вай ба шумор меомад. Бинобар ин, кӯшиш мекард, ки адибони ҷавон ва умуман адабиёти тоҷикиро дар ин сатҳ муаррифӣ карда бошад. Масалан, вай ашъори Аминҷон Шукӯҳиро дар саҳифаҳои «Литературная газета» (1955), насри Фазлиддин Муҳаммадиевро дар маҷаллаи «Дружба народов» (1958), эҷодиёти Лоик Шералиро дар рӯзномаи «Комсомолская правда» (1966) ва «Литературная газета» (1973), Бозор Собирро дар рӯзномаи «Литературная газета» (1976) ба доираи васеи хонанадагон шинос карда, бо ҳамин меҳост аҳли адаби ҷавони тоҷикро ба парвози дур ҳидоят карда бошад. Ва ин амали ӯ самари дилхоҳ меод, чунонки баъдҳо ҳар яке аз ин адибон ба арсаи умумииттифоқӣ баромаданд ва, аз ҷумла устод Фазлиддин Муҳаммадиев ба пояи адиби пешрави тамоюли тасвираш таҳлилу равоии бадеии адабиёти собиқ шӯравӣ баромад ва савияи насрнависии тоҷикро ба маротиб боло бурд. Оре, дар он айём ва шояд ҳоло низ, талоши аз адабиёти худӣ ва ҳатто ҳамзабони хеш берун рафтани ва ба ин васила адабиёти миллиро ба сатҳи адабиёти муосири ҷаҳон расонидан аз вазифаҳои муҳимми аҳли адаб мебошад. Ва устод Турсунзода дар ин раванд ҳар кӯшише, ки аз ҷониби ҷавонон ба амал меомад, бо хушнудӣ қабул мекард, онро дастгирӣ ва тарғиб менамуд. Бинобар ин, вай дар бораи сарчашмаи омӯзиш ва ҳамсадоии ҷавонон бо адабиёти ҷаҳон аз минбари анҷумани У нависандагони шӯравӣ бо қаноатмандӣ чунин изҳор дошта буд:

«...Ман бори дигар бовар ҳосил кардам, ки доираи муаллимони адибони ҷавони мо хеле васеъ шудааст. Онҳо классикони адабиёти тоҷикӣ, русӣ ва хориҷӣ мебошанд. Магар дар образнокӣ беқайду банди Лоик Шерали таъсири мактаби Уолт Уитмен ва дар андешаҳои ғиноии Бозор Собир лиризм бошиддати Пабло Неруда ҳис карда намешавад? Магар муъҷизаҳои кашфиёти Гулрухсор Сафиеваӣ ҷавон бо олами андешаҳои Силва Капутикян қаробат надорад ва ашъори Гулназар Келдӣ ва Саидали Маъмур бе таъсири назми руҳи граждониаш баланди Нозим Ҳикмат ба майдон омада метавонистанд?»⁵⁰

Ва натиҷаи ин хоҳишҳои устод чунин шуд, ки адибони ҷавони тоҷик дар машваратҳои умумишӯравии ҷавонони эҷодкор иштирок мекарданд, асарҳояшон дар маҷмӯаҳои дастҷамъӣ ва ё ба тариқи алоҳида ба таъб мерасиданд. Як намунаи он маҷмӯаи «Таронаҳои сапедадам» мебошад, ки бо сарсухани дӯсти устод Турсунзода, шоири пешрави рус Николай Тихонов ба забони русӣ интишор гашт ва ба ин васила намунаҳои ашъори чанд шоири ҷавони тоҷик дар Ҳиндустон бо забони англисӣ ба таъб расид.

Устод Турсунзода дар мавриди нашру таъби осори ҷавонон дар нашрияҳои марказии собиқ шӯравӣ хеле саховатмандӣ мекард, балки ба манфаати насли ҷавон аз баҳри чопи асарҳои худаш мебаромад ва мегуфт: «Маро бе ин ҳам ҳамаи шумо мешиносед, вале мо бояд ба ҷавонон кӯмак кунем, то ки ба таври ҷиддӣ симои эҷодияшонро нишон дода тавонанд».⁵¹

Аммо ин ҳама ғамхорӣ ва сарпарастии устод Турсунзодаро сабаб чӣ буда? Мо дар аввали ин мақола гуфтем, ки яке аз ин сабабҳо идомаи суннат, дигаре тақозои вазифа дар раёсати Иттифоқи нависандагон мебошад ва боз, акнун метавон илова кард, ки омили савум низ будааст ва он,

⁵⁰ ЛГ, от 7 июля 1971 года.

⁵¹ Ф. Ниязи. Он покорят жаждой творчество // Коммунист Таджикистана, от 25 октября 1986 г.

албатта, ба шахсияти устод тааллуқ дорад, ки ба каси ниёзманд некӣ кардан ва кӯмак расониданро вазифаи инсонии худ меҳисобидааст.

Вале чунин ба назар мерасад, ки дар ин миён боз як сабаби ҷиддии дигаре ҳаст, ки онро метавон хисси баланди ватандӯстӣ ва миллатпарастии эшон ба шумор овард. Аслан барои ба субут расонидани ин қазия зикри мисол зарурате надорад, зеро ҳамаи чадали устод, чунонки дидем, барои рушду нумӯи адабиёти миллии тоҷикӣ ва дар заминаи суннатҳо бо истифода аз дастовардҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба дараҷаи набе боло бурдани он будааст, то ки дар байни адабиётҳои дигари собиқ шӯравӣ мавқеи арзандае дошта бошад. Аммо ин ғараз барои устод як шакли мубориза низ будааст. Ба шаҳодати мунаққид Атахон Сайфуллоев, ки солҳои зиёде бо эшон ҳамроҳ кор кардааст, устод пешаи дастгирӣ кардан, ғамхорӣ ба адибони ҷавон ва муборизаро барои ному шарафи Тоҷикистон бо ҳам тавъам медонистааст. Бинобар ин, вай дар охири рӯзҳои ҳаёташ ҳам (сентябри соли 1977) барои ба достони Мӯъмин Қаноат «Суруши Сталинград» додани Мукофоти Давлатии шӯравӣ кӯшишҳо ба харҷ додааст. Чун устод Қаноат ин амалро нисбат ба беҳбуд ёфтани саломатии эшон кори дуҷумдараҷа меҳисобад, устод бо қатъият таъкид карда будааст: «Не, писар, барои шарафи республика мубориза бурдан даркор, мубориза, мубориза ва боз мубориза!»⁵²

Гумон мекунам, ки ин охири дастури қатъии устодро метавон ба сифати қору амали ҳамешагии ҳудаш ва чун васияти вай ба шогирдон ҳамл кард ва он қазия имрӯз ба маънии тозае садо медиҳад. Мӯъмин Қаноат, худ аз рӯи муҳаббат ва садоқат изҳор мекунад:

«Бисёр ва бисёр хушбахтам, ки аз нахустин қадам ба ҷодаи шеър то эҷоди асарҳои ҷудоғонаи эпикӣ устод мураббии бевоситаи ман буданд. Чи даҳсолаҳои гузашта ва чи даҳсолаҳое, ки масъулияти бузурги иҷроӣ қисме аз

⁵² А. Сайфуллоев. Аркони сухан. – Душ.: Ирфон, 1985, саҳ. 18-19.

вазифаҳои устод ба зимаам афтоданд, худро фақат ҷонишини ин шахси бузург мешуморидам. Таъкид мекунам, фақат ҷонишин. Хурду бузурги адабиёти мо ҳама дастпарвари дасти навозишкору сахтгири ӯем. Ҳамчун инсон, ҳамчун нависанда, ҳамчун гражданин мо ҳама аз шахсияти устод, аз фаъолияти ҷамъиятӣ ва шеърӣ оламгири вай об хӯрдаву камол ёфтаем».⁵³

Дар воқеъ, аксари адибоне, ки зикрашон дар ин мақола рафт, суҳанони мазкурро такрор карданашон мумкин аст. Бесабаб нест, ки бисёре аз эшон дар лаҳзаҳои ҳассос ба устод Турсунзода садоқати худро изҳор дошта буданд. Умуман хизмати устод дар тарбия ва дастгирии адибони ҷавон хеле ҷашмгир аст. Нависандаи маъруф Фазлиддин Муҳаммадиев саҳми эшонро дар ин ҷода ҷунин тавсиф карда буд: «Намедонам, аз қазову қадар ё аз ягон сабаби дигар ҷунон шудааст, ки дар назари ман симои Мирзомуаллим аввал ҷун инсон, ҷун мураббии ҳамкасбони ҷавони хеш, пас ҷун шоир ва он гоҳ ҳамчун ходими ҷамъият ва давлат ҷилвагар гаштааст».⁵⁴

Худи устод низ дар мақолаи машхураш «Устод, бешогирд намон!» меҳру муҳаббате, ки ба шогирдон дошт аз муҳаббати фарзандон на камтар ва масъулияти ин амалро афзунтар ҳисобида навишта буд: «Хулоса, агар ба фарзанд номи нақӯи худро боқӣ бигзорӣ, пас ба шогирд аз он ҳам бештар орзую омол ва касби пурифтихори умратро ҳада мекунӣ». Воқеан, ҷунинки дидем, дар ҳақиқати ин суҳанон ҷои шубҳа нест, балки нишонаи садоқати устод ба суннати таърихии аҷдодаш аст. Бинобар ин, ба ҷунин натиҷа расидан мумкин аст, ки устод Мирзо Турсунзода дар ҳақиқат тарбиятгари ғамхор ва устои сахтгири насли ҷавони аҳли адаби тоҷик ба шумор меомад ва ба ин васила аз бисёр ҷиҳатҳо ба инкишофи адабиёти панҷоҳ соли охири асри ХХ тоҷикӣ мусоидат кард. Аз ин рӯ, таҷрибаи вай омӯхтани ва хидматаш сазовори ба некӣ ёд кардан аст.

⁵³ Тоикистони советӣ, аз 5 декабри соли 1982.

⁵⁴ Ф. Муҳаммадиев. Мирзомуаллим // Садои Шарқ, 1987, № 3, саҳ. 58.

ҲИҚМАТИ АСРИ НАВ

Устод Мирзо Турсунзода дар қатори устод Айнӣ, Лоҳутӣ яке аз бунёдгузори назми тоҷик ва вориси сазовори анъанаҳои пурсарвати назми ҳазорсолаи адабиёти классикии форсу тоҷик ҳисобида шудааст. Дар шахсияту истеъдоди ӯ ба тариқи равшану барҷаста дили ҳикматписанд ва табъи шоиронаи мардуми мо ба ҳам омадааст. Ин ду сарчашма ба шоир барои тасвири зиндагии гузаштаву имрӯзаи халқи советӣ ва халқҳои мазлуми хориҷа, муборизаи онҳо барои озодӣ ва талоши мардуми тараққипарвар барои дӯстиву ваҳдат ва сулҳу амонӣ ёрӣ расонидааст.

Таҷрибаи эҷодӣ ва камолоти шоирии Мирзо Турсунзода назари амиқ ба рӯйдодҳои як халқу мамлакат ва ҳам ҷаҳон, сароҳати суҳан, равонии табъ ӯро ба шоири мутафаккире боло бурда, асарашро халқии тозае дар назми ҳикматноку фалсафиписанди Шарқ гардониданд. Хусусан, осори солҳои охири шоир саршори фикри амиқ таҷрибаи зиндагӣ, мушоҳидаҳои ибратбахш, муборизаи оташин барои адолату сулҳи оламиён, гуманизми фаёлу иқилобӣ буда, шакли беҳтарини худшиносии шахсӣ ва таърихии қаҳрамони лирикии шоиранд. Дар яке аз шеърҳои ӯ бесабаб нагуфта буд:

*Зиндагии дар паси сар мондари идрок кун,
Аз губори роҳи дуродур миҷгон пок кун.
Роҳ дар пеш аст, дам гиру нафасро рост кун,
Чашм сӯи қуллаи тобанда то афлок кун.⁵⁵*

⁵⁵ Мирзо Турсунзода, Куллиёт иборат аз шиш чилд, ҷ. 1-Д., ирфон 1971 саҳ. 273.

Роҳи эҷодии шоир ба назми ҳикматомез ва панди ҳаёти роҳи наздику осон набуд, балки он дар шаклҳои гуногун зуҳур кардааст.

Мирзо Турсунзода дар солҳои 30 дар сохтмонҳои азим, қорҳои ҷамъияти ва умуман бунёдкории соҳти сотсиалистӣ фаъолона иштирок карда, дар айни замон барои омӯзиши адабиёти гузашта ва дурдонаҳои маънавии халқ кӯшиши зиёде зоҳир намудааст. Омӯзиши зиндагӣ ва таърих бешубҳа сифати халқияти назми шоир ва мундариҷаи онро амиқ бурданд. Оҳанги панду андарз дар солҳои аввал гоҳ-гоҳ воҷеҳӣ ва он ҳам, масалан, дар номи шеърҳо ва тарзи ҳалли онҳо («Дил, дили Зайнаб», «Ҳаёли хом») ифода шудааст. Аммо либреттои «Шӯриши Восеъ» (1938-1939), ки бо ҳамқаламаи А. Дехотӣ навишта шудааст, як омили муҳими бархурдори шоир аз эҷодиёти даҳонакии халқ ва назми классикӣ гардидааст. Ин ҷо дар қисмати таърихии халқ ва фарзанди далери ӯ, ҷовид мондани қаҳрамонӣ, моҳияти амиқи халқӣ ва таърихӣ гирифтааст. Нияти умумии либретто ҳамин ҳикматро талқин мекунад: «Ҳар касе шавад қаҳрамони халқ. Номи вай мудом дар забони халқ». (II. 264, 282).

Дар айни замон ин муносибати эҷодӣ боиси он гардид, ки ба либреттои «Шӯриши Восеъ» ва ҳам «Тоҳир ва Зухра» (1943) баробари назми ошиқона фикрҳои ахлоқӣ, андарзи зиндагӣ (Шоҳ агар одил набошад мулк вайрон мешавад, Бод агар аз қибла хезад, чангу тӯфон мешавад-II, 296) дохил шуданд.

Ба ҳикмати халқ муроҷиат кардан ва ё дар пайравии он фикри ибратбахш гуфтан, дар ашъори солҳои ҷангии Мирзо Турсунзода, баробари рӯҳи граждони ва пафоси қаҳрамонӣ мақом пайдо мекунад.

Минбаъд мисолҳо дар матн аз рӯи ҳамин нашри нишон дода мешавад (Адади римӣ рақами куллиёт, адади арабӣ саҳифаи онро мефаҳмонад).

Сароғози ин кӯшиш шеъри «Хайр, модари азиз!» буд. Мурочиати модар ба фарзанд аз вазифаҳои муҳимми ҳар фард, то таърихи қаҳрамононаву анъанаи ватандӯстии халқ адовати ўро ба «лашкари бегона» ифода намудааст. Фикри ҳикматнок дар дostonҳои «Писари Ватан» ва «Барои Ватан» (бо ҳамқаламии А. Деҳотӣ) мавқеи бештаре гирифтааст. Мирзо Турсунзода ба василаи ҳикмати халқӣ, ки аз забони падари Қодир ва ҳам чанговарон овардааст, қарзи граждани ва ҷавобгарии таърихии фарзандони халқро дар назди Ватан таъкид мекунад:

*Ҳар ки ҳасур аст, Ватан ҷои ўст,
Шайну шараф ошиқи шайдои ўст...
Ҳар ки далер аст, нагардад гулом.
Зиндаю озод бимонад мудом.*

(П. 153)

Мирзо Турсунзода ба панду насиҳат дар ашъори чангиаш ҳамчун як сарчашмаи бузурги сафарбаркунанда ва тарбиявӣ мурочиат кардааст. Ва шояд ин як ҷараёни муҳимме барои аз бар кардани реалистии анъанаҳои ҳикмати классикӣ буд. Аммо ҳикмату андарзҳои халқӣ бештар вазифаи тарғибӣ дошта, онҳо оҳанги ҳикамии шеър, таъбироту равонии онро бештар сохтаанд.

Ба фикрам, аз шеърҳои аввалине, ки пас аз худшиносии қаҳрамонони лирикии Мирзо Турсунзода дар солҳои баъди ҷанг эҷод шуд, шеърҳои «Ба депутат» (1945) ва «Уқоб» (1946) буданд, ки дар онҳо шахсияти шоир хеле равшан зухур кардааст. Ин ҷо «Ба депутат» муҳокимаи шоир эътимоднок, хулосааш асоснок ва боварбахш, ҳикматаш ҳаётӣ мебошад, ҷои насиҳат ва ё истинод ба андарзро панди заминӣ аз рӯзгори мо гирифтааст.

Хулосаи шоир қонунияти зиндагии моро дар замони нав ифода кардаанд. «Писару духтарони як

падарем, Шуълаи офтоби як сахарем», - мегӯяд дар шеъри «Уқоб».

Мулоҳизаҳои амиқ дар бораи қисмати мардуми ҷаҳон ва иқтидормандии ҷаҳони сотсиализм барои пешрафти иҷтимоӣ шахсии инсоният пас аз ғалабаи халқҳои шӯравӣ бар фашизм, пас аз сафарҳои гуногун ба мамлакатҳои мухталиф бо ҳиссиёти баланд омехта гардида, ашъори Мирзо Турсунзодаро мазмуни баланди фалсафӣ бахш кардаанд. Силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон», (1947), «Ман аз Шарқи озод», (1950), «Ҳасани аробакаш», (1952-1954), «Садои Осиё» (1955), асарҳои ахлоқӣ ва фалсафии сирф набошанд ҳам, ба он тафовут мекунад, ки дар онҳо таърихи табодулотӣ маънавию иҷтимоӣ халқ хеле амиқ, зинндагии халқҳои Шарқ аз назари шахси гумманисти шуълавар ва мубориз тасвир шудаанд.

Шеъри шоир садои озодии инсонҳо ва қатъаҳо, мавҷу ҷӯши баҳру бар ва шикасти завлонаҳо гардидааст. М. Шукуров дуруст қайд менамояд, ки мо дар асарҳои мазкури Мирзо Турсунзода «тафаккуру тааммуқи шахси ҳаётозмуда ва муборизадидаро дар бораи дарсҳои таърих, дар бораи тақдири халқҳо, дар бораи моҳияти аслии протсессҳои таърихӣ давраи мо мебинем, ки бо эҳтироси пурҷӯши граждони», «лиризмӣ ҳаяҷонангез», омехта шудааст.⁵⁶ Ин ҷо ҳикматписандӣ на дар шакли насихату тамсил, балки ба тариқи тарғибу даъвати гражданиву сиёсӣ зоҳир мешавад, чун ибрати таърих садо медиҳад:

Метавонад ҳар касе ки зӯр шуд, голиб шавад,

Молу мулки дигаронро ояду соҳиб шавад...

Нест аммо қуввае, ки азмо орад завол.

Роҳи озодипарастонро намояд поймол.

(II, 177-178).

⁵⁶ М. Шакуров. Халқият ва маҳорат-Анъана, халқият ва маҳорат. Д., 1964, сах. 111.

Дар эҷодиёти 20-соли охир шоир чанбаи андешамандӣ ва фалсафаписандӣ, бешубҳа, як рӯкни муҳимме гардида буд. Дар маркази дostonҳо ва ашъори лирикии ӯ инсонии озод, инсонии эҷодгар, инсонии мутафаккир ва пурдида, зиндагисанҷида ва мақому манзалати ӯ меистад. Шоир пас аз диданиҳои бисёре ба чунин хулоса омадааст:

*Қомати инсон баланди ёфт дар дунёи мо,
Ҳамраҳи сатҳи заминро оби дарёҳои мо,
Хокро зар, обро барқаркан кардааст,
Дида равшан, сина равшан, мулк равшан кардааст.*

(1, 142).

Аз ҷумла, мазмуни умумии достони фалсафии «Чароғи абадӣ»-ро панду тамсилҳо дар бораи тарбияи фарзанд, ки аз забони устод Айни омадаанд, боз ҳам пурқувват кардаанд.

Метавон гуфт, ки тааммуқписандӣ ва ҳикматомезӣ минбаъд, умуман бо осори устод хос гардида буд. Акнун шоир ба дараҷаи таҷрибаи ҳаётиву адабие расида буд, ки дар ашъори ӯ ҳикмати асри нав, замони озодӣ, прогресс, бунёдкорӣ, тантанаи ғояҳои адолатхоҳона ва сулҳу дӯстии одамон табиӣ ва самимӣ акси худро меёфтанд.

Дар ин бобат достони «Ҷони Ширин» намунаи беҳтарин мебошад. он дар шакли мурочиат ба ҳамсари шоир, муқолима бо ӯ навишта шудааст, вале сар то по аз монологи худӣ шоир, андешаҳои ӯ дар бораи масъалаҳои муҳими замони мо иборат буда, аз гуфтугузори оилавӣ то дӯстии халқҳои олам, аз қисмати шахсӣ то масъулиятшиносӣ дар назди ҳаракати таърихро фаро гирифтааст. Ин нияти ғоявӣ бадеӣ, гуфтори ҳикматнок, сухани пухтаву ҳаётро дар дoston зиёд кардаанд. Дурусттараш дoston сар то по аз абёти ибратомӯз таркиб ёфтааст, ки имрӯз

дар байни халқ ба сифати гуфтори ҳикматнок шуҳрат доранд:

Дӯстиро ҷустуҷӯ дорем мо,

Аз амонӣ гуфтугӯ дорем мо.

Одамон аз дӯстӣ ёбанд бахт,

Душманӣ орад ба мардум рӯзи сахт... (II, 8).

Достони «Ҷони ширин» ба кулӣ намунаи назми пандомӯзи гражданист. Навҷӯии Мирзо Турсунзода дар ҳамин омезиши аҷиби таҷрибаи таъриху вазифаҳои муқаддаси фарзандона дар назди Ватан ва дар назди тамоми инсоният зоҳир мешавад. Вай аз устодони классики худаш низ «намунаҳои зоҳир гардиданд эҳсосоти граждани ва аз масъалаҳои ҷамъиятӣ шоирона ба шӯру ҳаяҷон омаданро ҷустуҷӯ дошт». (III, 99).

Ашъори лирикии Мирзо Турсунзода дар солҳои 60-70 баробари мавзӯҳои байналхалқӣ ва оҳанги публицистӣ масъалаи дарки моҳияти инсон, мавқею қимати ӯ дар зиндагӣ, ҷамъият ва табиатро дар бар мегирад. Табиист, ки чунин масъалаҳои маънавию ахлоқӣ боиси афзудани ҷанбаи ҳикмати шеър гардиданд. Дар шеъри «Савганд» ҳикмати ҷонфидоии як ҳизбии асил ва арзи садоқату миннатдорӣ ӯ ба ғояҳои ҳизбиаш дар шакли пурэхтирос ифода шудааст. Дар он симои паҳлавононаи инсоне бо бовар офарида шудааст, ки афсонаҳои бардурӯғро зеру забар ва орзуҳои ҷанасаринаро амалӣ кардааст, заминро зарҳез, инсонро муътабар ва афлокгир сохтааст.

Барои Мирзо Турсунзода, чун фарзанди асили давру замони худаш ва боваре, ки ба ғояҳои ҳизб дошт, идеали қаҳрамонӣ коммунисти асил будан аст. Ва шоир низ аз ҳамин меъёр баланди граждани ба масъалаҳои зиндагӣ дахл намуда, баҳо медиҳад.

Қаҳрамони лирикии ӯ марди хирадмандест, ки таҷрибаи рӯзгор андӯхта, моҳияти зиндагии аслии инсонро дарк карда («Ошёнӣ баланд»), ҷавонро ба парвози баланд ва умуман ба баландии таъбу рӯҳ ва

ҳиммату одамгарӣ даъват мекунанд. Шоир акнун кадр кардани дастраничи онҳо, сипосгузори пурӣ ва давру давроне, ки замони советӣ бахшидааст, буданро вазифаи начибӣ худ медонад. Дар ин мавридҳо ӯ хоҳ дар бораи қимати нон («Нонреза») ва ё хоҳ муҳаббат ба замини босаховат сухан ронад, оҳанги насихат дар гуфтораш бештар мешавад:

*Аз замин нонрезаҳоро чида мемолам ба чаши,
Нони гарми метнатиро дида мемолам ба чаши...
Дидаву санҷидаву болида мемолам ба чаши...*

(II, 285).

Аз ин ҷиҳат оҳанги фалсафии шеърҳои «Модарам» ва «Дили модар» хеле баланд мебошад.

Бузургдошти зан-инсон, модар яке аз комёбиҳои олиест, ки асри ХХ, замони сотсиализм ба вучуд овардааст. Устод Мирзо Турсунзода дар авсофи Модар ва зан, мақоми он, як қатор шеърҳои навишт, ки ҳама аз тасаввуроти ҳалии эҳтиром саршор буда, худ суруди дӯстдоштатарини халқ гардидаанд («Бигзор зан бошад мудом», «Зан агар оташ намешуд»).

Силсилаи «Дастовез» бошад дар худ муҳимтарин афкори Мирзо Турсунзодаро дар бораи зан, модар, Ватан, дӯстӣ, ростӣ дар якҷоягӣ фаро гирифтааст. Аз ин шеърҳо маълум буд, ки дар осори солҳои охири шоир тамоюли лирикаӣ ҳақиқона пурқувват шуда истода буд. Албатта, тафсилоти он ҳама биниши амиқи устод дар ин мақола намегунҷад, вале мо ин ҷо ҳаминро таъкид карданем, ки Мирзо Турсунзода муҳаббати инсониро ба зодгоҳ, замин, сайёра тасвир карда, пайванди ногуастани онҳоро таъкид менамояд, замин аввалин таъҷоҳ, раҳомӯз, ҷои заҳмат, макони муҳаббат, бунёдкорӣ ва худфарсоя, дилёбиву дардрасист («Замин»). Замин тимсоли зиндагист ва ҳифзи ӯ низ мисли зиндагӣ муқаддас аст:

*Аз замин беҳтар барои мо дигар сайёра нест,
Беҳтар аз он дидаи моро раҳи наззора нест.
Ҷуз заминро ҳифз кардан аз балоҳои азим
Аз барои насли инсон ҳеҷ дигар чора нест!*⁵⁷

Аз ин чо назми Мирзо Турсунзода баробари оҳанги баланди публисистӣ, нақшу чилои лирикиву романтикӣ, болу пари граждани, мазмуни амиқи фалсафӣ дошта, тамоюлу қонуниятҳои замони навро ифода мекунад. Вай ҳикмати асри нав - асри мубориза барои эҷодкорӣ ва парвози ҳаёли инсон, бузургдошти ӯ, асри муборизаҳо барои сулҳ, озодӣ, дӯстӣ ва ягонагӣ, асри ғалабаи идеяҳои инсондӯстона ва ҳаётбахш мебошад.

⁵⁷ Мирзо Турсунзода. Дастовез (Силсилаи шеърҳо).-Садои Шарк 1975 № 10, саҳ. 4.

ПАЙВАСТҲО

Борис Панкин

МИРЗОЕ, КИ МАН МЕШИНОХТАМ

Ҳоло ҳам пеши дидагонам Мирзое истодааст, ки пешбанди таббохии зардранги аз клёнка дӯхташуда дар миён дар ошпазхонаи хурди мо, мустақар дар кӯчаи Маломасковский Маскав (қарибиҳои Останкино), сари чанд вақт сарпӯш аз кострули бузурги буғаш берун задаистодаро бардошта, кафгир мезанад.

То ин замон, чанд сол пеш, вай аз меҳмонсарои «Маскав» ба хонаи мо занг зада хоҳиш намуд, ки ўро се рӯзакак дар хонаамон паноҳ диҳем, то ки аз дасти мардуми муборакбодгӯй «наҷот ёфта бошад». Аммо сабаби ин маъракаи табрикот, дар воқеъ, яке аз ходисаҳои пураҳаммияттарин дар рӯзгори шоир буд. Охирҳои моҳи апрел. Чанд рӯз пештар қарори ҳукумат дар бораи лауреатҳои нави Ҷоизаи ленинӣ чоп шуд, ки Мирзо яке аз онҳо буд. Аммо ў баъди ду ё се рӯзи нашри қарори мазкур аз сафари Қоҳира ба Маскав баргашт. Вай он ҷо дар конфронси нависандагони Осиё ва Африқо иштирок дошт. Табиист, ки чун ба остонаи меҳмонсарои дӯстдоштааш қадам мениҳад, ба чӯши мавҷи табрикҳо меафтад, ки ҳарчанд амали ба кас хеле масарратбахш аст, вале ҳатто барои як инсони тансиҳат ҳам метавонад сангинӣ кунад. Ҳол он ки Мирзо ҳамеша аз сафарҳо хеле хаста шуда бармегашт, зеро дар чорабиниҳои хоричӣ пуркорӣ зоҳир мекард, гоҳе тамоми шабонарӯзаш дар ташвишу тараддуд мегузашт. Аслан, шояд вай пеш аз вохӯрӣ бо дӯстону мухлисони

душанбегиаш, ки муқаррар шӯру шарари он пуршиддаттар аз табрикоти маскавӣ хоҳад буд, мехост як каме нафас рост карда бошад ва боз шояд мехост, ки чанд рӯзе бо андешаҳои хеш танҳо бимонад. Ҳарчи бошад буд, вале инаш аниқ аст, ки вай ҳамеша ва дар ҳар маврид худро дар хонаи ман ва бо аҳли хонадони мо осуда ва роҳат ҳис мекард ва борҳо аз ин имконият истифода ҳам кардааст. Бо ҳамин сабабҳо ба ман, аниқтараш ба хонуми ман, занг зад. Завҷаи ман аслан мутахассиси адабиёти тоҷик буда, солиёни зиёде ба сафати узви ҳайати таҳририяи «Литературка» кор кардааст ва аз ин ҷо хеле пештар аз хонадоршавии мо онҳо бо Мирзо ошно шудаву риштаи дӯстӣ пайваста буданд.

Хонаи моро ҳам ба кулӣ ҷои амну осоиш гуфтан мумкин набуд. Ин ҷо низ Мирзоро бо табрику оғӯшгирӣ пешвоз гирифтанд. Боз маросими харид ҳамроҳи модарарӯси ман дар бозори маказиро намегӯед. Ин зани куҳансол барои он ки меҳмон ба вай имкони харид кардан намедод, саҳт хичолат мекашид ва бахусус аз он ки Мирзо ҳама чизро: гӯшти гӯсфанд, пиёзи сурхи шарқӣ, сабзҳои калон-калон, кабӯдӣ, мевачоти хушк ва тару тозаи дар он рӯзҳои баҳор нархаш осмонкафро ба миқдори зиёд ва бе ҳеч як савдо кардан меҳарид, ҳайратзада буд. Мирзо, ҳангоми мусофиратҳояш ба Руссия, мисли ҳар як инсонӣ асили шарқӣ, ҳамеша ҳамроҳи худ як миқдор биринҷ меовард. Биринчи вай ғайриодӣ ва махсус - дарозу борик ва оббардор, хуллас аз ҳамон навъе буд, ба қавли мардумони Шарқ палавро танҳо аз он пухтан мумкин аст...

Ҳоло бошад вай дар ошхонаи москваи мо рост истода маводи дар кастурул бударо таф меоду аз хуб ё бад шудани палав дар ин асбоби номувофиқ дар ҳаяҷон буд. Бале вай такрор ба такрор дар ташвиш буданаширо таъкид мекард, ки намедонам чӣ хел меомада бошад?

- Чаро ин қадар дар ҳаяҷонӣ, Мирзо? - пурсид аз вай Валентина. - Охир, хоҳӣ ё нахоҳӣ, аллақай ворида таърих шудӣ...

- Ба ворида шудан-ку ворида шудам, - сари кастурул сеҳргариро давом дода, ҷавоб дод вай ва баъд бо лаҳни танҳо ва танҳо барои ҳудаш хос такрор кард: - Ба ворида шудан-ку ворида шудам, вале аз он чӣ гуна берун мешуда бошам?.

Мирзо ба ҳамин минвол чанд рӯзро дар хонаи мо гузаронд. Баътар ҷаласаи ботантана ва маросими бошукӯҳи супоридани ҷоиза баргузор гардид. Дар ҳамон лаҳзаҳои шукӯҳу тантана низ вай ҳамон Мирзо Турсунзодаи муқаррарӣ, инсони ба ҷаҳониён хеле хуб шинос, Мирзои хандонрӯ, аммо ботамкин, масрур, вале бамеёр, миннатдор, лекин қадру манзалати худро медонистагӣ буд.

Он Мирзое, ки мо дар апрели соли 1960 дида будем, дигар ҳеч гоҳ дидан муяссар нашуд. Ман худ ба худ савол медиҳам: - «Он Мирзо, яъне чӣ»? ва дар ҷавоби пурсиши худ ба андеша меравам... Мирзо он рӯзҳо сокиту ором, ба олами андешаҳои худ фуру рафта ва дар айни замон бо тамоми вучудаи ба ташвишҳо, не, не, ташвиш кучо, балки ба он тараддуде, ки ҳамаи мо дар он шароити танги хонаводагӣ бо ҷӯшу хурӯш як муҳити ҳосе сохта будем ва он иборат буд аз суҳбатҳои тӯлоние, ки гоҳ-гоҳ бо маросими ҷойнӯши катъ мешуд, шарик буд. Баъд боз сайру гашт дар бозор ва боз пухтани палов...

Оё дар он рӯзҳо дар умқи ҷашмаи дили ӯ чизҳое ба ҷӯшиш омада буданд ва чи чизҳое дар ҳофизааш зинда мешуданд? Ҷавоб ба ин пурсишро танҳо тахмин задан мумкин буд. Ҳоло чунин ба назар мерасад, ки бисёр чизҳоро ман хеле дертар пай бурда тавонистам. Аммо, маҳз ҳамон рӯзҳои апрели солҳои 1960 маро ба дарки баъзе масъалаҳо раҳнамун сохтанд, балки дар

хамон вақт буд, ки худи ман низ аз як бадгумонии дар ҳаққи ӯ доштаам, баргаштам.

Гап дар сари он аст, ки як қисми зиёди ҳамсолони ман, ки нав ба кори рӯзноманигорӣ ва нависандагӣ дохил шуда буданд, бо ордену медал ва нишонҳои имтиёзии сари синаи насли калонсол назар андохта, ба сари чунин ақидае саҳт истодагарӣ доштанд, ки аслан ин ҳама мукофотҳо на маҳсули заҳмати эшон, балки бахшиш замон аст. Ба пиндори мо - ҷавонон, онҳо ҳама фарзандони солҳои аввали инқилоб, зодаи замони «рахпаймоӣҳо ба адабиёт», замоне буданд, ки фақат кӯшиши самимӣ ва саводнокии муқаррарӣ кифоя буд, то ки эшон ба ҳайси омӯзгор, рӯшанфикр ва нависанда зухур кунанд. Ва гӯё вақту замон ба мутахассисин ниёз дошт. Бинобар ин, худ ашхосро ба майдон овард ва кадрдонӣ низ кард.

Мирзо Турсунзода мисли аксари ҳамсафону рафиқони ҳамқисматаш, албатта, вучуд доштани чунин гапу калочаҳои «ҳақиқатмонанд»-ро медонист. Вале, инаш ҳам аниқ аст, ки ҳеч кас ҳеч гоҳ ӯро талқин ё маҷбур карда наметавонист, ки дар ин хусус суҳбат кунад, зеро вай худаш ва ҳам дӯстонашро хеле ва хеле эҳтиром мекард. Бинобар ин, Мирзо баробари он ҳама унвонҳои Ватан барои заҳматҳояш ҳаққонӣ сазовор донистаро муътабар шумурдан, гӯё аз будани онҳо ба чашм як андоза хичолатзада низ менамуд, онҳо (он нишонҳои ифтихорӣ) дар чашмони ҳатто ҳамкасбони эҷодиаш ва баҳусус онҳое, ки ӯро танҳо дар тарҷума хондаанду фақат дар Маскав дар ҷаласаҳо, дар садоратҳои фарҳӣ, дар минбарҳо ва қабулаш доштанд, як дараҷа аз андоза берун менамояд... Фочиаи (ман ин вожаро огоҳона истифода мекунам) бисёриҳо, баҳусус ҳамсину солони Мирзо, ки 70-солагиашон се сол пештар аз ин чашн гирифта шуд, дар ҳамин зоҳир мешавад. Онҳое, ки ба тақозои қудрат ва мантиқии замон, ба туфайли ориза ва истеъдоди фавқулодаи хеш

ба арсаи умумииттифоқӣ баромада буданд, хоҳ аз ҳайси адабӣ ва хоҳ аз нуқтаи назари шахравандию инсонӣ фақат аз ҷониби халқи худашон ба таври ҳаққонӣ ва воқеӣ кадр карда мешаванду бас.

Дар он рӯзҳои апрели вусъати диди ҳақиқии Мирзо Турсунзода ва тавассути ӯ як насли бузурги ҳамсолону ҳамзамонони вай барои ман рӯшан гардид. Мирзо дар он чанд рӯз ба ҳар баҳонае аз гуфтугӯ дар бораи эҷодиёташ сар мепечид, вале бештар дар бораи умуман адабиёт, дар хусуси рафоқаташ бо Николай Тихонов, Александр Фадеев, Самад Вурғун, Алексей Сурков, Семён Кирсанов, Константин Симонов, Бердӣ Карбобоев ва бисёр дигарон ҳарф мезад.

Дар ин гуфтугӯҳо, чунонки одатан дар таълифоти шарқӣ бисёр вомехӯрад, воқеаҳои хандаовар бо ҳодисаҳои хузнангез ба ҳам омехта меомаданд... Чанде баъд аз тамом шудани ҷанг онҳо, чанд рафиқ ба Варшава, ба яке аз нахустин вохӯриҳои байналхалқии арбобони ҳунар мерафтанд. Мирзо ҳамроҳи Фадеев ва Самад Вурғун дар як купе ҷойгир буданд. Шаб саргарми сӯхбат бевақт ба хоб мераванд. Саҳар аз хоб бедор шуда, Мирзо ҳис кардааст, ки қатора истодааст. Вай ба берун назар андохта, бо ҳайҷон Минск будани мавзеъро таъкид мекунад. Ҳамин замон Фадееви коматбаланду муназзам ва аз сарди сахарӣ тару тоза ба купе даромада мегӯяд:

- Шарқ аз хоб зудтар бархез, вагарна Минскро надида меравӣ!

- Шарқ на танҳо Минск, балки тамоми таърихи худро бо хоб паси сар кардааст, - ба оҳанги суханони Фадеев бо ҳазл ҷавоб додааст Самад Вурғунӣ ботамкин. Мирзо аз таъсире, ки он вақт ба Фадеев ва ҳамин ҳоло ба мо гузошта тавонист, қаноатманд буд. Нишонаи ин қаноатмандии вай хандаи ба худ хосаш буд, хандае, ки бо садо ва низомаш дар як вақт ҳам ба сулфа монанд буду ҳам тақлиди бачагон тирпаррониро

мемонд: кх-кх-кх. Ва дар замон дар хошияи чашмони сермиҷаи мешиаш бе ҳеч гуна сохтагӣ хузн соя андохт. Барқияи охирини Самад ба Мирзо низ ҳикматро мемонад: «Барои хайрбод биштоб, ки корвон раҳти сафар бастааст».

Ман ҳоло ба худ меандешам, ки чаро Мирзо дар он рӯзҳо ин қадар хушчакчақ ва кушодадил буд? Шояд барои он ки дар назди мо, дар назди «мӯйсафедони» чун ман ва фарзандони камолёфта истодаи ман, ки аз рӯи одоби меҳмоннавозӣ кимкадом чизи муҳимми барои вай ва дар ниҳоди вай бударо намефаҳмиданд, дар шахси завҷаи ман шоҳиди боэътимоде дошт, зеро Валентина ӯро дар нусхаи асл хонда метавонист, бисёр сифатҳои назми ӯро дӯст медошт, муҳити вай, хонаводааш ва атофиёнашро хуб медонист...

Фикр мекунам, ки андешаҳои махзунонаи ӯ дар бораи он ки баъди дер ё зуд Ҷавидани «мӯйсафедони» бузурги рус мабодо мавҷи дарёи пайвандҳо камоб шавад, риштаи қаробати маънавии байни адабиётҳову наслҳо наҳифтар гардад, аз қабиле масоиле буданд, ки фикру хоҳири ӯро банд карда буданд. Мирзо ба тариқи намуна пеш аз Ҷама Тихоновро ба хотир меоварад, аз таваҷҷуҳи вай ба Шарк, ба Қафқоз ёд мекард, таъкид менамуд, ки Тихонов ҳангоми тарҷумаи асар бо тамоми ҳастиаш ба тариқи табиӣ ба рӯҳу равон, маишат ва забони халқ ворид мешуд, агарчи вай бо он гуфтугӯ карда наметавонист... Мирзо чунин «намедонистани» забонро садҳо маротиба аз ҷазоиле қасоне, ки онро барои мабодо омӯхтаанд ва ё қасоне, ки барояшон забондонӣ танҳо воситаи пулкоркунӣ ва ё аз ёфтани бурдани нон чизе беш нест, арзишмандтар меҳисобид...

- Николай Семёнович аз даҳҳо забонҳои халқҳоямон тарҷума кардааст, тарҷумаро таҳтуллафз иҷро мекард, - як каме тундтар давом намуд Мирзо - охир вай Ҷамаи ин забонҳоро чӣ тавр ҳам медонист? Аммо дар тарҷумаҳои вай Ҷама чиз мувофиқу муносиб,

дар онҳо мисли палави на дар костурул, балки дар деғ бо хезуми хушки садаҳо аз кӯҳдоманҳои Помир пухташуда, ҳама чиз то бӯй ва буғи равғанолудааш табиӣ аст... Ёро кӣ иваз карда метавониста бошад?

Ин ҳавотирии Мирзо як гапи муқаррарӣ ё иборат аз дилтангии мӯйсафедона набуд....

Зиндагонии ҷисмонии Мирзо он қадар ҳам бароҳат набудааст... Дар ҷавонӣ ҳамроҳи ҳама мушқилот, маҳрумиятҳо ва меҳнати саҳти гайринисонии солҳои аввали баъди инқилобро аз сар гузаронидааст. Дар айни камолот ва бузургсолӣ бошад бемории хеле бармаҳал ба ӯ расида, ҳамон беморие, ки ба сабаби ба тамоми вучудааш ба қор дода шудан, аз худгузаштагӣ зоҳир карданааш нисбат ба қорҳои ҷамъиятӣ ва ташкилии адабӣ, мусофиратҳои беҳохир дар сар то сари мамлакат ва ақсои олам дар танааш хона гирифта буд, ёро саҳт азият меод...

Аммо сарнавишт ёро аз ҷиҳати маънавӣ хуштолеъ гардонида буд. Ҳамон замони мушқили муборизаву соҳтанҳо ёро дар кӯраи пурҷӯши худ шӯридаву обу тоб дода, дар айни замон навозиш ҳам мекард... Ормонҳои шахсӣ, эҷодӣ ва шахрвандии Мирзо ба таври ҳайратангезе бо даври замон ҳамнаво буданд. Ва ин муҳаббати тарафайи - байни Мирзо ва замон буд, ки дар натиҷа ба маънии баланди ин мафҳум як ба ҳазор ба ӯ бармегашт. Шӯҳрати бармаҳал, хеле зуд вусъат гирифтани майдони амалиёт, дӯстии барвақт бо класикҳои зиндаи адабиёти Шарқ ва шӯравии рус - дӯстие, ки ба тафриқаи синну сол нигоҳ накарда онҳоро дар дараҷаи ҳамсонӣ нигоҳ медошт ва эшон ҳурмату эҳтиромро аз ҳамдигар ҳеч дарег намедоштанд, натиҷаи ҳамон муҳаббати тарафайн буд.

Вай дар фазои ҳамин дӯстии маънавӣ дар ҷавониааш тавлид гашта, ки то замони мо идома дошт, бо меҳру муҳаббат рушду камол ёфта ва аз байн рафтани он, аз гум шудани ин ҳусни тафохум, ки бо аз

миён рафтани дӯстон ва ё худаш ба амал омаданаши мумкин мегашт, саҳт меҳаросид... Вай ин хавотириашро пинҳон намедошт ва дар ин хусус чи дар сари мизи зиёфатҳои дӯстон, чи дар минбарҳо ҳарф мезад, мақолаҳо менавишт. Ва натиҷа чунин шуд, ки хавотирӣ дар ниҳоди ӯ як қувваи фаъолро тавлид кард. Банда баъдҳо ба ҳайси муҳаррири рӯзномаи «Комсомолка» шохиду шарикӣ он саъю кӯшишҳо будам, ки Мирзо барои маҳз дар саҳифаҳои рӯзномаи мазкур ба таъби расонидани нахустин асари муҳими Мӯмин Қаноат - дoston дар бораи Сталинград дар тарҷумаи Роберт Рождественский ба харҷ дода буд. Ҳамчунин дидам, ки чӣ тавр вай барои бомуваффақият дар саҳнаи Маскав баромад кардани рақосаи балети тоҷик Малика Собирова, ин санъаткори аз аввал то охири лаҳзаҳои умри ҷавонияш писандидаи Галина Улановаи шуҳратёр, аз ҷону дил ғамхорӣ зоҳир мекард.

Маҳз бо дурандешӣ ва қатъияти Турсунзода ҳамроҳ бо Роберт дигар шоиру тарҷумонҳо мисли Яков Казловский, Владимир Огнев, Владимир Солоухин, Давид Самойлов ва дигарон ба Тоҷикистон меоянд.

Ба ҷуз ин ҳама, боз бисёр чизҳои дигаре ҳастанд, ки шоистаи ёдоварӣ мебошанд. Вале ман навиштани зиндагиномаи Мирзоро ба худ мақсад нагузоштаам, нияти ман танҳо иборат аз он аст, ки ҳамаи он чи дар он чанд рӯз, ки мо дар хонаи ман, дар канори шимолии Маскав «ҳамроҳ нишаста» суҳбат мекардему тамоми нависандагони Маскав лауреати навро ҷустуҷӯ доштанд, дидаму пай бурдам, рӯи коғаз биёвардам.

Воқеият чунин будааст, ки инсоне, ки дар роҳи умр бо мо вохӯрад, асосан аз он хотир аҷиб аст, ки агар кушодадилу покиза бошад, яъне то чи андоза тавассути шахсияти вай барои мо ҷанбаҳои нисбатан умумии зиндагӣ - даву замон, наслҳои одамон, воқеаву ҳодисаҳои мамлакат ва рӯйдодҳои муҳим равшантар намоён мегарданд... Аҷабаш дар он аст, ки ин ҷиҳатҳои

умумӣ одатан на дар корномаи асосӣ, на дар суҳанрониҳо ва таълифоти бунёдии ин ё он шахс, баҳусус инсонии бузург, балки дар чизи хурде, ки дар ҷузъиёте, ки хушбахтона аз ҷашми кас пинҳон намемонад, муайян мешавад.

... Мирзо дафъаи дигар: вақте ки аз Душанбеи азизаш ба Маскав омад, барои мо дег, дар воқеъ деги аслии ҷуяӣ, ки ба қавли ӯ маҳз дар он палави ҳақиқӣ пухтан мумкин аст, тӯҳфа овард. Баъдҳо вай дар ин дег чандин маротиба дар бӯстонсаро бо оташи табиӣ ба шарафи меҳмонҳои азизи ҳамроҳаш омада - Бердӣ Карбобоев, бародарон Ниёзиҳо, Чингиз Айтматов ош пухтааст. Дар он нишастҳо, албатта Расул Ғамзатов ҳам ҳузур дошт, ки монда нашуда як ҳодисаи воқеиро, ки ба ӯ ва Мирзо иттифоқ афтодааст, такрор ба такрор нақл мекард: Мирзо ва Расул ҳамроҳ ба Эрон, ки шеъри Турсунзодаро он ҷо дар асл меҳонанду гӯш мекунад ва аз ин сабаб хеле машҳур ҳам мебошад, сафар доштаанд. Расул, ки ба эътирофи ҳудаш, дар ҳеч кучо ва дар ҳеч қор шахси дувум буданро дӯст намедорад, боре дар яке аз вохӯриҳои серодам дар баромадаш, ки дарзамон Мирзо ба форсӣ баргардон мекунад, чунин эълон медорад:

- Дар бораи чигуна кас будани ман метавонед фақат аз он ҷӣ миқдор шахсе тарҷумони ман аст, худатон қазоват кунед...

Аз ҳафтавори «Литературная газета» (1 феввали соли 1984). Тарҷумаи Абдуҳолиқи Набавӣ

ХОТИРАҲОИ

нависанда **Чингиз Айтматов дар бораи Мирзо
Турсунзода**

**Сухбаторо президенти Академияи фанҳои РСС
Тоҷикистон Муҳаммад Сайфиддинович Осимӣ, Москва,
феврари 1981⁵⁸**

М. Осимӣ. Чингиз Айтматовичи азиз, чунонки Шумо медонед, мо имсол 70-солагии зодрӯзи Мирзо Турсунзодаро, ки дӯсти муҳтарам ва ҳамкасби Шумост, ҷашн мегирем. Ман бисёр мехостам, ки Шумо хотираҳои худро дар бораи ӯ нақл карда бошед.

Ч. Айтматов. Ман ин корро бо мамнунияти тамома ва дар айни замон бо таассуфи бузург ба ҷо хоҳам овард. «Бо мамнуният» мегӯям, зеро ба хотир овардани шахсе, ки барои шумо хеле ҷолиб ва пурахаммият будааст, ба ҳар кас қаноатмандии зиёд мебахшад. Бо афсӯсу надомат мегӯям, зеро ман намехостам, ки дар ин маврид вазифаи хотирагӯиро иҷро кунам. Турсунзода ин ҷаҳонро дар синну сола видоъ гуфт, ки ҳанӯз замони дар бораи марг фикр кардани набуд, вай метавонист боз 10-15 сол ё бештар аз он зиндагию кор кунад ва дар байни мо бошад. Аммо, мутаассифона, зиндагӣ чунин сохта шудааст, ки касе андак зуд ва дигар чанде баъд ин

⁵⁸ Ин суҳбат барои мо аҳамияти масус дорад, зеро аз тарафи президенти Академияи илмҳои вақт, донишманди рӯшанфикр ва миллатдӯст Муҳаммад Осимӣ бо нависандаи машҳури қирғиз, дӯсту ҳамкори Мирзо Турсунзода - Чингиз Айтматов анҷом дода шудааст. То ба ҳол ин суҳбат ба русӣ ва тоҷикӣ чун хотироти Айтматов ба нашр расида буд. Аммо асли он ҳамин матнест, ки дар бойгонии ИЗА мавҷуд аст ва мо онро таҳия, тарҷума ва пешниҳоди хонандагон мекунем. - **А.Н.**

дунёро тарк мекунад ва танҳо пас аз он чӣ рух дод, мо кӯшиш мекунем, бифаҳмем, ки ӯ моро барои абадӣ тарк карда будааст. Ин то андозае кӯшиши мубориза бо марг аст, то ки сарфи назар аз тақдир симо, корҳо ва андешаҳои он шахсро ба фаромӯшии абадӣ насупурда, барои наслҳои оянда во гузошта бошем. Ва ин падида дар зиндагии наслҳо бо занҷири ногусастании омадану рафтаноҳ бунёд ёфтааст.

Дар оғоз бояд бигӯям, ки ман дар бораи Мирзо Турсунзода ёддоштҳои умумӣ ва хусусӣ дорам. Вай барои ман ҳамеша як намоёндаи воқеии фарҳангу адабиёти бостони тоҷик буд ва мемунад. Дар канои ин, ӯ як шахсияти комилан муосир буд. Турсунзода ин сифатҳоро ба таври мутавозӣ ва хеле табиӣ ба ҳам созиш дода, ҳамзамон хомили ҳақиқии фарҳанги асили шарқӣ буд, ки дар осору андеша ва тамоми зиндагиаш ба таври табиӣ зоҳир гардидааст. Чихати дигари ёддоштҳои ба муносибати шахсии ман бо Мирзо Турсунзода марбут мешавад, зеро мо бо ӯ солиёни дароз паҳлу ба паҳлуӣ якдигар кору фаъолият доштем. Ҳамон тавре ки шумо медонед, ӯ аввалин раиси Кумитаи яқдили мамалики Осиё ва Африка буд, ки имрӯз ҳам вуҷуд дорад ва ман ҳамчун муовини ӯ кор мекардам. Ин ба ман асос медиҳад, ки дар бораи муносибатҳои шахсиамон суҳбат кунам.

Шахсияти Мирзо Турсунзода беназир аст. Маълум аст, ки ҳар насли нав чизи хоси худро, баъзе хусусиятҳои навро ба ҳамроҳ меоварад, аммо дар айни замон мероси гузаштагонро ба осонӣ раҳо месозад. Аммо чунин шахсро ёфтан душвор аст, ки урфу одатҳои гузашта ва мушкilotи сирф имрӯзаро ба ҳам омезиш дода тавонад.

Мирзо Турсунзода шахси аз чихати сиёсӣ пухта, коммунист, ходими бузурги ҷамъиятӣ буда, ҳамзамон

аз чиҳати фикру андеша ва рӯҳия бо тамоми мардум робита дошт. Вай як шахси хеле ҳалим ва хушғуфтор буд.

Меҳоҳам ёддошти худро аз хотироти шахсӣ оғоз кунам. Ман ҳанӯз ҷавон ва нависандаи навқалам будам, вале вай кайҳо шоири эътирофшудае буд, ки ман пеш аз вохӯриам бо ӯ бисёр чизҳоро дар борааш шунида будам. Ман ҳоло аниқ гуфта наметавонам, ки мулоқоти мо дар Тошканд дар кадом ҷаласае аввали солҳои 60-ум баргузор шуд. Он замон Ғафур Ғулом ҳанӯз зинда буд. Он вақт ман, ҳатто фикр карда наметавонистам, ки зиндагӣ ин қадар зудгузар аст ва бояд, ки ҳама чизро дақиқ ба ёд гирифт. Ман итминон доштам, ки зиндагӣ анҷом надорад ва мо ҳамеша бо ҳам хоҳем буд. Мо дар як меҳмонхона, дар як бӯстонсаро дар Дурмена, наздикии Тошканд, баъдтар дар Кировобод ва дигар нуқтаҳои аҳолинишин бо ҳам будем. Як бегоҳ мо дар хонаи Ғафур Ғулом ҷамъ омадем. Ман мардони маъруфи адабиётмонро дар фазои одии муқаррарӣ, дар маҳфили дӯстона дарёфтам. Аввалан, оилаи Ғафур Ғулом калон ва серфарзанд буд. Он хонандавғони сернууфуси одамони меҳмоннавозе буд, ки аз шумораи зиёди меҳмонон ҷойи нишаст намеёфтанд. Дастархон аз хӯрокҳои миллӣ пур буд. Ва ман медидам, ки Мирзо Турсунзода дар фазои ҳамсафону ҳаммаслақонаш ҷӣ қадар худро хушҳол эҳсос мекард. Зиёда аз он, ман ҳис мекардам, ки ҳамаи афроди гирди суфра нишаста бо ҷӣ эҳтироми бузурге ба ӯ муносибат мекарданд. Ҳар як суханрон кӯшиш мекард, ки тавачҷуҳи Мирзо Турсунзодаро ба худ ҷалб карда бошад. Ва ӯ ҳам ба ҳар сухан, ба ҳар лутма, ба ҳар фикри иброзмешуда хеле фаъол диққат меод, бо қаноатмандӣ тавачҷуҳ зоҳир мекард. Хушҳолӣ ва муошираташ ҳатман ба ҳамсуҳбатонаш муассир меафтод.

Мутаассифона, ман ҳофизаи баде дорам, шеър аз ёд намедонам. Ман хеле бисёр шеър мехонам, ба шарофати ин мутолиа иттилоъ ва лаззати зиёд мегирам, аз онҳо лаззат мебарам, ҳар сатри шоирро қадр мекунам, аммо чизеро ба ёд оварда наметавонам. Аз ин рӯ, ба ман мушоҳидаи ин вазъ бисёр масарратбахш буд, ки чӣ гуна Мирзо Турсунзода ва Ғафур Ғулом дар шинохти назми бостнии форсӣ бо ҳам рақобат мекарданд. Онҳо дар ҳар маврид, мутобиқ ба ҳолати бавҷудомада, аз адабиёт намунаҳо пайдо мекарданд. Ин намунаҳо метавонистанд шоиё, ривоят ё зарбулмасал бошанд. Он шои чолиби бепоёне буд, зеро ман бо ду шахсияти бо донишу истеъдоди худ дурахшанда – Мирзо Турсунзода ва Ғафур Ғулом - вохӯрда будам. Ман ҳам метавонистам хотираҳоямро аз ҳамин шаб оғоз намуда, минбаъд бо гуфтугӯи охиринаи мо дар хонаам ба поён барам.

Аммо мехоҳам ба ҳамон шои аввал баргардам, ки хеле дер давом кард. Ман пай набурдам, ки чӣ гуна вақт паси сар шуд. Соат кайҳо ба се ё чори саҳар расида буд, аммо шӯру шаафи баҳсҳо ҳанӯз ҳам дар атрофи шеъру илҳом идома дошт. Рӯирост бояд гуфт, ки шароб низ дар ин маврид ба кумак расида буд. Мо ҳама медонем, ки шароб метавонад дар ҷустуҷӯи моҳияти чизҳо кӯмак кунад, вале он ба инсон зарари зиёд низ дорад. Аммо бояд гуфт, ки он як шои зебо, як ҷамъияти бошукӯҳи ақлҳо буд.

Ёд дорам, ки он бегоҳ ӯ ба ман чандин маротиба таваҷҷуҳ зоҳир карда, гуфт, ки дар байни мо як нависандаи ҷавоне ҳаст, ки аз вай умеди зиёде доштан мумкин аст. Дар воқеъ, ман бо Ғафур Ғулом низ он бегоҳ бори аввал ошно шудам.

Ҳоло ман дақиқ дар ёд надорам, ки он вақт суҳбат дар бораи чӣ мерафт, аммо дар хотир дорам, ки

он бисёр гарму чӯшон ва зебо буд. Онҳо аз баъзе аз аҳли тасаввуф, зоҳиран шеърӣ сӯфиёна ва фалсафа ёд мекарданд. Онҳо гоҳо ба якдигар шӯҳӣ низ мекарданд. Аз Ҳофиз ва Умари Хайём ёдовар мешуданд. Он шаби зебои Тошканд буд. Пас аз ин, албатта, мо ба хонаҳои худ рафтем.

Ман ва Турсунзодаро дар оянда ду самти кор - дар Кумитаи яқдили кишварҳои Осӣ ва Африқо ва Кумитаи мукофоти ленинӣ ва давлатӣ дар соҳаи адабиёт бо ҳам пайваст. Мо дар як сол ҳадди ақал 3-4 маротиба мулоқот мекардем. Дар Кумитаи мукофоти ленинӣ ва давлатӣ ба андешаҳои Мирзо Турсунзода ҳамеша бо эҳтироми беандоза муносибат мекарданд. Аммо ӯ ҳеч гоҳ аз ин бовару эҳтиром сӯиистифода намекард ва кӯшиш ҳам намекард, ки фикри худро ба касе бор кунад. Аммо вақте ки ӯ сухан гуфтандро зарур медонист, назарашро изҳор дорад, фикреро ислоҳ кунад, ба ин ва ё он асаре баҳо диҳад, хусусан вақте ки сухан дар бораи шеър, драма меравад, сухани ӯ вазни худро дошт. Дар иртибот ба ин, ман аз чониби ӯ риояшудани эътидол ва нигоҳ доштани обрӯю эътибори шахси худро махсус таъкид кардан мехоҳам. Вай ҳеч гоҳ кӯшиш намекард, ки худнамоӣ карда, аз он чи, ки ҳаст, худро бештар муҳимтар нишон диҳад.

Дар айни замон, ба ҳама чун як инсонӣ ҳалим муносибат кардан ва ҳамеша ханда бар лаб будани вай маълум аст. Симои ӯ дар хотираи ман ҳамин тавр боқӣ мондааст. Дар ҳар вохӯрӣ тухфаи вай табассуми малех буд. Ҳар кучое, ки ӯро - хоҳ дар кӯча, хоҳ дар меҳмонхона ва хоҳ дар тарабхона вохӯрдед - ӯ ба шумо эътимоду оромиро талқин мекард. Шояд ман хато кунам, аммо ба назарам чунин менамуд, ки ӯ ҳамеша инсонӣ ором, мутавозин буд ва аз ҳар майдачӯйда, мисле ки мо мекунем, ба ҳаяҷон намеомад,

асабонӣ намешуд. Дар хотир дорам, ки мо гӯё ба Африқо, ки он ҷо конфронс буд, парвози тӯлонӣ доштем. Ва дар ҷое, дар миёнаи роҳ, ҳавопаймо сахт ба ларзидан даромад. Ман умуман ҳангоми парвоз худро хуб ҳис намекунам, ба болои ин таконхӯрӣ маро асабонӣ кард. Дар ҳамин маврид Мирзо Турсунзода маро ба бозии шоҳмот даъват кард. Ман фикр мекардам, ки ӯ ба ҳоли ман механдад, оё воқеан ҳоло вақти шоҳмотбозӣ кардан аст. Вале ӯ, бо вучуди он ки вазъ хеле ташвишвар буд, бо як рафиқе ба бозӣ кардан даромад. Ман инро ҳолро ҳамеша ба хотир гирифтаам ва дарк кардам, ки ӯ дар канори бисёр хислатҳои некаш, як миқдор мардонагӣ низ доштааст.

Ҳоло мехоҳам дар бораи ӯ чун шоир чанд сухан гуфта бошам. Албатта, агар ӯ шоири воқеие, ки намебуд, имрӯз кӯшиш намекарданд, ки ҳам рӯйдодҳои муҳим ва ҳам ҳодисаҳои фаръиро дар бораи ӯ ба ёд оваранд. Ин ҳама ба хоҳири тасавури ғанӣ пайдо кардан дар бораи ашъори ӯ, чун инсонии зинда пеши назар овардани вай ва муаррифиаш ба сифати муаллифи сатрҳои ҷаззоб карда мешавад. Албатта, ба ман лозим омадааст, ки бо шеърҳои ӯ дар тарҷума ба забони русӣ шинос шавам. Вай хеле дӯст медошт ва барояш хушбахтии бузурге буд, ки аввал шеърҳоро ба забони модарии худ хонад, сипас тарҷумаи тахтуллафзи онро диҳад. Баъзе калимаву истилоҳоте, ки дар забонҳои мо маъмуланд, фаҳмидани шеърҳоро бароям осон ва ҷолиб менамуд. Ва ман аксар вақт ҳис мекардам, ки шеъри ӯ на танҳо лирикӣ, балки ҳақимона ҳам ҳаст. Як бахш аз фаъолияти ӯ бо суханронии сирф публисистӣ, бо шеърҳои хусусияти граждани ва сиёсӣ дошта иртибот мегирад. Аммо сатрҳои сирф лирикӣ ва инсондӯстонаш дар мавзӯи ҷовидонаи ҳаёт

дар рӯи замин мисли муҳаббат, некию бадӣ ва марг робита доштанд, низ зиёд буданд.

Бисёр мавридҳо чунин мешуд, ки ба суҳбатҳои мо Расул Ғамзатов ҳамроҳ мешуд. Вай шахси аз ҳайси хислати инсонӣ комилан дигар, тавоно, пурҷӯшу хурӯш ва серҳаёху буд. Аммо, бо вучуди ин, онҳо бо Мирзо Турсунзода хеле дӯстони қарин буданд ва ҳамдигарро дӯст медоштанд. Ман воқеаеро дар хотир дорам, ки Ғамзатов ҳикоят мекард ва Мирзо Турсунзода ин ҳодисаро ба ёд оварда, аз ханда оби чашмонаш берун меомаданд. Боре онҳо ба Техрон сафар доштаанд ва он чунон бо шитоб сурат гирифта будааст, ки ҳамроҳ гирифтани тарҷумон аз ёдҳо рафта. Дар сафорати Техрон низ шахси мувофиқ пайдо нашудааст. Ва ба Турсунзода лозим меояд, ки вазифаи тарҷумониро ба уҳда гирад. Вай, албатта, метавонст дар муҳити хонавода тарҷумон бошад ва ё дар муошират бо одамон кумак кунад. Аммо боре лозим меояд, ки онҳо дар ҳузури хонандагон ва зиёиёни техронӣ дар чаласаи бузурге иштирок дошта бошанд. Аввал Ғамзатов сухан мегӯяд ва албатта ба забони русӣ. Ё дар бораи худаш, дар хусуси ватанаш Қафқоз, Доғистон, Давлати Шӯравӣ, дар бораи шеър ҳарф мезанад ва Турсунзода онро барои шунавандагон тарҷума мекунад. Ва дар мавриде Ғамзатов бо хушҳолии ба худаш хос ифтихормандона изҳор медорад: «Агар шумо чӣ кас ва чӣ мартаба доштани маро доништан хоҳед, пас аз ҳамин чиз натиҷа гиред, ки тарҷумони ман барандаи Ҷоизаи Ленинӣ, академик, шоири бузурги тоҷик, Қаҳрамони Мехнати Сотсиалистӣ Мирзо Турсунзода мебошад. Агар тарҷумони ман чунин як шахсияти машҳур бошад, пас худатон хулоса кунед, ки ман кистам!» Расул ин воқеаро дар назди Турсунзода, ки бо мамнунияти тамоми механдид, нақл мекард ва ӯ мегуфт, ки «Дар он ҷо чӣ тавр шарм надошта ин суханонро гуфти?» Ин

ходиса бори дигар такрор мешавад ва шиносҳои техрониаш аз Турсунзода бо ҷиддият пурсидаанд, ки дар воқеъ ӯ тарҷумони Ғамзатов мебошад. Ниҳоят вай маҷбур мешавад ба сафоратхона рафта тарҷумон бипурсад. Мирзо Турсунзода, ҳатто чунин ҳодисаҳоро низ бо мамнуният нақл мекард.

Вай ҷӣ гуна шӯҳии дӯстона ва беозор карданро хуб медонист, алалхусус нисбат ба Ғамзатов ва дар бораи ӯ бисёр ҳикояҳои хандадоре нақл мекард. Боре онҳо ба зиёрати мазори Умари Хайём мераванд, ки он дар ҷое наздикии Эрон ҷойгир аст (Осимӣ М.С. - Нишопур). Дар дохили мошин Мирзо Турсунзода бо оринчдар ҷайби Ғамзатов эҳсоси чизи сахте мекунад. Вай бодикқат нигоҳ карда мебинад, ки он коняк аст. «Гӯш кун, шарм намедорӣ, чаро бо худ коняк гирифтӣ?» - мепурсад ӯ аз Ғамзатов. Вай дар ҷавоб: «Ман ба назди ҳамсоғари бузургам меравам, аммо ҷӣ гуна метавонам он ҷо бо дасти холӣ рафт?» Онҳо ба ҳамин монанд ҳикояҳои хандадорро дар бораи якдигар нақл мекарданд ва ҳарду аз ин завқ мебурданд. Фикр мекунам, ки онҳо қадри ҳамдигарро медонистанд.

Боз як суҳбати на он қадар массаратбахшро, ки дар арафаи 60-солагии содрӯзи М.Турсунзода рух дода буд, ба ёд меорам. Мо дар меҳмонхонаи «Маскав» зиндагӣ мекардем. Чун ҳарвақта мо субҳ ҳамроҳ наҳорӣ мекардем. Вай маро ба мизи худ даъват карду наҳорӣ супориш дод. Пай бурдам, ки зоҳиран ҳис мекард, ки бемориаш шадид аст ва вазъи саломатиаш хуб нест, аммо зоҳиран инро ифшо намекард, вале ман пай бурдам, ки ӯ мисли ҳамеша нест. Дар як суҳбат аз ӯ пурсидам: «Мирзо Турсунович, чаро имрӯз ин қадар ғамгин ҳастед? Ҷашни 60-солагиатон дар пеш аст. Ҳама чизро доред: Шумо эҷодкор, Шумо ходими ҷамъиятӣ, шод бошед, мо ҳама ба қарибӣ ба солгарди Шумо ҷамъ

хоҷем омад». Вай дар ҷавоб гуфт: «Акнун ҳар рӯзи зиндагиам барои ман чашн хоҳад буд». Он вақт ман чӣ маъно доштани суҳанони вайро пай набурда будам ва ҳоло дарк мекунам, ки зоҳиран ӯ бармаҳал наздикшавии анҷоми ногузири саранавишти инсонро ҳис карда будааст.

Мо борҳо ба хонаҳои дӯстони москвaгии худ меҳмон шудаем. Ман дар ин нишастҳо ҳис мекардам, ки Турсунзода назди онҳо чӣ қадар манзалаат дошт ва соҳибэҳтиром буд. Вай ҳамеша дар ҳама ҷо бо худ табассум ва шӯхии дилписанде армуғон меовард. Ман фикр мекунам, ки инро рафиқони дигар ҳамеша дар ёд доранд. Ҳама медонанд, ки ӯ чӣ гуна шахси хоксор буд, чӣ гуна ҳангоми пазироӣ аз дӯстони москвaгӣ пӯхтани палови тоҷикиро дӯст медошт.

Ман ҳамчунин меҳоҳам аз ду вохӯриамон ёдовар шавам, ки ҳангоми Даҳаи адабиёти Қирғизистон дар Тоҷикистон ва Даҳаи адабиёти тоҷик дар Қирғизистон иттифоқ афтада буд. Вақте ки ҳаياتи мо ба Душанбе омад, Мирзо Турсунзода дар фурудгоҳ моро пешвоз гирифт ва вақте ки мо ба меҳмонхона ворид шудем, ӯ дубора баргашта савол доданро сар кард. Баъд мо ба хӯрокхӯрӣ рафтем ва ӯ хеле хушсуҳбат ва суҳандон буд. Ман бори аввал дар Душанбе омада будам ва ӯ дар воқеъ меҳост, ки ман чӣ гуна сарзамини зебо, чӣ гуна одамони хуб будани ҳамватанонаш - тоҷиконро ҳис кунам. Мо се кас мӯддати дароз бо ҳам нишастем, Муъмин Қаноатов ҳам ҳамроҳи мо буд. Ин вохӯрӣ ва суҳбати тӯлониро, ки нисфи то шаб идома дошт, мутаассифона, ҳоло дақиқ барқарор кардан ғайриимкон аст. Он рӯз ба туфайли ғамхорӣ ӯ нисбат ба мо рӯзи сербор ва пурфайз буд. Вай дар ҳақиқат меҳост, ки ман меҳру муҳаббати ӯро нисбат ба худ ҳис карда бошам. Бояд гӯям, ки дар маҷмӯъ ӯ тавонист на

танҳо худро балки ҳамватанони меҳмондӯсти худро муаррифӣ карда бшад. Вай бо муҳаббату ғамхорӣ ва ифтихори зиёд моро ба ҳамватанони худ муаррифӣ кардан меҳост ва муаррифӣ ҳам кард: дар бораи намояндагони халқи тоҷик суҳбатҳо мекард. Ҳамин тавр, ман ба воситаи ӯ Мӯъмин ва Шуморо (Осимӣ – А.Н.) шинохтам. Вай Мӯъминро хеле дӯст медошт ва ба истеъдоди ӯ баҳои баланд меод. Ӯ гуфта буд: «Агар ту ба ман бовар дошта бошӣ, пас бояд ба суханони ман гӯш диҳӣ. Ман беҳуда ҳарф заданро дӯст намедорам, аммо ин шоир сазовори ҷоизаи давлатист».

Мирзо Турсунзода як шахси доираи фаҳмишу фаъолиятш гуногунҷабҳа ва фарох буд. Вай шоир Гулрухсор Сафиеваро хеле қадр мекард ва маро бо вай шинос намуд. Ҳоло мебинед, ӯ ба ман ҳамватанони барҷастаи худро дар шахси Шумо, дар шахси шоирони тоҷик муаррифӣ карда буд. Ман бо Миршакар низ тавассути ӯ шинос шудаам.

Ҳама шояд дар хотир дошта бошанд, ки вай маро чӣ тавр дар Душанбе муаррифӣ карда буд. Дар бораи ду Чингиз ҳарф зада, гуфта буд: яке аз онҳо олавро бо шамшер тасхир карду дигаре бо қалам. Баъдтар, дар Қирғизистон, аммо Фрунзе, Мирзо Турсунзода ақидаеро иброн дошт, ки воқеан дар эпоси қирғиз – «Манас» мавҷуд мебошад. Канике, ҳамсари дӯстдоштаи ӯ, духтари хони Бухоро Карахон аст ва ин ҳам дар ҷое зикр шудааст, ки ӯ тоҷик аст. Вай ин суханонашро бо шеърӣ томи, рӯҳи шоиронаи ба худ хос ва суханварии пироста бо обу ранги мувофиқи ба худаш хос манзури толор кард. Суханронии ӯ бо кафкӯбиҳои пурмавҷ истиқбол шуд, ки ҳама ин воҳӯриро то ҳол дар ёд доранд. Барои ман ҳам дар Душанбе ва ҳам дар Фрунзе ин як ҷашни бузург буд. Мо ҳама нигарон он будем, ки мабодо Турсунзода банд бошад ва омада натавонад.

Кофӣ нест, вақте ки як гурӯҳе бо либосҳои идона орододашуда, бо рақсу сурудҳо меоянд, ҳатман бояд ҳамроҳи онҳо пешвои рӯҳонӣ низ бошад. Барои мо Мирзо Турсунзодаро ба сифати як пешво азиз буд.

Он рӯзҳои хуше буданд. Мо тавонистем тақрибан ду соат вақт сарфа карда, ба бӯстонсарои ман равем. Мо дар боғ чой нӯшидаву суҳбат кардем. Ман як наворбардорро (операторро) даъват кардам, ки ин гуфтугӯро сабт намуда, дар таҳияи филми бахшида ба Даҳа истифода кунад. Мирзо Турсунзода, қияни сесолаи ман дар оғӯш, дар боғ сайр мекард ва ин ҳама наворбардорӣ шуда буд. Ин кадрҳо барои ман хеле азизанд, ёдгори аз рӯзҳои мебошанд, ки Турсунзода дар хонадони мо меҳмон буд.

Мирзо Турсунзода шахсе буд, ки шеър ва зебоии каломи бадеиро хеле дақиқ ва нозук ҳис мекард. Вай ҳамеша ба ин нукта диққат меод, ки шеъри шарқӣ шоистагиҳои беназири худро дорад. Дар омади гап бояд бигӯям, ки ӯ адабиёт ва шеъри Ҳиндустонро хуб медонист ва дар бисёр мавридҳо аз он иқтибос мекард. Инро хусусан ҳангоми сафари мо ба Деҳлӣ, Бейрут ва дигар шаҳрҳои Ҳиндустон аён дидан мумкин буд, ки акнун, ҳатто дар ёд овардани номи ҳамаи онҳо душвор аст.

Мирзо Турсунзода марди боэътимод ба худ, дар айни замон хеле хоксору бетакаллуф буд. Агар ӯ эҳсос мекард, ки ҳамсуҳбат барояш ҷолиб нест, кӯшиш кард, ки номаълум баромада равад ва худ ҳам ҳеч гоҳ фикри худро ба касе таҳмил намекард.

Хуб, дар барои дар адабиёти тоҷик чи мавқеъу аҳаммият доштани вай ман чизе намегӯям, зеро онро Шумо аз ман беҳтар медонед. Аммо ман мехоҳам ҷанбаҳои сирф инсонии муоширати моро қайд намоям. Вай одамонро хеле дӯст меод, хусусан онҳоеро, ки

табиати воло ва нозук доштанд. Дар мавриди яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи ман - дар бораи занон бошад ӯ муносибати хеле нозук ва боназокат дошт. Вай дар ин маврид хеле бозарфат ва шоирона, дар айнаи замон равшану ҷолиб суҳбат мекард. Ба назарам ин хислати вай сазовори эҳтиром аст. Бисёре аз занон ӯро мепарастиданд, ки ӯ метавонад бо каломи худ, бо рафтору кирдори наҷиб ва фарҳанги ботинии худ дар дили онҳо шарорае барангехта метавонад.

Ман гоҳе ба худ иҷоза меодам, ки бо Турсунзода дар ҳамин гуна мавридҳо шӯҳӣ кунам, аммо ин як шӯҳии дӯстона буд ва ӯ ҳеч гоҳ аз он хафа намешуд, балки танҳо бо шӯҳии боз ҳам дақиқу бошаҳомат ва оқилона ҷавоб меод. Ин хислатҳои пурарзише буданд, ки ман ба хотир гирифтаам.

Инсон дар воқеъ махлуқи мураккабест. Шояд Мирзо Турсунзода низ баъзе хислатҳои манфӣ дошт, ки дар зиндагии ҳаррӯза ва дар оила зоҳир мешуданд, инро ман намедонам. Аммо дар он ки ӯ мубаллиғи шеъри бостонии тоҷику форс буд, ҳеч ҷойи шубҳа нест. Вай намунаҳои шеъри зебову пурмаънии классикиро зиёд медонист, мехонд ва онҳоро шарҳу тавзеҳ менамуд. Дар ин мавридҳо ӯ ҳар дафъа ӯ маро мутаассир мекард ва ба шӯру ҳаяҷон меовард.

М. Осимӣ. Меҳоҳам дар робита бо хотираҳои М.Турсунзода ба як мавзӯи дигар дахл кунам. Ин мавзӯ он аст, ки аз классикони Шарқ ва классикони мо чиро бояд омӯхт аст. Ман суҳанронии Шуморо дар чашнвораи Ҳофиз дар Маскав ба ёд дорам. Он вақт шумо суҳанронии бисёр хубе кардед. Мирзо Турсунзода ҳамеша таъкид мекард, ки мо бояд классиконро омӯзем, бахусус аз онҳо маҳорат ва тасвири шоиронаро омӯзем. Вай ба худи ман бо таъкид мегуфт, ки дар шеъри мо бояд идея, афкори фалсафӣ ва образ бошад, аммо шакл

чизи дувумдараҷа аст, гарчанде ки он низ барои эҷоди шеъри воқеӣ нақши муҳим дорад. Илова бар ин, ӯ аксар вақт мегуфт, ки мо набояд муқаллидони шуарои классик худ бошем, онҳо кори худро карданд ва мо бояд зиндагии худро тасвирнамоему ҷалол диҳем. Мо шоироне дорем, ки танҳо ба классикҳо тақлид мекунанд. Аммо имкон надорад, ки аз Ҳофиз чизи беҳтаре гуфта тавонӣ. Мо бояд дар бораи замони худ эҷод бикунем. Бисёр мехостам Шумо дар ҳамин хусус андешаи худро изҳор дошта бошед

Ч. Айтматов. Агар ба хотир биёварам, пас ин андешаҳо дар аксари суҳанрониҳои ӯ ва дар суҳбатҳои мо ҷойгоҳи хосае дошт. Вай қазияи мазкурро равшантар аз дигарон дарк мекард. Баъзе шоирони ҷавон ё дар бораи ашъори гузаштагонӣ худ тасаввуроти норӯшан доранд, ё шеъри пурэҷозӣ онҳо ҷашмонашонро хира кардааст ва ё ба бузургон тақлиди кӯркӯрона мекунанд ва аз ин рӯ, ба онҳо танҳо пайравии шогирдона мекунанду бас. Турсунзода устои бузурги суҳан, ҳунарманди баландпоя буд ва дарк мекард, ки тақлиди кӯр-кӯрона чист ва ба меъёрҳои классикон ноогоҳона мутобиқ сохтани шеъри муосир чӣ оқибатҳои нохуш дорад. Ин кор кӯшиши бухудаву бесамар аст ва аз ҳама бадтар ин қабил шеърҳо моҳияти замони моро дар худ инъикос карда наметавонанд. Ҳар як даври замон образи тасвирҳои ба худ хосеро дорад ва дар ҳар замон шакли мазмуни мавофиқи худро тақозо дорад. Ин як ҳодисаи табиист. Зоҳиран, ҳақиқат ҳамеша дар дарёфти роҳи миёна нуҳуфтааст, яъне суннатҳои гузашта, маҳорати суҳанофарии онҳоро фаромӯш накарда, бо тақия ба онҳо суннатҳоро такмил кардаву ба онҳо рӯҳи замони додан лозим аст. Турсунзода инро хеле хуб мефаҳмид ва медонист. Шумо дуруст қайд кардед, ки вай ҷонибдори

чунин як муносибати фаъоли эҷодӣ ба суннатҳо, қобилияти ба тимсолҳо ва вақоеъи муосир пайдо кардани шакли мувофиқе буд, ки бо назокати худ аз гузаштагони худ камӣ надошта бошанд ё ҳеч набошад ба онҳо наздик бишаванд. Танҳо чунин шеър замони мо ва ҳамзамонони моро воқеъ тасвир карда метавонад.

М. Осимӣ. Иҷозат бидиҳед боз ба як масъалаи дигар дахл кунам. Ман Мирзо Турсунзодаро дар асл ва тарҷума хондаам. Албатта, хондани шеър дар нусхаи асл лаззати дигар дорад. Тарҷумаҳо низ ҳар хел мешаванд: тарҷумаҳои муваффақ ва тарҷумаҳои бебарор. Вобаста ба ин, дар ман чунин андешае пайдо мешавад, ки адабиёти миллии мо ба адабиёти шӯравӣ хеле аз чизҳои хосу рангинеро ворид меорад. Ба фикри Шумо, Мирзои мо ба шеъри ғиноии муосир чӣ чизи нав ворид кардааст?

Ч. Айтматов. Маълум аст, ки тарҷумаи шеър кори бениҳоят душвор аст. Хуб аст, ки дар кишвари сермиллати мо тарҷумаҳои зиёде анҷом дода мешаванд ва ин ба шуғли ҳаррӯзаи ҳирфай табдил шудааст. Дар дигар кишварҳо тарҷума тасодуфӣ ва сари чанд гоҳе сурат мегирад. Дар бораи ашъори Мирзо Турсунзода низ гуфтан мехоҳам, ки на ҳама шеърҳои ӯ ба қадри кофӣ дар сатҳи зарурӣ тарҷума шудаанд. Тарҷумонҳо на ҳамеша воситаҳои ифодаи баён меёбанд, гоҳе маҳораташон кифоя намекунад ва умуман истеъдоди лозимаро надоранд. Баъзан тарҷумонҳоро бештар ба мазмун ва оҳангҳои гоҳномаии публицистӣ ва ё граждани мутаваҷҷеҳ мешаванд. Аммо дар айни замон, чунонки шумо қайд кардед, дар ҳақиқат тарҷумаҳои муваффақ низ кам нестанд, ки ашъори Турсунзодаро барои хонандагони хориҷӣ муаррифӣ мекунанд. Ашъори Турсунзода дар лирикаи шӯравӣ ҷойгоҳи муайян дорад. Дар воқеъ, дар раванди эҷодии мо

мубодилаи ҳамешагии шаклҳои шеърӣ ва андешаи шоирона ба амал меояд. Тавассути забони русӣ ашъори Турсунзода бо ҳама забонҳо иртибот пайдо кардааст ва тавассути ин забон мутақобилан ғанӣ мешавад ва дорой меафзояд. Шаклҳои шеърӣ амсоли рубоӣ ва дубайтӣ, ки Турсунзода ба қор гирифтааст, ба шоирони дигар, аз ҷумла ба шеърӣ рус таъсир расонидаанд. Шакли ашъори ӯ, ки мазмунҳои бузургеро дар чанд сатр гунҷоиш медиҳанд, ҷазолат, таъкид ба ҷиддият ва ҳамзамон ғасоҳати шеърӣ Шарқ, албатта намунаҳои беҳтарини он, шеърӣ моро ғанӣ месозанд ва тавассути равобити мутақобилаи адабиётҳо ба вазъи умумии он таъсири самарабахше мерасонад.

М. Осимӣ. Муҳтарам Чингиз Айтматов, Шумо дар бораи тарҷума, алалхусус тарҷумаҳои классикони мо, классикони Шарқ фикри ҷолибе изҳор дошта будед. Ман бори дигар суҳанронии Шуморо дар солгарди Ҳофиз дар толори Чайковский ба ёд меорам. Он суҳанронии Шумо ва тамоми эҷодиётатон, ба андешаи ман, имкон медиҳад, ки дар бораи чигуна будани тарҷумон изҳори мулоҳиза кунем. Зоҳиран, дар адабиёти миллии мо, ҷунонки эҷодиёти Шумо собит мекунад, дузабонӣ як амри воқеъ мешавад ва матлуб аст, ки ба ин раванд таҳриқи бештаре бахшида шавад.

Ч. Айтматов. Шумо дуруст мегӯед, ки раванди ғанисозии адабӣ дузабонии нависандагон ва шоиронро тақозо мекунад.

Турсунзода ин қазия ва ин падидаро инкор намекард. Гарчанде ки шеър дар шакли миллии ҳолис таркиб меёбад, аммо барои берун рафтани он аз ҷаҳорҷӯби миллий, вай бояд як навъ пулҳои гузар дошта бошад ва баъзе аз устодони худ, ки ин пулҳоро месозанд ва соҳилҳои мутақобилро ба ҳам пайваст мекунанд. Шояд ҳоло ин ғоя муҳолифон дорад, аммо

Турсунзода ин падидаро меписандид ва хеле мусбат арзёбӣ мекард. Вай инсони дорои диди васеъ буд ва ба масъалаҳои адабиёт назари фарох дошт.

М. Осимӣ. Чингиз Айтматовичи муҳтарам, ташаккури зиёд барои изҳори хотираҳоятон. Шумо медонед, ки мо моҳи октябр 70-солагии зодрӯзи Мирзо Турсунзодаро таҷлил мекунем. Умед дорем, ки дар ин рӯз ҳама дӯстон ва ҳаммаслақони беҳтарини ӯ ба Душанбе хоҳанд омад. Мо Шуморо низ дар Душанбе интизорем, умедворем, ки таманниёти Шуморо ба адибон, зиёиён, ворисон ва идомадиҳандагони кори Мирзо Турсунзода мешунавем.

Ч. Айтматов: Ман ба онҳо фақат чизҳои хубро орзу карда метавонам. Ҳамаи шумо бояд тамоми имкониятҳоро барои сазовор пешвоз гирифтани солгарди Мирзо Турсунзода истифода кунед, кӯшиш кунед, ки чашн ба ситоиши одӣ ё ба як намоиши хузнангез табдил наёбад. Хуллас, ин чанбаҳоро чунон ба қор гирифтани лозим аст, ки набудани ӯро дар байни худ фаромӯш накарда, ҳамзамон ҳузури ӯро ҳар лаҳза эҳсос карда бошем.

М. Осимӣ. Ташаккури зиёд!

Аз русӣ тарҷумаи Абдуҳолиқи Набавӣ

ФАСЛИ ДУВУМ

СОТИМ УЛУҒЗОДА

ГАВҲАРИИ СУХАН

Марде бо пайкари паҳлавонона ва қомати андаке хамидаву бо назари кунҷкову чехраи хирадмандона аз китобхонан Фирдавсӣ баромада, дар хиёбони ба номи Ленин андешамандона қадам мезанад. Зери дасташ бастаи китобҳо. Вай, навакак, дар зали хониш дар оғӯши дастхатҳои кӯҳнаву нави бо тасвирҳои гуногун қаламкашшуда ғӯтавари ҳодисоти қарнҳои гузашта ва машғули таҳлили таърихномаҳои мухталиф ва дар гуфтугӯ бо қаҳрамонони шоҳасари Фирдавсӣ буд. Ҳоло дар хиёбони босафову озода, дар анбӯҳи ёдгориҳои маданияи имрӯза роҳ мераваду пеши назараш манзараҳои аз асари ояндаш равшантар чилвагар мезанад. Ў дар бораи рӯзгори пуришӯри суханофарини бузург, нобиға Абулқосими Фирдавсӣ бояд достоне нависад. Вай, ҳарчанд замони мавриди тасвир қарор додашро хеле хуб омӯхтааст, вале медонад, ки ҳар масъалаи нав тарзи ҳосаи муносибат ва ҳар мавзӯи калиди худро дорост. Ва ҳар асар як пораи дили эҷодкораш аст, чун фарзанд барояш азиз мебошад. Ба ҳаёлаш гуфтаҳои дигар суханофарини бузург Л. Н. Толстой мерасад, ки ба ҳамқаламонаш таъкид карда буд: «...нависандае, ки ба олам назари равшан, муайян ва нав надорад ва алалхусус, он эҷодкоре, ки ин хусусиятҳоро ҳатто нолозим медонад, ҳеч гоҳ асари бадеӣ офарида наметавонад. Вай метавонад бисёр ва хеле хуб нависад, аммо асари бадеӣ ба вучуд нахоҳад омад...». Орс, мақсади ниҳонии ӯ ҳам дар таълифи романи наваш воқеанависии хушқу ҳолӣ нест, балки офаридгорист, кушодани олами нав, асрори дилҳои нав аст, ба андеша гирифтани муаммоҳои тозаии зиндагии пурпечу ҳам мебошад. Ў борҳо ба ин ҳолати шадиди эҷодӣ гирифтгор шудааст ва ҳар маротиба ҳалли он ӯро ба қуллаи умед мерасонад. Ҳоло ҳам боз меомӯзад, аз

рафиқон чӯе мешавад, шабҳо беҳобӣ мекашад, ба умку ниҳонхонаи дили қахрамонаш фурӯ меравад, мекӯшад, то авчи ҳимату фарҳанги ўро дарёбад...

Ин мард нависандаи номдор, адиби забардасти тоҷик Сотим Улуғзода аст, ки ба синни мубораки 75 кадам ниҳодасту боз дар айни омодагии ҳамешагӣ ва чустучӯи доимии эҷодӣ мебошад. Аз ин умри пурсамар зиёда аз шаст солашро вай ба хизмати халқу Ватан, ба тараққии илму адабиёти тоҷик сарф кардааст. Устод Улуғзода, бешубҳа дар сафи поягузори маданияти сотсиалистии тоҷик меистад. Солҳое, ки ў ба арсаи эҷод омад, солҳои пурушӯби ҷанги граждани ва мубориза барои маданияти сотсиалистӣ, солҳои амалӣ гардонидани сиёсати миллии ленинӣ ва ташаккули адабиёти нави сотсиалистии тоҷик буданд, ки дар сафи пеши он устодон Айни ва Лоҳутӣ меистоданд. Ва ў ба ин мубориза ва азнавсозии зиндагӣ мисли дигар намояндагони «насли комсомол» бо чӯшу хурӯш дохил гардида, дар он фаълоне иштирок намуд. Замон ва зиндагӣ истеъдоди Улуғзодаро ба соҳаҳои гуногун равона мекарданд ва ў худ бо шавқу илҳоми ҷавононаю меҳнати ҳамарӯза дар ҳама ҷабҳа сахмгузори мекард.

Улуғзодаро аз бачагӣ рӯзгори пурмашаққате пешомада буд: дар синни даҳсолагӣ аз падару модар ятим монда, саҳтиҳои бисёре аз сар мегузаронад. Вале вай ин ҳамаро паси сар карда, ҳамеша ба падидаҳои хуши зиндагӣ бо шавқу завқи хосе нигоҳ мекард. Ин буд, ки «Ҳофиз»-хониҳои модар, афсонагӯиҳои занҳои деҳа, нашъа аз оҳангҳои марғуби мусиқӣ, умеди рӯзи неку равшане, ки пас аз Инқилоби Кабири Октябр рух доданд, нашъаи хату савод, таҳсил дар сарирхона ва дорулмуаллимани шаҳри Тошканд дар вай ба илму адабиёт шавқи беандозаеро бедор карданд. Ба кадом дараҷа будани ин шавқро аз муносибати ҳамон замонаи нависанда ба нашри

повести «Одина»-и устод Айнӣ пай бурдан мумкин аст. Вай менависад: «Дар газетаи «Овози тоҷик» ҳикояте бо сарлавҳаи «Одина ё саргузашти як тоҷики камбағал» чоп шуда баромад. Ҳикоят давомнок буд, мо ҳама ба газета ҳамчун гуруснагон, ки ба хуроки муфт расида бошанд, дарафтидем». Таъсири «Одина» нашъаи дигар дошт: «Китоб аз саҳифаҳои аввалинаш сар карда, маро ба худ мафтун кард. Ман он гуна суҳанҳои зебои хушоҳангро пеш аз он ҳеҷ нахонда ва нашунида будам. Аз варақҳои китоб гӯё мусиқии ҷозибадоре садо медод, гумон мекардам, ки дар ин ҷаҳон ҳеҷ чизи форамтару зеботар аз забони тоҷикӣ нест. Ман бисёр ҷоҳои «Одина»-ро саҳифа-саҳифа ба дафтарам кӯҷонида аз ёд мекардам».

Ин ҷо баробари бисёр нуқтаҳои муҳимме, ки нависанда таъкид кардааст, ҳамин чизро хотирнишон месозад, ки Улуғзода аз оғози кори эҷодӣ бо намунаи насри реалистӣ шинос гардид ва самти омӯзиши ҷустуҷӯҳои ӯ дар давраи аввал бо ҳамин роҳ сурат гирифтанд, ки дар натиҷа, баъзе хусусиятҳои хоси эҷодии вайро дар оянда муайян сохтанд. Ҳамин тавр, ҳаваси эҷодкорӣ ҳанӯз дар охири солҳои 20 дар дили ӯ хона менамояд ва аз оғози солҳои сиюм инҷониб вай ба равнақи илму маданияти тоҷик саҳмгузорӣ карда меояд. Ҳамин тавр, саҳми ӯ дар инкишофи танқид, тарҷума, драматургия ва насри реалистии тоҷики хеле бузург мебошад.

Устод Сотим Улуғзода фаъолияти эҷодиро бо таълифи мақолаҳои танқидӣ, тарҷума ва асарҳои драматӣ оғоз кардааст. Тавачҷӯҳи ӯ ба танқиду тадқиқ худ ҳодисаи ҷолиб аст. Навиштаҳои танқидии вай дар хусуси эҷодии Садриддин Айнӣ, Лохутӣ, Пайрав, Сулаймонӣ, адабиёти бачагон, бар зидди пантуркизм-панисломизм ҳама солҳои сиюм таълиф шудаанд, силсилаи мақолаҳо дар бораи адибони классик,

иштироки фаълоне дар тартиб додани «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (1940) арзиши муайяни илмӣ доштанд. Дар айни замон, ин кӯшиш ба адиби оянда барои муайян кардани меъёри кори эҷоднаш мусоидат кард. Вале вай дар солҳои минбаъда вобаста ба хоши дил ва тақозои вазифаи худ мақолаҳои бисёре таълиф намуд, баромадҳои зиёди танқидӣ кард, ки як қисми онҳо дар маҷмӯаи «Единение» (1963) гирд омадаанд. Рисолаи вай «Аҳмади Доиш» (1946) бошад, яке аз аввалин пажӯҳишҳо дар бораи ин маорифпарвари машхури тоҷик ба ҳисоб меравад. Китоби илмии бадеии «Пири ҳақимони Машриқзамин» (1980) низ баробари ҳадафи тарбияӣ, инчунин аз мушоҳидаҳои ҷолиби диққати илмӣ дар бораи ҳаёт, шахсият, мансубияти миллӣ, эҷодиёт ва замони зиндагии фарзанди бузурги халқи тоҷик Абӯалӣ ибни Сино саршор мебошад.

Фаъолияти тарҷумонии Улуғзода низ аз бисёр ҷиҳатҳо ҷолиби диққат аст, зеро вай кори эҷодиро аз тарҷума оғоз карда, минбаъд ба сифати яке аз тарҷумонҳои соҳибҳунаре шинохта шуд. Таваҷҷуҳи вай ба тарҷума ҳанӯз хангоми таҳсил дар дорулмуаллимини Тошканд зоҳир шуда, нахустин кори ба ҷашм намоёни вай баргардониши асари Э. Л. Войнич «Ғурмагас» (1931, Забӯр, таҳрири дуҷуми ҷиддӣ, соли 1982, «Ғурмагас») буд. Гумон меравад, ки сарнавишти қаҳрамони асари мазкур ба зиндагии ҳуди нависанда наздикӣ дошт ва аз ҳама муҳиммаш, пай ба баъзе хусусиятҳои эҷодиёти ояндаи ӯ низ шояд бетаъсир намонда бошад. Қисмати «Ғурмагас», истодагари бемонанди вай дар роҳи расидан ба мақсад, нияти олий ва принсипи зиндагӣ бо хислатҳои баъзе қаҳрамонҳои С. Улуғзода наздиқиҳо доранд...

Улуғзода минбаъд низ тарҷумаро давом дода, ҳам асарҳои асосгузори марксизм-ленинизм ва ҳам

бехтарин намунаҳои адабиёти ҷаҳониरो бо маҳорати баланд ба забони тоҷикӣ баргардонид. Китоби Ф. Энгельс «Инкишофи сотсиализм аз утопия ба илм», асари В. И. Ленин «Рӯ бояд кард», китобҳои «Ҳаёт даъват мекунад»-и Билл Белотсерковский, «Рӯ ба рӯ кардан»-и Тур, «Одами милтиқдор»-и Погодин, «Хизматгори ду хоҷа»-и Голдони, «Гунаҳгори бегуноҳ»-и А. Островский, «Модар»-и Горкий, «Ҳамлет»-и Шекспир, «Табиби зуракӣ»-и Молер, «Дон Кихоти Мигел де Сервантес, «Тил Уленшпигел»-)! Шарл де Костер ва бисёр асарҳои дигари адибони советӣ ва халқҳои СССР ва хориҷиро ӯ тарҷума кардааст.

Ин ҷо як нуктаро таъкид кардан бамаврид аст. Дар байни тарҷумаҳои С. Улуғзода осори драмавӣ хеле бисёр ба чашм меҳӯрад. Албатта, ин аз як тараф, нишонаи таваҷҷуҳи ӯ ба ин навъи адабӣ мебошад. Аз ҷиҳати дигар вай, гӯё, маҳз ҳамин соҳаи заифи адабиёти тоҷикро пай бурда, хусусан дар солҳои 30-40 бештар асарҳои драмавӣ тарҷума кард ва худ песаҳо таълиф намуд, ки ҳоло онҳо қисмати гаронбаҳои драматургияи тоҷикро ташкил медиҳанд.

Мегӯянд, ки нахустин машқи шогирдонаи вай дар ин соҳа «Қушун дар дарвозаи Бухоро» будааст, ки таълифаш нотамо мондааст. Минбаъд драмаҳои «Шодмон» (1939), «Калтакдорони сурх» (1940), «Дар оташ» (1944) таълиф шуданд, ки аз ҷиҳати мундариҷа ва санъати дараманависӣ дар драматургияи тоҷик ҳодисаи муҳимме гаштанд. Муҳимтарин хусусиятҳои асарҳои мазкур мешавад, ки дар онҳо масъалаҳои муҳиму мураккаби замон-ҷанги граждани, ҷанги ватани, қаҳрамониву далерии мардуми мо, муборизаи кӯҳнаву нав дар шуури одамон бо маҳорати баланди драматургӣ ҳал гардидааст. Оҳанги танқидӣ ва мазҳакавӣ песаҳои «Ҷӯяндагон» ва «Гавҳари

шабчароғ»-ро фаро гирифтааст. Бешубҳа, драмаҳои мазкур дар тасвири драматургӣ ва ҳалли бадеии мавзӯи муосир ҳиссаи муҳим гузоштаанд. Баробари ин, хизмати С. Улуғзода дар таълифи драмаҳои таърихӣ ва таърихии тарҷумаҳои хеле бузург аст. Аз ин ҷиҳат, драмаи «Рӯдакӣ» (1958) ҳам дар эҷодиёти Улуғзода ва ҳам дар драматургияи тоҷик сухани ба кулӣ тозаву умедбахше гардид. Бори нахуст дар асари мазкур тақдири шахси муайян, шоири бузург Рӯдакӣ дар маркази муборизаҳо барои ташаккули таҷкими давлати мустақили тоҷикон, рушду камоли илму фарҳанг ва рафъи низоҳҳои дохилу берунӣ гузошта, моҳияти гуманистии ҷаҳонӣ ва ҷаҳонӣ барҷаста нишон дода шуд, фоҷиаи шахси эҷодкор дар ҷамъияти синфӣ бо тасвири иртиботи шахсу ҷамъият тавассути инсоншиносии нозуке рӯи саҳифа омад. Филми дар асоси маводи мазкур бо номи «Қисмати шоир» бардошташуда, соли 1960, дар дуҷумин фестивали кинофилмҳои мамлакатҳои Осиё ва Африқо сазовори мукофоти якум ва медали «Уқоби тиллоӣ» гардид. С. Улуғзода минбаъд ба таълифи асарҳои саҳнавӣ дар мавзӯи таърихӣ ба камоли ҷиддият камар баст. Асарҳои ӯ-киноповести «Ибни Сино» (1956, бо ҳамкалами В. Вичкович), песаҳои «Темурмалик» (1968), «Алломаи Адҳам» (1970), «Восеъ» (1971), «Ҷавони Ибни Сино» (1980, бо ҳамкалами В. Виткович) пай ҳам ба вучуд омадан гирифтанд. Хусусияти муҳимтарини асарҳои мазкур дар он аст, ки онҳо дар драматургияи тоҷик барои тааммуқи реалистии тасвир ва тақомули ҳунару санъати драматургӣ нақши калоне бозиданд. Дар айни замон, онҳо аз ҳайси гуногунии жанр, тасвири симои мардони бузурги таърих, масъалаҳои таносуби факти таърихӣ ва таҳайюли эҷодкор материалӣ зиёди ибратбахшero барои андеша ва мулоҳизаҳои илмӣ доро мебошанд. Таҷрибаи Улуғзода сазовори омӯзиши

чиддӣ буда, мактаби муҳимми маҳорат барои драматургияи ҷавону камтаҷрибаи мо мебошад.

Устод Улуғзода дар инкишофи насри реалистии тоҷик, метавон гуфт, ки хидмати бузурге кардааст. Албатта, ҳар як нависандаи баркамолӣ имрӯзаи мо дар ин ҷараён мақоми хос дорад, вале мақоми Улуғзода, бешубҳа, дар дараҷаи аввал аст. Осори Улуғзода, пас аз навиштаҳои устод Айнӣ, баробари ба тасвир гирифтани мавзӯҳои тоза, савияи тадқиқи тасвирии насри моро бештар қувват дод, ба муайян шудани сифатҳои гуногуни қаҳрамони мусбат, тадқиқи бадеии қаҳрамонӣ, иқтидори маънавии шахс, тақвияти драматизм дар адабиёт ва таърихияти тафаккури бадеӣ мусоидат кард. Насри Улуғзода, пеш аз ҳама, насри концепсуалист, насрест, ки дар он нияти бадеӣ тавассути назари тоза ва фардӣ ба зиндагӣ аиҷомедааст. Ба асарҳои мазкур мазмунҳои амиқӣ иҷтимоӣ, ғояҳои пешқадами замон, жарфо ва вусъати биниши таърихӣ, дурусттараш таърихияти тафаккури бадеӣ, иртиботи мустаҳкамӣ таркибҳои фикр, тарзи баён, ба мавқеъ омадани ҳар ибора, маъникашии ҳар як сухан хос мебошад. Нависанда ин камолоти суҳанофариниро дар ҳар асараш ва дар ҳар давраи эҷодиёташ зина ба зина аз бар кардааст. Дар ин масъала ҳам повести «Ёрони боҳиммат», ки аз аввалин ҷақидаи қалами нависанда аст, ҳам романи «Навобод» ва повести таърихӣ тарҷумаҳои. «Субҳи ҷавонии мо» ва ҳам романи таърихӣ «Восеъ»-и повести «Ривояти суғдӣ» материали фаровонеро фаро гирифтаанд.

Нахустин асарҳои насрро низ С. Улуғзода солҳои сиюм навиштааст, ки онҳо аз ёддошту мақола ва ё очерк иборат буданд. Вале аз солҳои ҷанг сар карда вай ба навиштани асарҳои насрӣ мунтазам ва чиддӣ машғул гардид. Аз аввалин навиштаҳои ҳуби ӯ ҳикоя

(одилона «Дар размгоҳ» буд, ки бо назари тоза ба воқеияти ҷанг ва аз дидгоҳи ахлоқиву психологӣ ба тасвир гирифтани материали ҳаётӣ имтиёз дошт. (Афсӯс, ки дар вақташ танқиди адабӣ ба ин ҳикоя баҳои одилона надода буд). Сипас ҳикояҳои «Атака», «Бачамард» ва «Бибӣ» ин кӯшиши нависандаро тақвият доданд. Баъдҳо бехтарин ҳикояву очеркҳои ӯ «Саёҳати Бухоро бо ҳамроҳии Айнӣ», «Ҳалокати шоҳ-паланг», «Қаҳрамони Днестр, Висла ва Одер», «Марги Ҳофиз» таълиф мешаванд, ки ҳар яке аз онҳоро ба туфайли санъату маҳорат, характерофаринӣ ва гузориши ҳалли масъалаҳо дар насри тоҷик мақоми алоҳида доранд. Онҳо ба| ҷуз аз «Марги Ҳофиз» ҳама дар мавзӯи муосир навишта шудаанд. Зимнан, С. Улуғзода дар тадқиқи бадеии рӯйдодҳои зиндагии сотсиалистӣ саҳми арзандае дорад. Дар ҳикояву очеркҳои зикршуда рӯҳи қаҳрамонии мардуми мо пайванди онҳо ба анъанаҳои меҳанпарастии гузашта ва ҷонфидоии онҳо дар майдони ҷанг барҷаста, зимни воқеаҳои мушаххас ва хотирнишин тасвир шудаанд. Сужети ҳикояҳо динамикӣ ва характерҳои одамон дар онҳо гуногунанд. Умуман, насри Улуғзода аз тасвирҳои қолабӣ, ҳулосаҳои пешакӣ орист, аз ин ҷо, ба афкори эстетикаи нормативӣ на ҳамеша мувофиқ меояд. Ва шояд аз ҳамин ҷост, ки баъзе асарҳои вай боиси баҳсу мунозира ва фикру ақидаҳои мухталифе дар танқиди адабӣ гардиданд.

Чунин ҳодиса бо повести «Ёрони боҳиммат» (1947) низ рух дода буд. Танқиди вулгарӣ ин китобро зиддиҳаётӣ ва ҳатто «зарарнок» номида буд. Вале, дар асл он китобе буд, ки аз назари тасвири инсон, баҳо ба маънавиёт ва ахлоқи он дар насри тоҷик асари марҳилавӣ гардид. Улуғзода ба ҷанг аз назари қисмати инсонҳо, оила ва ченаки одамият назар андохт, ба одам аз меъри ахлоқиву психологӣ баҳо дод, Муносибати

Чӯрабек ва Зайнаб, хусусан, симои Зайнаб, сабабҳои ба шавҳар баромадани ӯ ва боз ба оилаи аввалааш баргаштани вай ҳама асоснок нишон дод шудаанд. Ҳарчанд ин воқеа зоҳиран тасодуфӣ менамояд, вале дар замони ҷанг бисёр воқеаҳои муҳимаш, нависанда дар нигоштаи тугӯни дили Зайнаб ба қулӣ дар мавқеи тасвиркории ҷиддии реалистӣ мебошад. Бинобар ин, ӯ даст ёфт, то тавоноии маънавии зан ва зебои дили вайро бо гардишу мураккабиаш тасвир намояд. Нависанда дар таҳрири минбаъда сужети авваларо чунон буд, ҳамон хел нигоҳ дошт (ба ҷуз аз партофтани воқеаҳои вобаста ба Чӯрабеку Қароев) вале онро бо ҷузъиёти психологӣ ғани кард ва такмил дод, ҷанбаҳои повестро таҳрир намуда, аз бисёр ҷиҳатҳо суфта кард.

Дюмин асари насрии С. Улуғзода романи «Навобод» низ натиҷаи меҳнати зиёде мебошад. Романи мазкур дар давомн солҳои 1948-1953 навишта шудааст. Бори аввал он бо номи «Диёри навобод» соли 1949 ҷоп шуд. Аммо нависанда ҳангоми таълифи қисмати дуюми он пай бурдааст, ки асари ӯ табиӣ ва муътамад набаромадааст, вай «аз рӯи план, схемаи пешакӣ кор кардааст» ва ҳол он ки «...зиндагӣ ба ҳеҷ гуна қолаб намегунҷад, зиндагӣ дарёро мемонад, ки барои худ роҳ мекушояд, шаклу намудаширо муайян мекунад». На, аз рӯи ҳамин ниҳат, нависанда романро ду маротиба, солҳои 1950, 1953 аз нав таҳрир намуд. (Зимнан, қори устод Улуғзода дар таҳрири гуногуни осораш худ як масъалаи ҷолибест барои муҳаққиқон ва хонандагон). Дар натиҷаи чунин меҳнати пайвастаи эҷодӣ дар бораи ҳаёти колхозии солҳои пас аз ҷанг ва корма мӯидои қаҳрамонони қишлоқ дар баробари асарҳои дигар нависандагони тоҷик романи ба вучуд омад, ки дар соҳаи кор кардани мавзӯи колхозӣ як дараҷаи инкишофро ташкил додааст» (М. Шукуров).

Аҳаммияти вижаи ин роман дар бомаврид ба миён гузоштани масъалаҳои ҳалталаби зиндагӣ (муттаҳид сохтани колхозҳо), дар нигоштани образи фаъолиятманди роҳбарии партиявии колхоз (Нуралӣ), дар нишон додани дунёи ботинии зану духтарони тоҷик (Шодигул), тавоноии ҷисмониву маънавии деҳқонони одӣ (Ҳошим Корвон) ва таъкиди самараи неки дӯстии халқҳои СССР (Боровиков ва Вера), муборизаи наву кӯҳна аст. Ва ин ҳама сифатҳо дар якҷоягӣ қимати тарбиявии романи «Навобод»-ро афзоиш додаанд.

Аз назари ибратбахшии воқеаҳои тасвиршаванда ва тақдири одамон повести тарҷумаиҳолии «Субҳи ҷавонии мо» (1954) ҷолиби диққат мебошад. С. Улуғзода тавассути асари мазкур анъанаҳои ёддоштнависин адабмёти советӣ, хусусан анъанаҳои устод Айниро эҷодкорона идома дод. Байни асарҳои ин ду нависандаи бузург аз ҷиҳати хронологияи воқеаҳои тасвиршаванда низ қаробат ҳаст: Улуғзода аз ҳаёти солҳои кӯдакӣ ва ҷавонӣ, асосан, ҳамонашро интиҳоб кардааст, ки воқеаҳои «Ёддоштҳо»-и устод Айниро идома медиҳанд. «Субҳи ҷавонии мо» воқеаҳои арафаи Инқилоби Кабири Октябр ва солҳои барқарору мустаҳкам гардидани Ҳокимияти Советӣ, масъалаи ташаккули интел-легенсияи нави тоҷикро дар ин шароити таърихӣ дар бар мегирад. Аз ин ҷо, диққати нависандаро таҳқиқи бадеии зиндагии инсон ва таҳлили рӯҳии характерҳо бештар ба худ кашидааст. Амиқназарӣ боиси таҳқиқи боз ҳам боварбахши воқеаҳо ва зоҳир кардани ҷиҳатҳои нави масъалаҳои зиндагӣ ва образи халқ (аз ҷумла, ақидаҳои падар, ки аз мусулмонҳои золим русҳо «матеровойҳо» ва аскарони сурхро авло медонад: ва ё таъкиди мақоми халқи рус ва намояндагони он на танҳо дар бедорӣ шурри иҷтимоӣ ва инқилобӣ, балки дар худшиносии халқи тоҷик) гардид. Зиеда аз он, тавассути «Субҳи ҷавонии мо»,

материали тарҷумаи ҳол барои тасвиркорию чиддӣ бадеӣ мусоидат кард ва инкишофи насри моро ба сӯи таҳлили психологӣ як поя боло бурд.

Ва дар охир, повести «Субҳи ҷавонии мо» пас аз таҷрибаи устод Айнӣ кӯшиши бомуваффақият ва ба худ хоси бозғуи воқеаҳои таърихӣ тарҷумаҳои дар партави воқеаҳои Инқилоби Октябр гардид, вай ба нависанда барои муайян шудани биниши таърихӣ ва амиқ гардидани меъёри баҳо ба ҳодисаҳои гузашта ёри расонид. Имрӯз Сотим Улуғзода дар байни нависандагони таърихнигор дар сафи аввал меистад, осори таърихӣ насриву драмавии вайро намунаҳои бехтарин дар адабиёти тоҷик ва адабиёти халқҳои СССР ҳисобидан мумкин аст.

Ҳоло зиёда аз чил сол аст, ки С. Улуғзода ба таҳқиқу тасвири гузашта, тақдири таърихи халқ, сарнавишти фарзандони бузург, номдор, донишманду қаҳрамон он ба таври чиддӣ машғул мебошад. Тавачҷӯҳӣ, вай ба таърих ҳануз аз солҳои сиюм маълум буд, вале таҳқиқи ӯ дар бораи Аҳмади Доннш (1946) дар ин роҳ аз намунаҳои аввалин гардид. Баъд киноповесту драмаҳо дар бораи Рӯдакӣ, Ибни Сино, асарҳои драмавии солҳои охир ва романи машҳури «Восеъ» (1967), ҳикояи «Марги Ҳофиз» повести «Ривояти суғдӣ» (1977), бозғӯи ба худ хоси «Шоҳнома» дар ду китоб (1976) ва, билохир романи «Фирдавсӣ» аз меҳнати пурсамари нависанда дар мавзӯи таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд. Вақти он расидааст, ки концепсияи бадеии устод Улуғзода дар нигориши таърих ва комёбиҳои идеявӣ эстетикӣ ӯ ҷамъбаст шавад, натиҷагирӣҳои ӯ аз тасвири бадеии гузашта ва моҳияти дастовардҳои ӯ хубтар равшан сохта шавад. Умуман, ба фикри мо, ҳофизаи таърихӣ, ки имрӯз як ҷузъи муҳими идеявӣ эстетикӣ тафаккури бадеиро ташкил медиҳад, дар насри Улуғзода ба таври хосе,

барои хубтар дарк кардани зиндагии муосир коргар шуда истодааст.

Аввалан, Улуғзода дар навиштаҳои таърихиаш (хоҳ асари драмавӣ, ва хоҳ насри) ба тасвири ҳақиқати реалии воқеъ, таърих, рӯҳи замон кӯшиш мекунад. Аз ин ҷо, ҳамаи навиштаҳои ӯ дар заминаи фактҳои таърихӣ ва таърихи ба сарчашмаҳои мухталиф, яъне дар натиҷаи меҳнати зиёду омӯзиши пуршиддат ба вучуд омадаанд. Бинобар ин, дар тору пуди онҳо факт, пораҳо аз ривоятҳо, манзараҳои дақиқи таърихӣ, характеристикаҳои санадҳои иҷтимоиву сиёсӣ бисёр вомехӯранд ва нависанда бисёр мавридҳо тафаккури бадеии таърихӣ («Ривояти суғдӣ») ва тасаввури халқро («Восеъ») дар тасвир нигоҳ доштааст. Ин ҳама як заминаи муҳимми таъмини таҷассуми ҳақиқати замон ва воқеаҳо гардидаанд. Зиёда аз ин, барои Улуғзода ин ҳама ҳанӯз ҷузъиёти бадеианд, аммо дар заминаи кори эҷодии ӯ фаҳмиши кунунии гузашта концепсияи мутаҳарриқи дарки таърих нухуфтааст, ки он ҳама санадҳои зиёдро дар як нуқтаи муҳимми идеявӣ ба ҳам меорад, байни онҳо пайванди замонҳои таърихро барпо месозад, ки дар натиҷа на танҳо ягон давраи муайян, балки қонуниятҳои инкишофи таърихӣ дар марҳалаҳои гуногун пеши назар меояд. Нависанда, ҳар бор дар ҳар асараш лаҳзаҳои гуногуни ҳаракати таърихро мавриди тадқиқ, қарор додааст. Дар навиштаҳои ӯ, пеш аз ҳама, ҳақиқати таърих (замони муайян) мақом пайдо мекунад. Улуғзода ба таърихияти таърих диққати махсус медиҳад. Зимнан, тадқиқи ӯ марҳалаҳои муҳимми зиндагии халқро (асрҳои VII—XI, аз замони муборизаи зидди арабҳо то давраи ташаққули- халқи тоҷик ва эҳёи маъмани ӯ) фаро гирифтаанд. Умуман, тавассути осори таърихии Улуғзода метавон таърихи зиндагии халқи тоҷикро дар марҳалаҳои муҳимми муборизаву талоши

адолатхоҳонааш пеши назар овард. Таърих диққати вайро на аз назари мачмуи воқеаҳои шавқангез, балки ба туфайли моҳияти гуманистиаш ба худ кашидааст.

Назари амиқи инсондустона ба таърих барои нависанда боз як заминаи муҳимме буд, барои ба хидмати замони мо кашидани он. Ин мақсад асарҳои таърихии Улуғзодаро бо муҳимтарин масъалаҳои рӯзгори пурташвиши мо пайванди ногусастание додааст. Дар ин маврид, қазияи ӯро, ки мурочиат ба таърих, мурочиат ба имрӯзу фардои миллат аст гуфта буд ба хотир овардан ба мақсад мувофиқ аст.

Вай ин ақидаи худро ба наздикӣ бори дигар боз ҳам равшантар изҳор дошт, ки мақсади ӯ аз тасвири гузашта ва қисматҳои шахсони машҳур он аст, ки таърихро ба таври бадеӣ дарк кунад, он чиро ки дар воқеаҳои мавриди тасвир бо замони мо ҳамоҳангу ҳамсадост, дарёбад ва ба панду сабаке, ки таърих ба мо медиҳад, сарфаҳм равад. Дар ҳақиқат, замони бозсозӣ дар чомае тақозо мекунад, ки имрӯз ба рӯзгори гузашта, суннатҳои беҳтарини он як пайванди қавие ҳамеша барқарор бошад. Оё қисмати фарзандони бузурги халқ, мисли Рӯдакӣ, Сино, Фирдавсӣ, Аҳмади Дониш, ватанпарварӣ, ҷоннисориҳои «Ғуломони суғдӣ», миҳанпарастии Темурмалик, ғаюрӣ ва саркашиву эътирози Восеъ дар худ ҳамоно ғояҳои инсондӯстӣ, ва танпарварӣ, сулҳу субот ва бародарӣ, сарбаландию ифтихорро ифода насохтаанд? Ин симоҳои Улуғзода офарида ба маънои то маш қаҳрамонҳои роҳи маърифат ва озодии маънавию иҷтимоӣ, истиқлоли миллӣ ва ҳимоятгарони ҳамзистии миллатҳои гуногун мебошанд. Месазад, ки ин ҷо, умуман, чанд нуқтаеро аз дастурҳои хоси тасвири инсон дар осори устод Улуғзода таъкид созем.

Пеш аз ҳама, онҳо, хоҳ дар асарҳои ҳозирамавзӯъ ва хоҳ дар навиштаҳои таърихии нависанда, аксаран шахсони воқеӣ мебошанд. С.

Улуғзода ба олами ботинӣ ва моҳияти иҷтимоии шахсони реалӣ сар фурӯ мебарад ва характерҳои бутуни бадеии онҳоро ба қалам оварда, дар заминаи мантику ҳақиқати онҳо образҳои тахайюлиро меофарад. Ҳамин тавр, садоқати нависанда ба мантиқи характер ва ҳақиқати психологӣ аз ченакҳои муҳимми тасвири реалистӣ мебошад. Бинобарон, ҳар дафъа вай дар симои шахси таърихӣ пахлуҳои навро мекушояд (унсурҳои стихиявии афкори зиддинӣ ва интернатсионалӣ дар афкори Умархон, Восеъ, Дониш), аз байни табақҳои гуногуни ҷамъияти унсурҳои пешқадамро ҷӯё мешавад, ба мақоми таърихии онҳо баҳои ҳаққонӣ медиҳад, симои асли ва манфури золимон, ғосибон ва душманони халқро бо чиддиат ва қатъият ошкор месозад. Аз он ҷо, ки аксари персонажҳо шахсони реалӣ ва таърихӣ мебошанд, табиист, ки онҳо аз ягон ҷиҳат диққати нависандаро ба худ кашидаанд. Ин сифат, ба фикри мо, пеш аз ҳама қудрати маънавӣ ва имконияти беандозаи тавоноии ахлоқии инсон аст, ки дар одамияти он зухур меёбад.

Аксарияти характерҳои С. Улуғзода бурдбору тавоно буда, рӯзгори пурошӯbero аз сар мегузaronанд, вале ҳамеша аз ин носозии зиндагӣ сарбаланд баромадаанд. Бино бар он, тавачҷуҳи Улуғзода ба тасвири инсонии боҳамият, тавоно, доно ва, билаҳира, қаҳрамон (хоҳ ҷисман ва хоҳ маънан) бештар аст. Образҳои офаридаи ӯ зиёиёни халқпараст, қаҳрамонони халқ, пешвои шӯриши омма ва бунёдгарони ҳаёти озодонаи халқ, беҳбудгарони рӯзгори вай, халқи қаҳрамон, ҳомиёни зиндагии насли одам мебошанд. Ва дар сарнавишти ин қаҳрамонҳо ҳамон дилу нияти бузурги нависандаи маъруф ифода ёфтааст, ки ҳамроҳи замон баробари он қадам мезанад. С. Улуғзода барҳақ изҳор дошта буд: «Нависанда барои он ки ҳамқадами замон бошад, бояд ҳамеша дар фикри масъалаҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ, маънавӣ, эстетикӣ, фалсафӣ ва сиёсии

давраш зиндагӣ кунад. Ҳамон вақт ӯ фарзанди даврони худ, ҳамқадаму таърихноманависи замони худ ҳисоб мешавад». Эҷодиёти С. Улуғзода худ далели боэътимоди ин суханонанд. Онҳо ба бисёр забонҳои халқҳои СССР ва хориҷа тарҷума шуда, чанд насл ҷавонони советиро дар рӯҳи идеяҳои коммунистӣ тарбия карда, барои худшиносии миллӣ ва афкори интернационалии мардуми мо мадад мекунанд, нидои сулҳу дустӣ ва озодию баробариро хориҷ аз мамлакати мо бо худ мебаранд...

Ва, инак, марде аз суҳбати ҳамкасбон, рафикону шогирдонаш фориғ шуда, аз хонаи адибони ба номи Турсунзода берун меояд, аз назди пайкараҳои устодонаш С. Айни ва М. Горкий гузашта, ба хиёбони Исмои Сомонӣ роҳ мегирад. Қомати ӯ андак хамида, чехрааш хирадмандона, қадамгузориаш ботамкин. Вай дар дӯш бори рӯзгор ва масъулияти бузурге дар назди рӯҳи устодон, дар назди таърих ва халқу замон аз назар дур мешавад, вале дар хаёли ман манзалати ӯ чун таҷассумгари ҳақиқии илму фарҳанги гании гумгаштаву имрӯзаи мардуми мо буда, бештар, бузургтар чилвагар мешавад. Ин мард устод Сотим Улуғзода мебошад, ки дар айни камолоти эҷодист. Ба ӯ баракати қор, саломати ва умри дароз таманно дорем.

ВАСЛГАРИ ҚАРНҲО ВА НАСЛҲО

Мурочиат ба воқеаву ҳодисаҳо ва рӯзгори ашхоси барӯманди асрҳои гузашта, нишонаи ҷустуҷӯҳои маънавии инсонии имрӯза аст, ки хешро дар пайванди замону маконҳо дарк кардан меҷӯяд. Аз ин ҷиҳат, нуфуз ва мақоми таърих дар тафаккури шахс ва таваҷҷуҳ ба он нишонаи худшиносӣ, рушду камоли маънавии ҷомеа ба шумор меояд.

Сотим Улуғзода аз адибони пешравест, ки дар адабиёти навини тоҷикӣ осори бисёри драмавӣ ва насрии таърихӣ таълиф кардааст, ки аслу нияти асосиашон ҳамонро дастури ибрати таърих ва дарси маънавӣ додан ба хонандагони худ будааст, то халқи худро бишнохта бошанд. Банди дар ин хусус, яъне бунёди пурқуввати маънавӣ доштани асарҳои устод ва ба иқтидори маънавии ҳосе бархурдор будани қаҳрамонони румон ва драмҳои вай пештар аз ин ҳам навишта будам. Аммо ин ҳасоис дар асарҳои муҳимми таърихии эшон - румонҳои «Восеъ» ва «Фирдавсӣ» ба таври барҷаста зухур ёфта, дар асоси маводи тоза ва симои шахси эҷодкор ба тариқи равшан такмил ва тақвият дидааст. Бесабаб нест, ки пас аз азиятҳои зиёди беасосу ғарзкоронаи маънавии устод аз ҷониби доираҳои расмии ҳизбӣ, давлатӣ ва адабии айёми руқуд танҳо дар замони бозсозӣ ва маҳз тавассути ин ду асар ба эшон соли 1987 Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ дода шуд...

Сотим Улуғзода ба таърих муносибати ҷиддӣ дорад. Балки танҳо аз унвони осори таърихии ӯ маълум аст, ки таваҷҷуҳи устод Улуғзода ба таърих як мароми муайян ва ҳосеро доро мебошад. Устод ба таърихи пурифтиҳор - мубориза, саркашӣ, ғайрӣ ва талоши мардуми тоҷик бар алайҳи зулму золимӣ, истеъмори ҷонфидоиву қаҳрамононӣ вай барои озодии Ватан, раҳо шудан аз бандагӣ ва бардагӣ, талошу ҷонбозӣ барои аз даст

надодани хувияти миллӣ ва этникии худ, аз як тараф, ва, аз тарафи дигар дар тасвири образи мардони майдони илму фарҳанг, шахомат, часорат, корнома дониш ва рисолати таърихии онҳо дар рушду такомули маънавӣ, фарҳангӣ ва адабии мардуми худ, дар дороиафзоии намояндагони миллати тоҷик ба тамаддуни ҷаҳонӣ диққати бештар медиҳад. Барои ӯ таърихи миллат таърихи худшинохтагӣ, худмуҳифозат ва худфизоии маънаivist, ки ин ҳама дар айни замон омилҳои муҳимми бақои таърихии миллати тоҷик ба шумор меояд.

Банда аз ин пештар ҳам навишта будам (ниг. ба китоби «Адабиёт ва нақди адабӣ» - Д.: Адиб, 1993)⁵⁹, ки устод Улуғзода дар тасвири инсони аз ҷиҳати маънавӣ сикату иқтидорманд, инсони камолёфта, инсони соҳибмаслак, боэтиқод ва дастурҳои ахлоқиаш устувор (чи дар амал, чи дар зиндагии муқаррарӣ, чи дар фаъолияти ҷамъиятиву ҷимояи адолати иҷтимоӣ, чи инсонпарварӣ ва ватандӯстӣ) ва афроде, ки сарватҳои маънавӣ меофаранд, онҳое, ки дар ба камол расидани ашхоси ба нангу ор ва номусдор саҳим ҳастанд, балки зиндагии худашон шоистаи дарку шинохтан ва пайравӣ мебошад, ҳунари воло ва таҷрибаи кофие дорад, ки ӯро аз дигар насрнависон ва таърихшиногон ҷадиди тоҷик таъйиз медиҳад.

Зиёда аз он, худи устод Улуғзода дар ҳунари таърихшиногорӣ ду чанбаро бисёр муҳим ба шумор оварда аст, ки онҳо, дар айни замон якдигарро тақвият мебахшанд:

Аввалан, устод мекӯшад, ки лаҳзаҳои воқеии таърих, симои ба асли худ наздики ашхоси таърихӣ ё афроди даври замонҳои гузаштаре бо ҳолу ҳавои ҳоси худ дар фазои иҷтимоиву сиёсиаш тасвир карда бошад. Бинобар ин, эшон дар баробари фантазияи таърихибунёд, ба истиноди сарчашмаҳо, овардани пораҳо аз маълумотномаҳои

⁵⁹ «Адабиёт ва нақди адабӣ» - Д.: Адиб, 1993.

гузашта, зикри далоил аз номи «ровиёни ахбор» бисёр дикқат медиҳад. Ҳатто бо он чиддият дар тасвири шайъӣ ва воқеъгароии сирф, ки дорад, хаёлотӣ бадеиаш дар шакли ҳуччат намудор мегардад.

Сониян, таърих барои эшон (С. Улуғзода) ҳамеша ҳозиразамон садо медиҳад, таърих танҳо ба сифати мисол, арқом, раванд муҳим нест, балки он ба сабақи ибратбахш ва сарчашмаи бозътимоде барои имрӯзу фардо бояд хизмат намояд.

Ин вазифаҳои муҳим, пеш аз ҳама, дар жанри румон, ки имконоти бештари ташаннучи низоъҳо, бархӯрди пурахаммияти сачияи инсонҳо, ҷавлони фикр ва хаёлу андешаро дорад, амалӣ мешавад. Румонҳои устод «Восеъ» ва «Фирдавсӣ» ба тафриқаи замони тасвир ва маводи нигориш нигоҳ накарда, он ҳама хусусияти дастурии кори эҷодии эшонро ба таври барҷаста таҷассум кардаанд.

Вай, пеш аз ҳама, ба далоили мавҷуда, сарчашмаҳо, баррасӣ ва натиҷагириҳои шайъие, ки дар дигар соҳоти илм шудааст, таъя мекунад, худ мустақилона барои дарёфти кунҳу моҳияти масоили давру замон ва афроди он айём ба ҷустуҷӯ мебарояд, ба андеша меравад ва ба ин васила ба ҳақиқати таърихӣ таъя мекунад, то симои аслии замони тасвир, ҳолу ҳавои таърихро пеши назари хонанда оварда бошад. Аз ин ҷо ба натиҷае расида метавон, ки ҳар як асари устод натиҷаи ҷустуҷӯҳои зиёд, омӯзиши чиддӣ ва дарку мутолиаи маводи фаровони таърихӣ будааст. Аз ҷумла, эшон ҳангоми таълифи румони «Восеъ» деҳ ба деҳ гашта, сарчашмаҳои хаттӣ ва шифоҳӣ, ёдмондаҳои он вақоеъро омӯхта, бо наздикони сарвари шӯриш ва шоҳидони зиндаи ин воқеаи таърихӣ ҳам суҳбат шуда, аз ҳама муҳимаш, рӯҳияи ахлоқӣ, маънавӣ ва инсонии мардуми он диёрро аз наздик ба мушоҳида гирифтааст.

Маълум аст, ки дар бораи Восеъ аз охири солҳои 20 сар карда, мавод ва асарҳои халқӣ ҷамъу тадвин

мешуданд⁶⁰ ва устод Улуғзода аз чараёни кори мазкур огоҳ буд ва ё бо онҳо ошноӣ дошт. Зиёда аз он, дар солҳои сӣ дар заминаи намунаҳои адабиёти шифоҳӣ дар мавзӯи мазкур мақолаҳои танқидӣ низ навишта шуда буданд ва минбаъд низ шӯриши Восеъ барои ҷомеашиносон ва аҳли ҳунар як воқеаи муҳимми таърихи Тоҷикистони тоинқилобӣ ба сифати намоёнгари муборизаи халқ ба муқобили ҷабру зулм ва талош барои озодӣ будааст.

Маълум аст, ки устод Улуғзода аз ҳамаи ин осори адабии шифоҳӣ ва илмиву таърихӣ огоҳ буд. Зиёда аз он, ӯ медонист, ки дар бораи Восеъ ва амали исёнгаронаи вай осори мавҷудаи мазкур таҷрибаи муайяни адабиро низ дар худ фаро гирифтаанд. Худи достони мардумии (сурудҳои таърихӣ) «Шӯриши Восеъ»-ро, ки халқ эҷод кардаву ҳоло зиёда аз 313 мисраъи он зери даст мебошад, кӯшиши нахустини офаридани манзараҳои мубориза ва сарнавишти Восеъи исёнгару номурод ба шумор овардан мумкин аст, ки дар синаҳои мардум зинда буд ва эҳсоси озодиҳоширо мепаварид. Ба ин мавод таърихи карда, дар соли 1928 Абдуррауфи Фитрат драмаи «Шӯриши Восеъ»-ро таълиф менамояд. Ва ҳамин тавр аз ҳайси ифтихору тарахҳуми инсонӣ ва ҷавобгӯ будани ин мавзӯ ба рӯи инқилобии адабиёти шуравӣ, Восеъ ва қорномаи вай ҳамеша дар мадди назар будааст. Вале кӯшиши дар микёси як асари пурвусъати ҳамосӣ ба тасвир гирифтани мавзӯи мазкур танҳо дар солҳои 50 ва аз ҷониби устод Улуғзода ба миён омад ва таълифи он дар аввали солҳои 60 ба сифати румони алоҳида анҷом ёфт. Бояд пешакӣ

⁶⁰ Масалан дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» (шумораи 1, соли 1930, саҳ. 6-7) 123 мисраъ аз намунаҳои ин асари халқӣ аз ҷониби Садри Раҳимӣ ҷамъоварӣ ва ҷоп гардида буд. Бо кӯшишҳои зиёде, ки минбаъд аҳли илм кардаанд, достони «Шӯриши Восеъ» дар ҳаҷми умумии иборат аз 313 мисраъ то ба имрӯз гирдоварӣ шуда, ба дасти нашр расидааст (ниг. В. Асрорӣ, Р. Амонов. Эҷодиёти даҳонакии халқ.- Душ.: Маориф, 1980; Восеънома. Мурағиб Б. Шермухаммадов. – Душ.: Ирфон, 1985).

гӯем, ки ҳадафи устод Улуғзодаро танҳо ба талаби адабиёти давр ва ё ҷавобгӯ будан ба ғаразҳои идеологии замон маҳдуд кардан кори ғайривоқеъист. Воқеан, шояд нигоҳи синфӣ ва инқилобӣ дар тамйиз додани мавзӯи мазкур ба нависанда кӯмак карда бошад ва дар шароити аморати Бухоро ва баҳусус Бухорои Шарқӣ, ки баҳши дурафтадаву аз ҳайси иқтисодӣ ақабмонда ба шумор меомад, дар зиндагии иҷтимоии мардум ворид овардани як инқилобе ноғузир буд. Вале танҳо онро омилҳои асосӣ шумурдан аз рӯи адолат буда наметавонад. Зеро, аввалан, асари мазкур дар баробари заминаи табақотӣ доштан, бештар аз ҳама дорои ҷанбаи пуққуввати маънавӣ ва ахлоқӣ мебошад, суҳан аз адолату беадолатӣ, зулму золимӣ, риоя нашудани инсофи инсонӣ ва қавонини шарии исломӣ меравад, ки мардумро ба шӯр овардаву сабаби қиёми онҳо гардидааст.

«Воқеъ» намунаи беҳтарини жанри румони насри муосири тоҷик доништа шудааст. Воқеан, ин тавсиф ва авлавият дар ҷӣ ҷиҳатҳои румони мазкур зоҳир мешавад? Ба ин савол ҷавоб додан ҳам мураккаб асту ҳам осон ба назар мерасад. Осон, ба он маъно, ки он ҷӣ аз ҷониби хонанда ва ҷӣ аз ҷониби аҳли нақду адаб хеле хуш пазируфта шуд. Аммо мураккаб ба он сабаб аст, ки ин асари намуна маҳсули меҳнати шашсолаи нависанда аст, вале, дарвоқеъ, натиҷаи тамоми таҷрибаи илмиву адабии ӯ ба шумор меравад. Румон соли 1967 дар саҳифаҳои маҷаллаи «Садои Шарк» ба ҷоп расида, соли 1969 дар таркиби «Мунтахабот»-и нависанда ба шакли китоби алоҳида, соли 1979 бори дувум аз нав ба теъдоди зиёде аз ҷоп баромадааст. «Воқеъ» ба забони русӣ низ тарҷума ва ҷоп гардидааст.

Устод Улуғзода румонро дар заминаи далел ва арқоми таърихӣ, нақлу ривояти шоҳидон (аз ҷумла Иброҳим Маҷнунзодаи 104-сола), омӯхтани ҷою макон ва шиносӣ ба хислату хӯи одамони маҳал, мутолиаи асарҳои таърихӣ, сарчашмаҳои хаттӣ, қайдҳои сафари сайёҳон, ки

хама дар якҷоягӣ дар деги тахайюли воқеъгарову моҳиятбини нависанда аз нав кор карда шудаанд, ба вучуд омадааст. Аз ин ҷо, румон асоси пурқуввати хуччатӣ, балки гоҳе тарҷумаҳоли дорад ва аз таҷрибаи зиндагӣ ва эҷодии муаллиф низ ба он хеле мазиятҳо афзуда шудааст. Устод худ боре қайд карда буд, ки дар бораи Восеъ хеле барвақт баъзе чизҳоро медонистем. Воқеан ӯ дар бораи замони тасвир аз охири солҳои 30 мақолаҳо таълиф намуд, боби «Аҳмади Дониш»-ро дар китоби «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (1940) навишт ва дар солҳои баъди ҷанг рисолаи «Аҳмади Дониш» (1949)-ро иншо намуд. Ҳамчунин дар охири солҳои 20 то солҳои 40, замони ҷангу баъди он дар атрофи Восеъ, симои ӯ дар адабиёти шифоҳӣ, дар асарҳои драмавӣ ва драмаи мусиқӣ, таҳқиқоти таърихӣ хеле чизҳо навишта шуда буданд, аммо румони «Восеъ»-ро метавон ҷамъбасти ин ҳама рангу оҳанг ва ҷилваҳои тахайюли бадеӣ ба шумор овард.

Дар айни замон «Восеъ» ба сари худ асари мустакил ва нотақрори адабӣ мебошад, ки дар адабиёти навини тоҷикӣ мақоми бузургеро молик аст.

Дар румони мазкур масъалаҳои муҳимми ҳаётӣ, равандҳои зиндагии мардуми бекигарихои Ҳаволинг ва Балҷувон, хусусан ва умуман, тамоми аморати Бухоро дар чорҷаки севуми асри XIX ба тасвир омадааст. Нависанда ҳолати танг, зиндагии саҳт ва ҷабру зулми беамонро ба мардум тасвир мекунад, ки ҳодисаи хушксолӣ ва ба қашшоқӣ гирифтгор шудани онҳо нуқтаи атфи эътироз гардид. Аммо ҳукуматдорон ба ҷои он ки мушкилоти мардумро осон карда бошанд, баръакс бар зулми пешин боз беинсофиро афзуданд. Нависанда таъкид мекунад ҳокимияти амирӣ аз музофот то маркази аморат ба ҳамин минвол ҳаракат мекунад: валиаҳд, масалан Абдулаҳадхон, интизори марғи падар аст, дар дарбор байни мансабдорони баландпоя низоъи мақом (Муҳаммадшоҳ-қӯшбегӣ ва Остонакул-қӯшбегӣ) шиддат дорад ва соҳибмансабони дараҷаи поёнтар бо симои манфуре

мехоҳанд ба мансабе расида бошанд (масалан, Мирзо Акрамбой барои ба ҳокимии Балҷувон расидан ба касифтарин кор даст зада, духтархонди худро ба Абдулаҳад пешкаш менамояд).

Муаллиф дар муқобили чунин типҳо (навҳои одаме) ба тасвири симои мардуми одӣ меҳнати бештареро ба харҷ додаст. Аслан, дар румон, дар хунари тасвиркорӣ нависанда ба манфику мусбатии ашхос чун шахс коре надорад, балки онҳоро бо хислатҳои баду некашон баробар ба тасвир мегирад. Масалан, ҳамон Остонақулқӯшбеги, баъдҳо беки Ҳисор, як каси омиру ғаюр будааст... Аммо воқеият чунин аст, ки муаллиф аз рӯи нияти инсондӯстӣ ва риояи ҳақиқату адолат ба тасвири мардуми одӣ бештар таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Нависанда бо тамоми ҷиддият нишон медиҳад, ки мардуми одӣ дар қору бор ҳалол, ба мақоми худ содиқ, дӯсту рафиқ, аз макру ҳияли амалдорон беҳабар ба қору амали фармудаи қавонини шариат содиқ мебошанд, ки барои ҳуду оилаи худ ва зарурати ҳокимият вазифаашонро ба ҷо оварда бошанд. Аммо аз дасти ҳокимони беҳунар ва золим, ки ҳама роҳро, ҳатто худфурӯширо барои расидан ба мансаб ва ба даст овардани эътимод дар назди амири бемаъсулият ба қор мегиранд, беадолатона зулм мебинанд. Симои ашхоси асосии румон Назир, Қосим, Сангалӣ, Аноргул - зани Восеъ, Лутфия, Фотима - хоҳари Восеъ, Мулло Сафар ва ниҳоят Восеъ - сарвари эътирозгарон ва шӯриши муқобили аморат.

Дар маркази румон махсусан симои Восеъ - сарвари шӯриши мардумие гузошта шудааст, ки зиёда аз 100 сол пеш дар сарзамини Бухорои Шарқӣ ба вучуд омадааст. Нависанда хеле дақиқназарона сабабҳои сар задани шӯриши мазкур ва омилҳои асосие, ки Восеъро аз як чувозкаши одӣ то ба роҳбари исёни мусаллаҳу дастаҷамъонаи мардум ва шахси аз илми ҳарб огоҳ расонидааст, бо тасвиркории воқеъгароёна нишон медиҳад. Сониян, дар тамоми румон дар шаклҳои гуногун

зухур ёфтани эътирози халқ зикр мешавад. Ин эътироз гоҳе бо ақоиди маорифпарварон (масалан, Мулло Сафар) пайванд меҳӯрад, гоҳи дигар дар мавриди мушаххас шакли муташаккилонро мегирад. Зимнан, ҳамин таннодехӣ ва қаҳру қазаб халқро ба муқобили зулм ва ҳукумати амирони Манғития муттаҳид сохт ва Восеъро ба сифати сарвари шӯриш боло бурд. Восеъ шахси далер, ғаюр, боҳамият, худшинос, яъне намехоҳад, ки манғитиён хувияти инсонии ўро зеро по карда бошанд ва аз мардум низ ҳаминро тақозо дорад. Аз ҳама муҳим, вай ба хираду заковат ва ҳикмате, ки аз тачрибаи халқ ва ҳудаш берун омадаанд, майли хоса дорад.

Нависанда ин ҳама ташаккули қаҳрамонашро бо тааннӣ ва пайваста таҳлилу тадқиқ мекунад ва сабабҳои шикасти шӯришро зикр карда, оқибати фоҷиабори сарнавишти Восеъро хеле самимӣ ва таъсирбахш тасвир мекунад. Ин қазия тавассути чехраи хоҳари Восеъ – Фотима, ҷонфидой, муҳаббату саҳткӯшии азхудгузаштагиаш нисбат ба бародар бисёр хуб ва муассир ифода ёфтааст.

Мантиқи инкишофи тадқиқи нависанда бар он аст, ки амалу корномаи Восеъ, ибрати инсонии ў ва сарнавишти саҳти вай ҳеҷ гоҳ аз дили халқ намеравад, балки бо оҳанги тоза чун панди наведе барои пасомадагон садо хоҳад дод.

Соҳтори румон, банду басти он баёнғари ғоя ва фикри асосии нависанда буда, суҷаи он манзара ба манзара шиддат мегирад, мукамал мешавад ва вусъат пайдо мекунад. Ҷузъу кулл ба тору пуди якдигар даромехта, сарнавишти инсонҳои гуногунхислату мухталифсарнавишт, зиндагонии саҳту пурмашаққат ва симои асили инсонии онҳоро пеши назар меоранд. Румон аз ҷузъиёт, баҳшу бобҳое таркиб ёфтааст, ки байни ҳам пайвасти табиӣ доранд ва якдигарро тақвият мекунанд. Сухани муаллиф адабии тоза, тасвирӣ, характерофар,

маъникаш, пухта ва хоси табиати мардуми маҳал, вале дар кулл сирф адабии покиза мебошад...

Таърихи таълифи румони «Фирдавсӣ» низ ҷолиби диққат аст. Ба қавли нависанда ӯ чихил сол боз дар орзуи таълифе дар бораи Фирдавсӣ будааст. Гумони голиб меравад, ки ин дилбастагӣ аз оғози солҳои 30 ибтидо гирифта, баъд такони чиддии он бояд вобастаи солҳои ҷанг бошад, ки мақом ва аҳаммияти эҷодиёти Фирдавсиро бамаротиб равшантар пеши назар овард. Зиёда аз он, ба қавли худи нависанда дар ин солҳо ӯ ба моҳияти таърих чиддӣ сар фуру бурд ва ҷунонки дар боло гуфтем ин мавриде буд, ки дар диди таърихии ҳам адабиёт ва ҳам аҳли адаб такони сифатие ба вучуд омад. Устод Сотим Улуғзода дар сӯхбат бо адабиётшинос Л.Н. Демидчик аз ин хусус нақл кардааст, ки рӯчӯи ӯ ба мавзӯи таърихӣ бо хидматаш дар сафҳои артиш саҳт вобаста мебошад. Воқеа ҷунин будааст, ки соли 1943 вай бо супориши полковники идораи сиёсии марказӣ таърихи мардуми худро омӯхта, назди иштирокдорони семинари агитаторон (мубаллиғон) суҳанронӣ мекунад. Вале чараёни ин ҷустуҷӯву тайёри хеле ҷолиб будааст. Устод нақл мекунад:

«Шумо тасаввур мекунад: ман оид ба таърихи халқи худ маълумоти ниҳоят зиёдеро дарёфта, аз худ кардам. Барои ман ҳама чиз мафтункунандаву шавқангез менамуд: ҳам Абӯмуслиму ҳам Темурмалик, ҳам Маҳмуди Торобӣ. Мо дар бораи Восеъ то он солҳо, аллакай маълумоти кофӣ доштем. Ҳамин тариқ, ман маърузаи хешро тайёр карда баромадам. Ҳамон вақт дар дили ман иштиёқи бузурге нисбат ба таърих тавлид гардид».⁶¹ Устод соли 1983, яъне чор даҳсола баъд, ҳангоми суҳбат бо кормандони Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ эҳсоси худро дар мавриди тавачҷуҳ ба таърих ин тавр иброз дошта буд: «Сабаби майл кардан ба мавзӯҳои таърихӣ дар 20-30 соли

⁶¹ Л. Демидчик. Сотим Улуғзода. – Дар маҷ.: Эҷозии ҳунар, Д., 1992, саҳ. 460.

охир, аввал бо роҳи ҳис ва баъд бо роҳи ақл. Ҳис ин ки кашиш дорад, барои ман як кашише ба таърихи халқамон пайдо шуд... Ман соли 1943 дар саруправленияи Армияи Сурх хизмат мекардам, барои ҷанговарони тоҷик брошураҳо, варақҳо нашр мекардам. Як вақт сардори мо ҷеғ зада гуфт, ки агитаторҳои (мубаллиғон - А.Н.) фронт дар Маскав ҷамъ мешаванд. Шумо аз таърихи халқи худатон, аз муборизаҳои вай барои озодӣ ва истиқлолият маърузаи муфассал тайёр кунед. Ба ростӣ, ман то ин вақт ба таърихи халқамон он қадар машғул нашуда будам. Ғайр аз баъзе ҷизҳои шунида, баъзе ҷизҳои пароканда-пароканда хондагӣам. Ман қариб як моҳ дар китобхонаи ба номи Ленин (мақсад китобхонаи машхуру марказонидашудаи замони Иттиҳоди шӯравӣ дар Маскав аст - А.Н.) нишаста, мутолиа кардам, кофтуков кардам. Дар бораи Темурмалик, Абӯмуслим ва дигар воқеаҳо, муборизаҳо ва ҷангҳо, ки халқи мо барои ҳуқуқи худ, барои озодӣ кардааст...ва ман гуфта метавонам, шавқу мароми ман ба таърихи халқамон асосан аз ҳамон сар шуд. Аз ин дигар як ҷанд суҳбатҳои нависандагони номдор. Соли 1950 дар Рига ман бо нависанда Янчеветский (Ян), муаллифи китоби «Чингизхон» ва «Боту» вохӯрдм... Вай ба ман ҳамин фикрро талқин мекард, ки таърихи халқи шумо бо номи «тилисм» барои ҳама ханӯз маҳкам аст, баста, пӯшида. Нависандагони халқҳои дигар, ки дар бораи ин ҷизҳо менависанд, он қадар қобили эътибор нест ва тахминанд. Шумо худатон он ҷо сар фуру бареду ин тилисмро кушоед...»⁶² Устод дар ҳамин мусоҳибааш масъалаи мазкурро тафсил дода, таъкид мекунад, ки бо устод Айни ҷандин суҳбатҳо баргузор шуда ва ӯ дар бораи

⁶² *Х. Отахонова*. Сайре ба бойгонии Сотим Улуғзода. – Дар кит.: Чехраҳои шинохта, Д, «Адиб», 2004, сах. 81-82. Маълум, ки ин суханони С. Улуғзода аз суҳбати озод рӯнавис шуда, ба бойгонии эшон ҷой дода шудааст ва бинобар ин дар он оҳанги гуфтугуӣ шифоҳӣ бештар мавқеъ пайдо кардааст. – А.Н.

ба таърихи худ таваҷҷӯҳи бештар зоҳир кардани халқҳои дигар ёдовар шуда, вале аз ин ҷараён берун мондани нависандагони моро бо таассуф қайд карда будааст.

Баъди ҷанг Улуғзода ҷандин сол ба мутолиаи ҷиддии таърихи халқи худ машғул мешавад ва ҳатто асари Бартолд «Туркистон»-ро 5 маротиба бо қаламу дафтар бо қасди рӯнавис кардани моҳияти он мавриди мутолиа қарор додаст.⁶³ Ин иқророти нависанда гувоҳи медиҳанд, ки ҳарчанд вай дар солҳои сӣ сари ҷанде ба таърих рӯчӯ карда буд, вале ҳанӯз ин ҷадалҳо диди таърихии ӯро боз ва назари ӯро бар шинохти гузашта ба таври кулӣ ташаккул надода буданд. Ҳамин нукта аҷиб аст, ки ин маърифати огоҳона ва бомуддаои таърих бо воқеаҳо ва ҳодисаҳои барои мардуми мо мушкилу ҳассос дар солҳои ҷанги Ватанӣ ба таври барҷаста зуҳур кардааст, ки бисёр ибратбахш мебошад. Мо дар ин хусус дар мақолаи худ оид ба ҷусторҳои бадеии замони ҷанг нисбатан муфассалтар таваққуф кардаем ва лозим ба тақрори он нест.⁶⁴

Аммо дар мавриди Фирдавсӣ ва умуман мурочиат ба таърих, масъаларо метавон андак амиқтар бурд. Зеро устод ҳанӯз дар солҳои сӣ дар бораи Фирдавсӣ, зиндагӣ ва шохқори ӯ ба андеша рафта будааст. Ин ҳамон замоне буд, ки дар тамоми ҷаҳон ҳазораи Фирдавсӣ (соли 1934) ҷашн гирифта мешуд ва дар Тоҷикистон ба ин муносибат қорҳои зиёди ташкилӣ, эҷодӣ ва илмиву амалӣ анҷом дода шуда буданд. Ҷашни Фирдавсӣ ба як ҳодисаи миллии адабиву ҷамъиятӣ табдил ёфт.⁶⁵ Табиист, ки Улуғзодаи ҷавон, ки аз аввал ба нақднвисӣ таваҷҷӯҳи бештаре дошт, дар ин маврид бетараф истода тавониста бошад. Баъдтар,

⁶³ Ҳамон асар, сах. 82-83

⁶⁴ А. Набавӣ. Ҷанги ватанӣ ва афкори адабии тоҷикӣ. – Душанбе: «Андалеб Р», 2015, сах. 32-45.

⁶⁵ Дар ин бора нигар ба китобҳои банда: «Нарзуллои Бектош ва илму адаби солҳои 20-30» (Душ.: Ирфон, 2004); «Таърихи ташаккули Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон» (Душ.: Адиб, 2004).

хангоми танзиму тартиб додани антологияи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (1940) ба ин мавзӯ баргашта, бахши «Фирдавсӣ»-ро навишт ва балки дар бораи чанде аз шоирони дигари адабиёти гузаштаи тоҷик, амсоли Дақиқӣ, Абӯалӣ Сино, Носири Хисрав, Шайх Муслиҳиддин Саъдӣ, Аҳмад Махдуми Дониш мақолаҳо таълиф кард. Солҳои баъдичангӣ рисолаи «Аҳмади Дониш», киноповестҳои «Ибни Сино», «Қисмати шоир» ва драмаҳои «Рӯдакӣ», «Темурмалик», «Алломаи Адҳам» эҷод мешаванд. Бояд гуфт, ки аз рӯи асарҳои мазкури Улуғзода метавон концепсияи тасвири шахси эҷодкорро дар насри навини тоҷикӣ ба таҳқиқ гирифт ва масъалае чун чехраи адибу олим ва тасвири маънавии миллатро рӯшан намуд.

Ҷамчунин, маълум мешавад, ки дар ҳамаи ин муддат нияти навиштани асари адабии таърихӣ биографӣ дар бораи ҳаким Фирдавсӣ ўро тарк накарда будааст, балки ў барои таълифи ин силсила осор ва офаридани симоҳои мардони эҷодкор таҷрибаи кофии эҷодӣ низ ба даст оварда буд. Зиёда аз он, вай ба ин қор таҷрибаи махсуси адабӣ низ пайдо карда буд. Аввалин қори муҳим дар ин роҳ ҳамин будааст, ки устод ба мутолиаи чиддии «Шоҳнома» пардохт ва ҳатто онро ба шакли хоса - бозгӯи насрии мундариҷаи асар ва нигоҳ доштани мисол овардани пораҳои бузурги назмӣ аз асли асар барои қӯдакону наврасон омода сохт ва соли 1972 ба таърифи расонид. Дар ин бора ў чунин навиштааст: «Хусусан, пас аз достонҳои «Шоҳнома»-ро аз назм ба наср нақл кардан, ин хоҳиш (хоҳиши таълифи асар дар бораи Фирдавсӣ - А. Н.) дар ман бештар қувват гирифт, дурусттараш мавзӯи маро гирибонгир шуд ва дигар аз он раҳойи ҷустан амри маҳол буд». Дар ин суҳбати устод як ҳақиқат аз фаъолияти эҷодқори асил иброн дошта шудааст: таълифи ҳар асар бояд ба талаботи ботинии нависанда табдил ёбад ва муаллиф онро табиӣ ва бо майли дил иншо намояд. Он гоҳ ин навиштаҷот ҳам ба дили хонанда рафта мерасад ва низ

ба дарди замонҳо мехӯрад. Дар ин маврид, як нуктаро таъкид кардан лозим аст, ки мисли баъзеҳо, дар айни замон эҷоди румони «Фирдавсӣ»-ро бо рӯзгори шахсӣ ва мушкилоти хонаводагии ӯ пайвастан кори самарабахш набудааст. Агар дар ин чараён шабоҳатҳои рӯшане ба чашм расад ҳам, вале онро бар асоси кори эҷодии нависанда гузоштан ва муайянкунандаи нияти бадеии ӯ ба шумор овардан нашоёд. Аслан чунин тарзи баррасӣ моҳияти аслии асари алоҳидаро, ки як эҷоди ба сари худ мустақил аст, маҳдуд сохта, балки ин навъ корхоро як шакли гурез аз фуру рафтани ба таҳлили ҷиддии илмӣ ҳисобем, хато нахоҳад шуд.

Инак, дар заминаи ин ҳама омилҳои муҳим румони охирини устод Улуғзода дар бораи зиндагӣ, қору рӯзгор, сарнавишти худи ӯ ва шоҳкори безаволи вай Фирдавсӣ ба майдон омад. Румони «Фирдавсӣ» (1986) рӯзгори пурушӯби Фирдавсӣ ва сарнавишти шоҳасари ӯ «Шоҳнома»-ро дар бар гирифтааст. Аммо асари мазкурро наметавон ба сифати як таълифи таърихӣ тарҷумаҳои маҳдуд кард. Нависанда мувофиқ ба дастури таърихнигорӣ худ кӯшиш кардааст, ки зимни нигориши рӯзгор ва қисмати муаллифи «Шоҳнома» манзараи умумии зиндагии мардум, фазои сиёсии иҷтимоӣ ва маънавии замон, низоҳои дохилидавлатӣ, сиёсӣ, мазҳабӣ ва ахлоқии охири асри IX ва аввали асри X ба тасвир гирифта бошад. Инак, иртибот ва бархӯрди сарнавишти суханвари тавоно, сухани ҳаққу баландпоя, ҳикмати зиндагӣ, панди таърих ва муборизаҳои шадиди сиёсӣ, иҷтимоӣ, мазҳабӣ ва ҷаҳолати маънавӣ аз низои асосӣ ва задухӯрди марказии румони мазкурро ташкил медиҳанд.

Устод Улуғзода зиндагӣ, таҳсил, тақомули донишу биниш ва ҳунари адабии шоири бузургро низ ба тасвир гирифта, пайваста ба сӯи камолоти адабӣ ва қорномаи эҷодӣ - офаридани шоҳкори оламшумул, ҳамосаи бузурги форсизабонон расидани ӯро бо ҷузъиёт ва намунаву

манзараҳои шайъӣ таҷассум месозад. Зиндагии оилавӣ, маҳрамона, талху ширини рӯзгори шахсии ӯ низ аз назар дур намондааст. Аслан худи Фирдавсӣ як фарди нисбат ба ахли хонавода меҳрубону ғамхор ва падари нармдилу накӯхоҳ ва ҳассос мебошад. Дар айни замон муҳаббат ва меҳрубониҳои завҷаи муҳтарами ӯ Фотимабону ва духтараш Манижаро, ки дар лаҳзаҳои чувствуйи мавод ва илҳоми таълифи «Шоҳнома» ба имдодаш мерасиданд ва бесуботии ахлоқии писараш низ ба ҷараёни умумии воқеот ва мушкилоти зиндагии шоир дохил шуда, муҳити эҷодӣ ва зиндагии ӯро такмил медиҳанд. Бояд гуфт, ки нависанда ҳамеша дар баробари тасвири рӯзгори иҷтимоии қаҳрамонони асарҳояш ба муҳити оилавӣ, зиндагии хусусии онҳо, ба пайванду низоъҳои, ки байни падарону писарон ба миён меояд, таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Ин равиш аз қиссаи «Ёрони боҳиммат» оғоз гардида, дар румони «Навобод» идома ёфт ва дар ҳикояи пурарзиши «Марги ҳофиз» мазмуни тоза мегирад. Зоҳиран байни ин ҳама ҳодисаҳо як иртиботе мавҷуд аст ва он ба сарнавишти шахсии нависанда низ пайванд хӯрда, аз мағзи ҷони ӯ об хӯрдану дар айни замон муҳимму мураккаб будани ин бахши зиндагии инсониро дар ҳамаи асру замонҳо таъкид менамояд...

Аммо дар марказ ҳамоно сарнавишт ва қисмати ҳаким Фирдавсӣ аст ва ҳамаи ин ҳодисоту мушкилот гирди номи ӯ ва шоҳасари вай «Шоҳнома» мечарҳад. Зимнан манзараи зиндагии халқ, низоъҳои дохилӣ, муборизаҳои шадиди дохилидавлатӣ, сиёсӣ, динӣ ва ахлоқии охири асри IX ва аввали асри X тасвир гардидаанд. Вале масъалаи асосӣ ин бархӯрди сухани баланд, ҳикмати зиндагӣ, таърих ва панди он ба зулму хунрезӣ, тамаъҷӯӣ, кӯрдилӣ мебошад. Нависанда моҳияти зиндагӣ, амалиёт ва пешомадҳои Фирдавсиро вобаста ба масъалаҳои мазкур шарҳ медиҳад, ки дар натиҷа рӯзгори суҳанофарини бузург ба замони мо ва ояндаҳо бештар қарин мегардад. Зеро ҳақиқати таърихӣ ҳанӯз ҳақиқати

мукаммал набуда, як паҳлуи он аст. Таърихияти тасвир тақозо кардааст (дар «Восеъ» низ) нависанда моҳияти воқеаҳои гузаштаро тавассути сарнавишти одамон ва аз меъёри имрӯз ва аҳаммияти он барои ояндагон тафсир кунад.

Фирдавсӣ тавассути шоҳасари худ нияти онро дошт, то ки «чаҳони Ачами кайҳо фавтидаро зинда гардонад ва ҳам забони модариашонро чунон қувваю пояндагӣ бахшад, ки то абад ҳеч як қувваи беруна ба вай футуре расонида натавониста бошад». Вай ин мақсади начибӣ худро бузург ва муқаддас медонист ва ҳозир буд, ки тамоми умр, «тамоми нерӯи тану рӯҳи худро фидои он созад». Дар айни замон, вай хизмат ба ҳамагуна шоҳу амиро пушти по зада буд. Ба қавли нависанда «Волотабори мағрур Фирдавсӣ умуман ба бузургон одати тамаллуқ гуфтан надошт», аммо танқисҳои рӯзгор ва ба мақсади он ки «шояд савобу хатои пешиниён ба имрӯзиёну фардоиён дарси ибрат шавад, ўро мачбур мекард, ки «Шоҳнома»-ро ба амирони гуногун пешкаш намояд. Ва гузашта аз ин замон тақозо мекард, ки асар ба номи подшоҳе тақдим шавад, вагарна қисмати бадфарҷоме онро нигарон буд. Охири вохӯрии вай бо Султои Маҳмуд баргузор шуд. Аз ҳасудии ҳампешаҳо, тафсири ғаразнокӣ афроди кӯрдил ва аз бесуботии фикри султон «Шоҳнома»-и бузург бо арзиши ночизе қадр гардид. Офаридгори вай худро саҳт таҳқиршуда дид ва ҳатто бар душмании давлат номзад шуд...

Ин манзараҳои пурзидиятро Сотим Улуғзода бо тамкин ва маҳорати баланд ба тасвир гирифтааст. Дар ин манзараҳо тазодди миёни шоири бузурги миллатдӯсту ватанпарвар ва ҳокими мустабид, афкори баланд ва чаҳолати аҳли дин ва ниҳоят шеърӣ асилу ҳаётӣ ва ашъори тамаъкоронаи шоирони дарборӣ ба тариқи барҷаста зоҳир гаштааст. Вале дар тасвири намояндагони табақаи ҳукмрон нависанда танҳо аз ранги сиёҳ ба қор нагирифтааст. Вай аз миёни вузаро ва ҳокимон ашҳосӣ

бомаърифату фазилатмандро (Муҳаммади Лашкарӣ, Ҳусайни Қутайб, Исфаконӣ) низ дидааст. Улуғзода дар тасвири ҳамкасбон, шоирони замон низ ҳақиқати таърихро риюя намуда, аз рӯзгори шоирони бенаво (Наистонӣ) то онҳое, ки гарқи зару даст ба домони хушиҳои зиндагӣ (Анварӣ ва Фаррухӣ) мебошанд, ба тасвир гирифтааст. Аз саҳифаҳои румон бармеояд, ки ба мавқеи иҷтимоиашон нигоҳ накарда, нависанда байни хунари шоирон, масалан Анварӣ ва Фирдавсӣ тафриқа надида, соҳибистеъдодии ҳар якеро таъкид менамояд. Аммо ҳангоми муқоиса бо образи Фирдавсӣ як хусусияти образи Анварии шоир, ки бо побастии ҷоҳу тамаъ шудани вай, худбинӣ ва рашқу ҳасади ӯ низ боло мервад, боварбахш тасвир шудааст. Зиёда аз ин, устод Улуғзода, ки ба истеъдоди ин ду шоир имон дорад, онҳоро, хусусан Анвариро, танҳо якранг тасвир накардааст. Анварӣ дар баробари қабул надоштани Фирдавсӣ ва дар дарбор будани ӯро нахостан, ба истеъдоди вай қоиладар аст, аз оқибати бади қори шоир, аз ғазаби Маҳмуд ба ташвиш меояд, дар ин қазияҳо худро ҷавобгар ҳис менамояд.

Фирдавсӣ дар охири умр дар гӯшанишинии сиррӣ, сафарҳои бебарори зиёд ва тангии маишӣ рӯз мегузаронад. Нависанда тазодди аҷибии таърихро таҳқиқ кардааст: ба қадре, ки «Шоҳнома»-ро ҳасудон паст задаву сиёҳ мекарданд ва ҳокимони давр қабул намедоштанд, он ба ҳамон андоза шуҳрат меёфт, онро дар майдонҳо ба тариқи оммавӣ мехонданду гӯш мекарданд, овозааш аз забон ба забон ва аз кишвар ба кишвар мерафт. Бешубҳа, муаллифи он Фирдавсиро ҳолати рӯҳафтадагӣ бисёр рӯй додаст, вале андешаи охируламр боло гирифтани қувваи некӣ вайро ҳеч гоҳ тарқ накарда буд. Бинобар ин, нақӯқориҳои дӯстонаш Абӯ Дулоф, Наистонӣ, Аббоси бофанда, Моҳак, Маншурӣ, Исмоили Саҳҳоф ва боз бисёр дигаронро ёдовар шуда, тавассути онҳо ба бақои адолату инсонии ҳақиқӣ, покгинат, бошарофат ва нақӯқор бовар кард ва ба хулосае расид: «Бе чунин мардум ҷаҳон чӣ гуна мебуд?

Сард, хушк, берӯх, беарзиш мебуд. Барои ҳамин гуна мардумон зистан, барои ҳаминҳо «Шохнома» офаридан меарзад... Бигзор султон маро кушад, вале ман намемирам, то дар ҷаҳон ҳамчу онҳо мардумоне ҳастанд, ман ҳастам, зиндаам». Дар ин маврид ҳақ аст шоир, ки худ гуфтааст:

*Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.
Бияфкандам аз назм коҳе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.*

Ҳамин нуктаро низ қайд кардан лозим аст, ки румонҳои таърихӣ устод Улуғзода дар заминаи суннатҳои адабии мардуми мо ва анъанаҳои адабиёти русу ғарб таълиф шудаанд. Сабки устод дар тамоми осораш, аз ҷумла дар румони Фирдавсӣ низ ҳамон сабки воқеъгароии сирф аст, ҳарчанд мавзӯ ва замони тасвири тасавури одамон диди румоникӣ ва дигар шаклҳои тасвириро низ инкор намекард. Дар адабиёти шӯравии собиқ яке аз бахшҳои насри он аз оғози инкишоф ҳамон эҷоди румонҳои таърихӣ будааст. Дар ҳамин маврид Максим Горкий таъкид карда будаст, ки дар румони таърихӣ бояд характерҳои воқеӣ дар вазъиятҳои ҳақиқии таърихӣ, марҳилаҳои муҳими исёнҳои деҳқонӣ ва тарҷумаи ҳоли шахсони таърихӣ ва ходимони давлатии гузашта тасвири амиқ ёбанд. Румонҳои беҳтарини нависандагони адабиёти замони шӯравӣ А. Толстой, А. Чапыгин, О. Форш, Ю. Тинянов, С. Айнӣ, М. Аvezов, С. Бородин, Ян, М. Шагинян, Ҷ. Икромӣ ва дигарон бо хусусиятҳои мазкур фарқ менамоянд. Румонҳои охирини устод Сотим Улуғзодаро, бегумон, бо ин асарҳо дар як саф гузоштан мумкин аст.

Забони румонҳои мазкур ҳам аз ҷиҳати иртиботи ҷумлаҳо, ғанои луғавӣ ва аз муҳимаш, қувваи калони тасвири доштани ҳар як ҷузъиёт (вожа, таркиб) ҷолиби

диққатанд. Сотим Улуғзода нисбат ба забони асарҳояш масъулияти бузургеро ҳис мекунад. Ҳангоме ду таҳрири румонҳои «Восеъ» ва «Фирдавсӣ»-ро бо ҳам муқоиса намудем, меҳнати чиддӣ ва нуктасанҷонаи ўро сари ҳар вожа пай бурдем: саҳифае набуд, ки аз таҳрири заргаронаи муаллиф нагузашта бошад. Диққати чиддӣ ба забон на танҳо аз рӯи маҳорат ва маданияти нависандагӣ зарур аст, зиёда аз он забони равон, пуртавон ва ғаниву покиза, ки дар арзи садсолаҳо ташаккул ёфтааст, баёнгари ташаккули афкори мардуми мо дар таърихи дуру дароз мебошад. Маҳз тавассути он метавон ҳофизаи таърихии халқ ва хувияти миллии онро равшан ифода намуд ва таърихи пуршарафу симои фарзандони барӯманди онро офарид.

Дар анҷом метавон гуфт, ки дар румонҳои мазкур фазилату маҳосини бисёре мавҷуд аст, ки имкони батафсил иброз доштани онҳо аз доираи мақолаи кӯчак берун аст. Аммо таҷрибаи устод Улуғзода, бешубҳа, хеле ибратбахш буда, румонҳои таърихии мазкур на танҳо дар эҷодиёти эшон, балки дар адабиёти тоҷикӣ, умуман ва ривочи жанри таърихӣ, ки имрӯз мавриди диққати аҳли адаб гардидааст, хусусан, мусоидат менамояд ва барои тақвияти таърихияти асил сарчашмаи боэътимоде хоҳанд монд.

1987; 2005.

НАМОИШНОМАИ «ДАР ОТАШ»

Сотим Улуғзода, фаъолияти адабии худро, пеш аз ҳама, бо таълифи асарҳои драматӣ оғз кардааст. Маълум, ки драманависӣ дар адабиёти мо собиқа надоштааст. Бинобар ин, таълифоти драматургии ӯ дар ташаккули навъи драмаи тоҷикӣ мавқеи муҳим доранд ва Улуғзода ба сифати поягузори драманависӣ ва яке аз драматургҳои хирфай шинохта шудааст. Намоишномаҳои дар охири солҳои сӣ навиштаи ӯ – «Шодмон» (1939) ва «Калтакдорони сурх» (1940) гувоҳ бар ин мебошанд. Дигар аз пасаҳои ӯ, ки дар мавзӯи ҷанг таълиф гардид, «Дар оташ» аст. «Дар оташ», ки соли 1944 таълиф шудааст,⁶⁶ яке аз асарҳои беҳтарин дар мавзӯи ҷанг ба шумор меравад. Намоишномаи мазкур аз 3 парда ва 6 намоиш таркиб ёфтааст.

Тибқи маълумоти муаллиф воқеаҳои драма охири тобистони соли 1943 ҷараён гирифтаанд. Яъне дар айни авҷи Ҷанги Бузурги Ватанӣ. Ҳамин нукта низ сазовор ба ёдоварист, ки Сотим Улуғзода худ дар набардҳои ҷанг бевосита иштирок карда, ҳақиқати онро бевосита эҳсос кардааст. Ва пас аз баргаштан аз ҷанг зуд таълиф кардани чунин намоишномае, албатта, ба таассуроти зинда ва тозаии ӯ иртибот мегирад. Дар айни замон, таҷрибаи драманависии муаллиф ба имдодаш мерасанд, зеро то замони ҷанг Улуғзода яке аз драматургҳои хирфай ба шумор меомад. Зиеда аз он, нависанда аз қаҳрамони фарзандони тоҷик дар набардҳои ҷанг низ илҳом гирифтааст. Ба ин маънӣ, эҷоди драмаи «Дар оташ» заминаҳои воқеӣ ва адабиву хирфай дошт.

Масалан, маводи ин драма дар асоси ҳодисаҳои воқеӣ ва асноди мавҷуд дар бораи қорномаҳои қаҳрамони

⁶⁶ С.Улуғзода. Дар оташ.- Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. 1945. Минбаъд мисолҳо бо нишон додани саҳифа дар матн дода мешаванд.

шучоъу овозадори fronti Ленинград, снайперчӣ Тешабой Одилов эҷод шудааст. Дарвоқеъ, қаҳрамони ин фарзанди далери тоҷик дар солҳои ҷанг вирди забонҳо буд ва дар ҳақиқи вай хеле осори адабии таълиф шудааст, ки машхуртарин аз онҳо манзумаи Мирзо Турсунзода «Баҳодури тоҷик» (1943) ва шеърҳои Мирсаид Миршакар «Қасами Тешабой» (1943) мебошанд. Асли воқеа чунин будааст, ки Тешабой ҳарчанд дар муҳорибаи ҷароҳати сангини мебардорӣ, вале дар имтидоди як шабонарӯз китъаеро дар соҳили чапи дарёи Нева, ки бо ҷангҳои сангине ба даст омада буд, муҳофизат мекунад. Ва ин қорномаи Тешабой Одилов асоси воқеаҳои драма ва симои ӯ аслнӯсаи қаҳрамони асосии он - Сафар Ҳайдаровро ташкил додаанд.

Чунонки муҳаққиқ Л. Н. Демидчик гуфтааст Сотим Улуғзода дар сохтани фабулаи песа, ҳаракати воқеаҳои аслиро риоя кардааст.⁶⁷ Яъне убури дарёи Нева аз ҷониби дастаи ҷанговарони шӯравӣ ва мудофияи қаҳрамононаи мавқеи ҷойгиршудаашон аз ҷониби онҳоро, чунонки дар воқеаи руҳ дода буд, тасвир мешавад. Улуғзода дар ин мавзӯ очерке низ таҳти унвони «Вай шаҳри Ленинро мудофия мекунад» (1944) таълиф намудааст, ки аз ҷониби Управленияи сиёсии Армияи Сурх ба сифати варақи ҷанговар ҷоп карда шуда буд. Ҳатто далели дар мудофияи заминкан иштирок кардани ярадорҳо низ санади воқеӣ доштааст. Ба ин маънӣ драмаи «Дар оташ», пеш аз ҳама, асоси воқеи (ҳуччатӣ) дорад. Масалан, таърихшинос Л. Сечкина навиштааст: «Тешабой Одилов ҳам муҳофизи фидокори шаҳри Ленинград буд. Ӯ пеш аз ҷанг дар қисми ҳарбие, ки дар вилояти Ленинград ҷойгир шуда буд, хидмат мекард, ӯ чандин бор ҷон ба каф гирифта, вазифаҳои масъулиятноки ҳайати фармондеҳонро иҷро кардааст. Пас аз ҷангҳои саҳт як даста ҷанговарони советӣ дар соҳили Нева платсдарми хурде ишғол намуданд.

⁶⁷ Л. Н. Демидчик. Таджикская драматургия 40-50-х годов, стр. 19.

Немисҳо кӯшиш карданд, ки онҳоро зада ақиб гардонанд. Вазъияти муҳофизони платсдарм бисёр вазнин буд. То бегоҳӣ фақат Одилов ва боз як чанговари дигар зинда монданду халос. Онҳо дар ҳарчо-ҳарҷои траншейя пулемёт, автомат ва милтиқи танкзан гузошта, шабона ҳам аз ҳар нуқта ба фашистон ҳамла карда истода, оташ мекушоданд ва бо ин чунин вонамуд мекарданд, ки дар траншея аскарон бисёранд. Онҳо ба фашистони ба траншея наздик омадагӣ граната мепартофтанд. Ин ду қаҳрамон то пагоҳӣ, то вақти расида омадани қувваи иловагӣ, истодагӣ карданд»⁶⁸.

Дигар аз ришта дар мухтавои драмаи «Дар оташ» иборат аз таъкиди дӯстии халқҳои шӯравӣ ва хусни тафохуми онҳо дар ин набарди сангин ва ватанхоҳона мебошад, ки як ҳақиқати бебаҳс аз воқеияти он давра маҳсуб мешавад.

Аммо аз мутолиаи намоишнома чунин бармеояд, ки муаллиф танҳо ба аснод ва ҳодисаҳои воқеӣ маҳдуд намешавад (ва ин табиӣ низ ҳаст) ва мекӯшад бо истифода аз дигар лаҳзаву ҳодисаҳои ҷанг, мушоҳидаҳои худ ва қаҳрамониҳои мардум дар набардҳо, бо истифода аз тахайюли бадеӣ ба онҳо хусусияти ҷамъбасти диҳад ва ҷанбаи ҳунари (бадеӣ)-и асарро таъмин ва тақвият намояд.

Воқеаҳои драма ба сурати зер ҷараён гирифтаанд: баталион дар ҳолатест, ки бо ҷангҳои сангин дарёро убур карда, мавқеи муҳофизатӣ мегирад, зеро аз кулли қувваҳо танҳо 82 ҷанговар афсар зинда мондаанду бас. Вазифаи онҳо аз он иборат аст, ки мавқеи ишғол кардаашонро аз даст надиханд ва дар лаҳзаи зарурат ба ҳучуми душман муқовимат нишон дода, ҳатто онро зада баргардонанд. Ва онҳо тавонистаанд аз иҷрои ин вазифаи мушкӣ баромада, аз миёни обу оташ гузаранд, вале бо марги бахши зиёди ҳамяроқон. Ва акнун аз он ҳама як даста (гурӯҳи) хурде

⁶⁸Л.Сечкина. Фарзандони шарафманди Тоҷикистон. - Душанбе: Ирфон, 1968, с. 45.

иборат аз 5-6 нафар боқӣ мондаанд. Аммо вазифаи сангину пурмасъулияте дар пеши рӯйи онҳост: онҳо бояд чунин вонамуд созанд, ки дар самти онҳо қувва зиёд аст, то душман мутаваҷҷеҳи онҳо гардида, қувваҳояшро ба самти онҳо равона кунад ва ба ин васила имкон барои зарбаи асосӣ муҳайё гардад. Бинобар ин, на танҳо бояд мудофия кард, балки новобаста ба қувваи кам, ба қавли командири баталион (фармондеҳи баталон, Морозов) «бо қуввае, ки дорем, ба штурм (ҳучум) сар кардан» лозим буд, «зеро ҳар дақиқа ғанимат» (сах.10)⁶⁹ аст.

Бинобар ин, зуд ду взводи тирандоз аз як взводи пулемёт дуруст карда мешавад (сах.12)⁷⁰ ва ба взводи дувум Ҳайдаров командир (фармондеҳ) таъйин мешавад, ҳамчунин пункти ҷароҳатбандӣ таъсис меёбад ва табиби ҷарбӣ Александра Семеновна онро роҳбарӣ мекунад. Маълум мешавад, ки хеле ҷанговарон ҷангоми ҳучум ярадор шудаанд, аз ҷумла Соловев, Абдувалӣ ва Ковалев низ...

Аммо вазъият, воқеан, хавфнок ва аҳволи ҷанговарон бад аст: онҳо маҷбур мешаванд, ки траншеи муҳофизатро ихтиёран ба немисҳо гузошта, ақиб гарданд, то ин ки дар муҳосира намонанд ва қувваашон ҳам кам (5-6 нафар дар ҷанг), радио аз қор баромада, алоқа ба ҷониби дигари соҳил бурда шудааст, тирӯ дору ҳам намерасад ва ғайраву ва ҳоказо (сах. 15)⁷¹. Ҳатто командир, капитан Морозов, низ саҳт ярадор шудааст (сах.16)⁷². Дар чунин як вазъияти бисёр мушкилу мураккаб Морзов сарварии баталион ва фармондеҳи амалиётро ба уҳдаи Ҳайдаров мегузорад Морозов ҳамчунин супориш медиҳад, ки покетеро низ, ки дар сумкааш ҳаст, бояд ба соҳили дигар, ба генерал, расонида шавад (сах. 17)⁷³.

⁶⁹ Ҳамон асар. с10.

⁷⁰ Ҳамон асар. с 12.

⁷¹ Ҳамон асар. с 15.

⁷² Ҳамон асар. с 16.

⁷³ Ҳамон асар. с 17.

Ва ҳамин тавр, Ҳайдаров ба сифати фармондеҳ чора мечӯяд: барои овардани яроқу аслиҳа мачбур аст, ки (аз сабаби набудани аскарҳо) мачрӯҳонро чалб кунад (воқеан ин кори ӯро Морозов низ маъкул мешуморад) ва ба кори хавфнок – разведка (огоҳона худро таслим кардану додани маълумоти дурӯғ ба немисҳо) бародари худ Абдувалиро мефиристад. Ва дар натиҷаи дарёфти яроқ ва ба қадри тавон ташкил кардани ҳучум ва иттилои дурӯғи Абдувалӣ дар бораи гуё аз дарё убур кардани қувваи зиёди армияи шӯравӣ (саҳ. 29-30)⁷⁴ немисҳо қувваҳои ҳарбии худро аз самти ҳамлаи асосӣ ба сӯи дастаи хурди Ҳайдаров равона мекунанд. Дастаи Ҳайдаров бо кӯмаки ярадорҳо се маротиба ҳучуми немисҳоро зада мегардонанд ва дар ин набарди сангин танҳо Ҳайдаров ва Соловев зинда мемонанд. Лена низ ярадор мешавад... Аммо дар ивази ин хама талафоту қаҳрамонӣ қувваҳои асосии аскарони шӯравӣ дарёро убур карда, душманро дар ғафлат мегузоранд ва ба ҳучум мегузаранд... Абдувалӣ низ мемирад, вале ва немисҳо таслим мешаванд...

Чун ба асли воқеа мутаваҷҷеҳ мешавем, пай бурдан душвор нест, ки дар драма ҳолу ҳавои ҷанг, вазъи он - ҳолатҳои мушкӣ, зудтағйир, пурмочаро, марғу зист, азхудгузаштагӣ, чорасозӣ, матонату истодагарӣ, меҳру шафқат, муҳаббату адоват ва нафрат хеле табиӣ ба тасвир омадааст. Манзараҳо яке аз дигаре ҳаяҷонбахштаранд ва на танҳо бозгӯкунандаи шароит ва ҳолати ҷанганд, балки дар асари намоишномавӣ сабаби ҳамеша мутаваҷҷеҳ нигоҳ доштани диққати хонанда (тамошобин) мегардад. Зиёда аз он, имкони бештаре барои таҷассуми сахна гардидан фароҳам меоваранд.

Иштирокдорони драмаи «Дар оташ» иборат аз 21 нафар ва боз гуруҳи ярадоршудагон, чанд автоматчӣ, санитар ва як-ду немис. Ҳайати иштирокдорони асосии

⁷⁴ Ҳамон асар, с 29-30.

драма аз ҳайати гуногуни аскарони қатории гвардия то капитани гвардия, майёру подполковник афсарони гуногунрутба иборат мебошанд. Ин теъдод ва дараҷаҳо (ҳамчунин афсарони немис) имкон додаанд, ки таркиби шахсии иштирокдорони набарди ду ҷониб пеши назар ояд ва ҷузъе аз ҳақиқати воқеии ҷанг, ҳолу ҳавои он таҷассум гардад. Зиёда аз он, дар асари саҳнавӣ чизи асосӣ шахсият (характер) ва амали иштирокдорон мебошад. Ба ин маънӣ муваффақияти асар, боварбахш будани он, пеш аз ҳама, вобаста ба он аст, ки шахсиятҳои аслий - қаҳрамонҳои асосии драма то чӣ андоза воқеӣ тасвир шудаанд.

Дар воқеъ байни онҳо чанд нафар то андозае бо шахсияти худ ва хусусиятҳои хос намудор мешаванд.

Пеш аз ҳама, ҷеҳраи Ҳайдаров ҷолиби диққат аст. Ҳайдаров намояндаи мардуми тоҷик аст (ва бародараш Абдувалии низ ҳамроҳи ӯ адои хизмат мекунад). Чунонки болотар зикр кардем образи ӯ аз шахси воқеӣ - Тешабой Одилов илҳом гирифта шуда, моҳияти амалиётро қаҳрамонии Тешабой ташкил медиҳад. Агар дар драмаи «Ҳонаи Надир» қаҳрамони асосӣ Надир Ҳақимови тоҷик низ бар воқеияти ҷанг иртибот дорад (байни Ҳимоятгарон қаҳрамонони «Ҳонаи Павлов»-и Сталинград аз миллати тоҷик... низ иштирок дошт) ва Иқромӣ бо таври кулӣ ҷеҳраи як фарди тоҷикро ба дараҷаи қаҳрамони асосии драма бардошта буд. Аммо дар намоишномаи «Дар оташ» корномаи бевоситаи тоҷикписар асосу маводи тасвир аст. Мо наметавонем, бигӯем, ки аз ин ду драманавис кадоме аз инҳо кори дурустero анҷом додааст ва ё кадом ҳаққу кадоме ноҳақ аст. Дар масъалаи иштироки тоҷикон дар ҷанг ва қаҳрамонии онҳо ҳар ду нависанда ҳам дар ҷодаи ҳақиқат мебошанд ва дар заминаи санадҳои воқеӣ асар эҷод кардаанд. Фақат ин ҷо таъкид бояд болои он кард, ки кадоме аз онҳо асари аз ҳайси ҳунари хубе офаридааст. Дар ин бора мо поёнтар таваққуф хоҳем кард...

Ҳайдаров, сержанти гвардия, дар айни амалиёт ва фармонфармоӣ ба саҳна ворид мешавад. Онҳо пас аз

убури дарё машғули мустаҳкам кардани мавқеи худ мебошанд. Дар оғоз вай на танҳо ба сифати фармондеҳ ва ғамхори ҷанговарон намудор мешавад, балки бародари меҳрубон ҳам ҳаст. Яъне амалу фаъолияти вай ҷанбаҳои расмӣ ва шахсӣ мегиранд ва ин чун як риштаи муҳим дар хати сужети драма ва ифодагари мавқеи гражданиву инсонии Ҳайдаров зоҳир мешаванд.

Ҳайдаров албатта ва, пеш аз ҳама афсар аст. Вай дар убури дарё, сарфу чамъ кардани ҷанговарони боқимонда, таъйину муҳофизаи мавқеи ҷангӣ аз худ кордонии ҳарбӣ нишон медиҳад. Ин аст, ки Морозов ўро аввал командири взвод ва сипас (чун ярадор мешавад) ба ҷойи худаш фармондеҳ (командир) таъйин мекунад. Баъди ин масъулияти вай як бар чанд меафзояд, зеро вазифаи онҳо, ба қавли Морозов, «...диққати немисро ба ин ҷалб кунем. Мон, ки немис ин ҷойро гузаргоҳи асосии мо ҳисоб кунад» (саҳ.17)⁷⁵. Аммо барои ин кор ҳам яроқ намерасад ва ҳам қувваи ҷангӣ ва Ҳайдаров чора меҷӯяд. Аввалан, вай аскарҳо Ломидзе ва Ленаро ба ҷустуҷӯи яроқу аслиҳа мефиристад, ки хушбахтона, онҳо бо дасти пур ва хабари хуш меоянд: сипас, масъалаи ба траншей ва мавқеи ҷангиашон овардани ин лавозимот ба миён меояд ва ў барои кӯмак ярадоронро даъват мекунад ва натиҷа чунин мешавад, ки дастаи 5 нафара соҳиби яроқу аслиҳаи лозима мешаванд. Ҳайдаров на танҳо ҳунари сарварӣ ва маҳорати ҷанговарӣ дорад, балки суҳанвари хубе ҳам ҳаст, ки ба ин васила ҷанговаронро барои муҳорибаи мушкул омода месозад. Вай дар мурочиат бо ҳамяроқон гуфтааст:

«...Дар он соҳили дарё тамоми халқ, модар ва зани ман, бачагони ту, Ковалёв: маҳбубаи ту, Ваня, падар ва хоҳари ту, Андрей, - ҳама ба мо нигоҳ карда истодаанд, баъд аз ду соли азобҳои ҷанг имрӯз эҳтимол якумин бор дар лабҳои онҳо табассуми шодӣ пайдо шудааст... Дар он

⁷⁵ Ҳамин асар, с 17.

сохили дарё Сталин ба мо нигоҳ карда истодааст... Гӯед чӣ кор кунем?...

Соловев (ба пеш баромада, пилоткаашро ба замин мепартояд). Ман чанг мекунам. То охири қатраи хунам...

Абдувалӣ: Ман ҳам (сах. 21)⁷⁶.

Дигар аз чорае, ки Ҳайдаров андешид ба акибгоҳи душман барои разведка фиристодани бародараш Абдувалӣ мебошад. Барои таъкиди муҳимии ин кор ва барои рӯшан шудани паҳлуи дигари шахсияти вай гуфтугӯи бародаронро ин ҷо зикр менамоем (сахнаи 8 намоиши дувум):

Ҳайдаров: Баъд аз вафоти падарамон ман ва модарам туро нигоҳубин кардем, калон кардем. Бинобар ин, ман ба ту андак ҳаққи падарӣ ҳам дорам. Ана бо ҳамин ҳаққи падарӣ, ҳаққи бародарӣ ва ҳаққи командири ба ту ин фармонро медиҳам.

Абдувалӣ: Ба ман ташвиқот кардан лозим нест, ако. Ман барои ватанам, барои халқам аз мурдан наметарсам. Лекин ман ба корҳои шумо ҳайронам. Шумо ҳамааш шуда се ё чаҳор чанговар доред, яроқ ва тиру дору ханӯз оварда нашудааст. Дар ин аҳвол аз Худо талбидан лозим, ки немис чандон бо қувваи бисёр атака накунад, то ин ки мо коре карда то пагоҳ дошт диҳем. Шумо бошед, баракс, ҳаракат мекунед, ки ҳар чи бисёртар қувваи немисро ба болои худ кашед.

Ҳайдаров: Вазифаи генерал додагӣ ҳамин бошад, чӣ мегӯӣ?!.. Асли мақсади ба ин ҷо гузашта омадани мо ҳамин бошад, чӣ мегӯӣ?!.. Аслиха ва тиру доруро меоваранд, ман ба гвардиячиён бовари дорам. Абдувалӣ зуд бош, ба мо ҳар як дақиқа ғанимат аст.

Абдувалӣ: Ман инро... чӣ тавр мекунам?

Ҳайдаров: Акнун роҳи инро худат меёбӣ, уқо. Ту дар хурдиат ҳам бачаи бофаросат будӣ.

⁷⁶ Ҳамон асар, с. 21.

Абдували: Траншеяи дувумро немис ханӯз ишғол накардааст, гуфтед-мӣ?

Ҳайдаров: Бояд ишғол накарда бошанд. Нагуфтам-мӣ, ту аллакай роҳи ин корро ёфтӣ.

Абдували: (ба қарори қатъӣ омада). Хайр ако.

Александра Семёновна меояд ба инҳо нигоҳ карда меистад.

Ҳайдаров: Хайр, уко. (Ҳамдигарро оғӯш мекунад).

Абдували: Агар зинда монед, ба келинатон нависед, ба модарам нависед, ки (зӯран табассум карда) дидор ба қиёмат монд... Хайр...(Баромада меравад. Ҳайдаров аламзада ва мутаассир, аз қафои ӯ нигоҳ карда мемонад, оби чашмашро пок мекунад).- (сах. 22-23)⁷⁷.

Ин ҳам бисёр ачиб аст, ки дар ин муколама на танҳо хусусияти миллий, эҳтироми хурду бузург, ако ва бародар, ифода ёфтааст ва маълум аст, ки то чӣ андоза ин бародарон ба ҳам муҳаббат доранд. Аммо дар ин лаҳзаи муҳим масъулияти граждани ва расмии иҷтимоӣ (яке афсари фармондеҳ ва дигарӣ чанговари қаторӣ, ки онҳоро эҳсоси итоат ба якдигар ва вазъияти ҷарбӣ ва чангӣ дар пеш гузошта шудааст) аз эҳсоси бародарӣ, хонаводагӣ, пайванди хунӣ боло мегирад, балки ин чиҳатҳои маҳрамона маънии амиқи иҷтимоӣ касб намуда, ба ҳам пайванд меҳӯрад ва барои иҷрои вазифаҳои муҳимми хавфноку марговаре онҳоро омода мекунад. Ҳайдаров медонад, ки бародарашро ба пешвози марг мефиристад, вале илочи дигаре ҳам надорад, намешавад, ки ба разведкаи пур аз хавф каси дигарро фиристад, хусусан ки акнун фармондеҳи амалиёти чангист. Аслан ӯ дар чанг ҳамеша мутаваҷҷеҳи сарнавишти додараш будааст, зеро барояш Абдували бародари яккаву ягона буд ва бинобар ин, чун хангоми убури дарё вай таъхир менамояд, Ҳайдаров ӯро пурсучӯ мекунад, ки оё сихату саломат гузаштааст ё не? Ӯ кучост? Чаро то ба ҳол наёмада?

⁷⁷ Ҳамон асар, с 22-23.

Ҳоло бошад ўро бо супориши махсус ва пур аз хавф - ба разведка, ба ақибгоҳи душман мефиристад... Аммо Абдувалӣ низ то чӣ андоза зарур ва мушкил будани ин супоришро дарк мекунад ва гӯё васият ҳам кардааст:

Абдувалӣ: Агар зинда монед (мурочиат ба бародараш –А. Н.), ба келинатон нависед, ба модарам нависед, ки (зӯрақӣ табассум карда) дидор ба қиёмат монд...Хайр...(сах. 23⁷⁸). Аммо ин амали Ҳайдаров генералро низ ба ҳайрат меоварад, ки чаро Ҳайдаров маҳз бародараш Абдувалиро ба пеши немисҳо фиристодааст ва оё худи ӯ барои иҷрои ин вазифа розӣ буд ё на. Ҳайдаров гуфтааст:

«Розӣ шуд... Ман ҳамин тавр фикр кардам, ки ...агар ба мо фоиданок бошад... асир ғалтидан ҳам мумкин.... Ман ба Абдувалӣ рости гапро гуфтам, немис дар охир ҳақиқатро мефаҳмад ва туро мекушад, гуфтам... Дам назда рафт...Додаракам эҳтимол ҳалок шудагист...» (сах. 48)⁷⁹.

Бамаврид аст, ин чо ба образи Абдувалӣ диққатро ҷалб кунем. Ў низ дорои он ҳама хислатҳост, ки ба аксари аскарон хос аст. Баору номус ва бо эҳсоси амиқи ватандӯстию душманбадбинӣ мечанганд. Ҳамяроқонашро кӯмак мекунад, химоя менамояд ва ҳамроҳи онҳо паҳлу ба паҳлу истода меразмад. Аз ҷумла, дар яке аз набардҳо Солаевро аз марг начот дод ва онҳо ҳамроҳ пулемёти немисро ба даст оварданд (сах.14).⁸⁰ Ў як дасташ ярадор аст, вале баробари дигарон яроку аслиҳа мекашонад (сах. 19)⁸¹ва ғайра.

Инак, дар ақибгоҳи душман худро мазлум ва асир вонамуд карда, ҳозир аст, ки ҳамаи иттилоотро ба онҳо бидиҳад. Аммо чӣ иттилоое? Ҳама дурӯғ ва бо мақсади гӯл

⁷⁸ Ҳамон асар. с 23.

⁷⁹ Ҳамон асар. с 48.

⁸⁰ Ҳамон асар. с 14.

⁸¹ Ҳамон асар. с 19.

задани немисҳо. Ин ҳам муҳим аст, ки ҳар чизе, ки Абдувалӣ ба немисҳо гуфта, воқеан аз ҳолати сару садо ва набардҳои дастаи Ҳайдаров бар меояд ва он чӣ ӯ мегуяд боварбахш намудор мешавад. Дар натиҷа фармондеҳи фашистҳо Краузе дастур медиҳад, ки қувваҳои «зуд аз роҳ баргардонад. Онҳо фавран ба баландии ҳаҷдаҳ рафта позитсия ишғол кунанд», яъне ба сӯи дастаи Ҳайдаров (сах. 31)⁸². Ҳамин тавр ба Абдувалӣ муяссар мешавад, ки масири ҳаракати немисҳоро дигар кунанд, онҳоро аз роҳи ҳучуми асосии армияи шӯравӣ баргардонад ва ба ғалабаи онҳо сахм бигирад... Аммо чун немисҳо шикаст меҳӯранд, фиреби Абдувалиро пай мебаранд ва он гоҳ ӯ худ далерона иқрор мекунад:

Абдувалӣ. Сағ-немис, дон ки ман худам ба ту асир галтидам. Туро аҳмақ кардам.

Краузе (Ҳамла карда). Ман тани мурдори туро пора-пора мекунам!...

Абдувалӣ. Ҳар чӣ хоҳӣ кун, ҳуки мурдор, ман аз ту наметарсам. Ҷанговари сурх Абдувалиро аз ёдат набарор, дузди ғоратгар! (Ба рӯи Краузе туф мекунад ва ба сараш ба шиками вай мезанад. Краузе тапончаро бароварда ӯро мепаронад). Зинда бод Сталин! (Меафтад). (сах. 55)⁸³.

Дар мавриди образи Ҳайдаров ва Абдувалӣ месазад як нуктаро таъкид кард, ки драманавис бо тасвири сарнавишт, бархӯрд ва оқибати кори онҳо хостааст ҳақиқати ҷангро бо фоҷиаҳои нишон диҳад. Гумон меоварад, ки нависанда ин сужаро бо низоҳои маънавия ахлоқие, ки фаро гирифтааст, барои таъкиди фоҷиаи инсонии ҷанги зидди фашизм хеле хуб истифода карда, ҳамзамон муассирии драмаро таъмин карда тавонистааст.

Дар драма «Дар оташ» дар қатори ин ду образи асосӣ инчунин ҳислатҳои ҷанде дигар аз иштирокдоронро низ бо зикри ҷанд ҷузъиёти хос пеши назар меорем. Аз

⁸² Ҳамон асар. с 31.

⁸³ Ҳамон асар. с 55.

чумла, Ломидзеи гурҷӣ, ки як шахси шӯху ҳазлқаш ва дилзинда аст, ки сахтиву фочиаҳои ҷанг ин хислати ӯро нашикастаанд. Ё Лена, духтари содиқ ба муҳаббати хеш, ки ниҳоят дар анҷом аз дилдодааш нома гирифта, ба зиндагии хушбахтона бовараш бештар мегардад. Ҳатто дар як-ду сахна драманавис имкон ёфтааст, ки хусусияти куллии немисҳо, бархӯрдҳои дохили онҳо ва сусти гаштани боварашонро ба ғалаба дар ҷанги ноодилонае, ки пеш гирифтаанд, нишон диҳанд. Дар тасвири Улуғзода онҳо дар ҳолати осемасарӣ ва тахлука ҳастанд, ҳамдигарро барои шикастиҳои пайдарҳам гунаҳгор меҳисобанд (масалан, мубоҳиса-муколамаи Штрегер ва Зигел). Зигел бошад фармондеҳи сатҳи болои немисро низ айбдор мекунад ва ҳатто чунин як фикрро иброз доштааст, ки: «Мо мурдуми немис ҳамеша таҳлилкуниро дӯст медоштем, ин хусусияти миллати мо буд. Ҳозир мо гӯё ин қобилияти худро гум кардаем. Мо аз воқеаҳо ибрат гирифта намехоҳем. Душманро шинохтан намехоҳем... ҳамин қайсарӣ ва гарданшахӣ аст, ки ба сари мо ин қадар фалокатҳо овард...» (сах. 25)⁸⁴. Ва аҷиб аст, ки ин андешаи, зоҳиран, солими Зигел ба муқобили ӯ истифода мешавад (аз ҷониби Штрегер). Дар айни замон дар образи Краузе даҳшат ва ваҳшати афсарони немис (дар муносибат ба Абдували) хеле хуб нишон дода шудааст.

Аммо, ҳамчунон ки дар муҳокимаи «Даҳаи адабиёти тоҷик дар Маскав» ҳам қайд шуда буд, дар воқеъ, дар драма образи афсарон - фармондеҳон хеле маҳдуд, лаҳзай ва умумӣ баромадааст.

Драмаи «Дар оташ» аз ҳайси сохтор ва дигар аз аносири ҳунари низ ҷолиби диққат мебошад. Бисёр муҳим аст, ки муаллиф асарро дар заминаи як воқеаи бисёр пуршиддат ва вазъияти мураккабе, ки аз инсон диққат, ирода, хушёрӣ ва фаросати таҳлилу натиҷагирии фавриро тақозо мекунад, сохтааст. Низоъ на танҳо зоҳирӣ (байни

⁸⁴ Ҳамон асар, с. 25.

афсарони ватанхоҳ ва фашистони ғосиб), балки ахлоқиву равонист (масалан, ҳиссиёти шахсии худро барҳам задан, байни манфиати хусусӣ ва граждани ҳад гузошта тавонистан). Вақту фазои маҳдуд ба низоъ шиддати иловагӣ бахшида, чанбаи драмавии онро афзудааст.

Муаллиф сохтори асарро низ барои баёни ин воқеаву ҳаводис ва зоҳир намудани хусусиятҳои иштирокдорони он мувофиқ сохтааст. Драма аз 3 парда ва 6 намоиш иборат мебошад, дар айни замон ҳар намоиш аз 8-10 сахна таркиб ёфтаанд ва ин сахнаҳо хеле кӯтоҳ, ҳатто аз 4 муколама (сах. 12⁸⁵) таркиб ёфтаанд. Ба фикри банда ин боис шудааст, ки драма аз чизҳои зиёдати, гуфтугузориҳои беҳуда асосан оғоз мебошад ва бештар аз баҳсу гуфтугӯ ва амалҳои аниқӣ воқеӣ, ки аз вазъи умумӣ ҳолу ҳаво (атмосфера) ва вазифаву мақсадҳои дар пеш истода берун меоянд, иртибот гирад. С. Улуғзода дар ин маврид хунари хуби драманависӣ зоҳир менамояд.

Чунонки қайд шуд сахнаҳо хурд, зуд-зуд тағйир меёбанд ва аз пургӯй оғоз мебошанд ва куллан барои ба вучуд овардани вазъи зудтағйири замони ҷанг ва умуман шароити ҳолати ҷангии дастаи Ҳайдаров ва амалиёти бо шиддати онҳо ва нисбатан мукамалтар нишон додани шароити ҷанг мусоидат мекунад.

Забони драма куллан ва қаҳрамонҳои он хусусан баёнгарии хислату характер ва муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо мебошад. Аз ин рӯ, он асосан аз муколама (диалог) таркиб ёфтааст. Монолог аслан вучуд надорад ва дар воқеъ воқеияти драма он қадар пуртахрику бошиддат ҷараён мегирад, ки дигар барои рефлексия (ба худ фуру рафтани) имкони боқӣ наменонад. Ба ин маънӣ, воситаи тасвир (муколама, монолог) дар ҳади эътидол истифода шудааст. Аммо куллан, забони драма хеле сода ва гоҳеодӣ аст. Аз унсурҳои шева (пасванди «мӣ») барзиёд ва бемаврид истифода мешавад.

⁸⁵ Ҳамон асар, с 12.

Як хусусияти дигари бадеии драмаи «Дар оташ» иборат аз истифодаи аносири ҳаҷв мебошад. Наметавон гуфт, ки дар он образи ҳаҷвӣ ва музҳик офарида шудааст. Аммо куллан ба аксари образҳои он диди мутоибаомез хос мебошад. Чунонки гуфта омад, Ломидзеи гурҷӣ шӯху базлагӯст. Ӯ ба аксари ҳамяроқон бо ҳазлу мутоиба муносибат мекунад. Вай мӯйлаби Ковалевро ба истехзо гирифтааст, мисли «бурутат дар оташ сӯзад» (сах. 4)⁸⁶, «бурути зардатро об барад» (сах. 4)⁸⁷, шӯхиҳояш бо Лена, ки ӯро барои худ номзад карданист... аммо ин ҳама музҳикгӯиҳои вай аз муҳаббат ба рафиқон, аз дили поку бегили ғаши ӯ, аз зиндагидӯстии вай гувоҳӣ медиҳад. Ё пурхӯрии Ковалев, ки дар ҳама ҳолат - осудагӣ ва ҷангу ҳучум «даҳонаш пур» ва ҷунбида меистад (сах. 7-9)⁸⁸ аз ҳамин қабиланд. Ҷанговарон ба ҷанг, ҷароҳат бардоштан ва ҳатто маргу зист бо зиндадилӣ ва бо лутфу зарофат муносибат мекунанд. Масалан, Александра Семеновна ҷанговар Солавевро, ки дар 14 моҳи ҷанг 4 бор ҷароҳат бардоштааст, бо зарофат «даромади баде» (сах. 13)⁸⁹ нест гуфтааст. Ва боз ҳамон Ломидзе ба Ҳайдаров мурочиат карда мегӯяд: «Хотирчамъ, рафиқ сержанти гвардия. Ман ҷаҳор бор ярадор шудам ва ҷаҳор бор сихат ёфта ба фронт баргаштам. Ман намемирам. Сағ-немис маро чил бор кушад, чил бор зинда мешавам гуфт. Рухсат диҳед равам». (сах.20)⁹⁰.

Дар ҳулоса метавон гуфт, ки драмаи «Дар оташ» яке аз асарҳои беҳтарин дар драманависии солҳои ҷанг ва таҳаввули драматургияи Сотим Улуғзода ва умуман адабиёти тоҷикӣ ба шумор меравад.

⁸⁶ Ҳамон асар. с4.

⁸⁷ Ҳамон асар. с 4.

⁸⁸ Ҳамон асар. с 7-9.

⁸⁹ Ҳамон асар. с 13.

⁹⁰ Ҳамон асар. с 20.

МАВЗЎЪ ВА МАСОИЛИ АХЛОҚИВУ РАВОНӢ ДАР ҚИССАИ «ЁРОНИ БОҲИММАТ»

Маълумаст, ки яке аз дастовардҳои замони шӯравӣ барои Тоҷикистон, ҳамоно ба амал баровардани озодии зан будааст. Аслан, сохти шӯравӣ, гӯё ба кулли мардуми меҳнаткаш, табақаи поёни ҷомеа озодӣ дод ва озодии зан бошад ба маротиба бештар буд, чаро ин вай ҳам аз ҳайси иҷтимоӣ озод гардид ва ҳам ҳуқуқҳояш баробари мардҳо доништа шуд. Яъне, аз мутеъ ва дастнигар будани мард расман озод гардид (албатта, бо риояи ҷойгоҳи ҳар яке дар хонавода). Бинобар ин, мақом ва ҷойгоҳи зан низ, пеш аз ҳама, аз назари иштироки вай дар иҷтимоӣ муайян мегардид, чунончи Ҳабиб Юсуфӣ ин ҳолатро рӯшан баён карда буд: Ту на он дилбар, ки фаҳр аз зебои руҳсорат кунӣ.

Ҳамин нуктаро низ бояд таъкид кард, ки дар канори ин иҷтимоӣгароӣ олами маънавӣ ва рӯҳу равонии зан (агар тасвирҳои ишқиро сарфи назар кунем) хеле кам ва зоҳирӣ, агар асосан набошад ҳам, мавриди тавачҷуҳ қарор мегирифт. Масалан, ҳангоме ки М. Раҳимӣ занро чун номуси хонавода ба тасвир гирифт, ба ӯ эътироз карданд. Аз ҷумла А. Имомов, мудирӣ шӯъбаи ПК(б) Тоҷикистон, изҳор намуд, ки М. Раҳимӣ дар шеъри «Шарики бахт», «... фикри ақибмондаеро дар бораи занон ваъз мекунад». Ӯ занро «ороиши хона», «шарафи мардон» гуфта тасвир менамояд.⁹¹ Ин чунин маънӣ дорад, ки зиндагии маҳрамона, иртиботи ахлоқӣ ва масъулияти хонаводагии зану шавҳар «фикри ақибмонда»-и феодалист

⁹¹ А. Имомов. Адабиёти тоҷикро ба дараҷаи вазифаҳои нав боло бардорем // Шарқи сурх, 1946, № 7, саҳ. 3.

ва ба ин маънӣ бояд муҳим ҳам ҳисобида шавад. Вале ин ақидаро оё метавон дуруст ҳисобид? Ва аслан тасавури он занон дар бораи озодӣ ва ҷойгоҳи иҷтимоӣ ва хонаводагии зан то кадом андоза сихат мебошад?

Аслан, ба андешаи банда, аз тарзи гузориши масъала дар боло маълум аст, ки тасавур дар барои мақом ва озодии зан якҷониба, мафкураӣ ва иҷтимоъгароёна мебошад, бинобар ин тасавур дар бораи ӯ мукамал нест. Зиёда аз он, зиндагии маҳрамона ва иродаи шахсии вай, ки аз меъёрҳои иҷтимоӣ, яъне зани советӣ, бояд мавриди гуфтугӯ қарор нагирад, бинобар ин ҳар кӯшише дар ин мавзӯ, на танҳо хуш қабул мешавад, балки мавриди интиқоди саҳт қарор мегирифт. Пас маълум мешавад, ки озодии зан дар ҳукумати шӯравӣ мукамал набудааст ва танҳо бо озодихоӣ иҷтимоиву сиёсӣ маҳдуд мемонад, зан ба сифати як инсонӣ мустақил бо истиқлоли шахсу хувияти хоси инсонӣ фарогири ин озодӣ нест ва дар зиндагии вай ҳеҷ саҳву хатое бояд рух намедихад. Агар чунин аст, пас тасавури мо дар бораи ӯ низ мукамал нест ва ҳамсон ба ҳамон «фикри ақибмонда»-и феодалӣ мебошад. Ба фикри банда, дар муносибат ба асарӣ С. Улуғзода «Ёрони боҳиммат» ва қаҳрамони он Зайнаб дар вақташ чунин як муносибат ва андешааш клешаи «ақибмонда» ва маҳдуд изҳор дошта шуда буд, ҳарчанд ин он аз меъёрҳои ахлоқӣ ба истилоҳ инсонӣ пешқадами шӯравӣ меавриди интиқоди саҳт қарор гирифт.

Қиссаи «Ёрони боҳиммат» дар замони худ ба танқиди саҳтӣ чи мафкураӣ ва чи нақди адабӣ рӯ ба рӯ гардид. Гумон мекунам, ки сабаби ин ғайримунтазира будани гузориши масъала ва ҳаллу тасвири бадеии дар он мебошад. Албатта, мо поёнтар хангоми таҳлили бевоситаи асар, дар канори он ки кӯшиш мекунем, онро баррасии воқеӣ ба бегараз карда бошем, ба ин

нуктагириҳо низ рӯчӯъ хоҳем кард. Аммо дар ибтидо дар бораи он ки ин аксуламалҳо аз кучо оғоз шудаву кадом нуктаҳои ғоявию хунарии асарро фаро гирифта буданд.

Дар ин интиқодгирӣ нахустин шуда Соҳиб Табаров қадам бардошт. Вай дар мақолаи худ «Баъзе мулоҳиза дар бораи танқиди адабӣ» (1947) ба порчаҳои аввали қиссаи мазкур ки дар маҷаллаи «Шарқи сурх» чоп шуд, эътироз карда, қайд намуд, ки «... дар эҷодиёти баъзе нависандагони мо вайрон намудани принципҳои реализми сотсиалистиро мушоҳида кардан мумкин аст. Мисоли ин порчаҳои аввалини қиссаи нависандаи боистеъдоди советии тоҷик С. Улуғзода «Ёрони боҳиммат» (ш. «Шарқи сурх», № 1, 2-3, 1947), очерки Ҷ. Иқромӣ-«Қаҳрамонони канори Днепр» ва ғайраҳо мебошад».⁹² Бояд гуфт, ки С. Табаров чанде қабл очеркҳои С. Улуғзода «Дар размгоҳ»⁹³ ва Ҷ. Иқромӣ «Қаҳрамонони канори Днепр»⁹⁴-ро низ аз мавқеи тасвири нодурусти афсари шӯравӣ ва вайрон карда шудани «ҳақиқат» танқид ва маҳкум карда буд.

Аммо мақолаи саҳти маҳкумкунанда, навиштаи М. Ғаффорова «Повести зараровар»⁹⁵ аст. Нуктаи бунёдии ин интиқод ҳамин аст, ки қиссаи мазкури Улуғзода баъди қарори КМ ВКП (б) дар бораи маҷаллаҳои «Звезда» ва «Ленинград» ба назар расидааст, бинобар ин, он ба кас эҳсосии мармузу норизоятии бештаре бедор мекунад, зеро ин асар воқеияти шӯравиро дар оинаи қачнамо мунъакис карда, чехраи (образи) одамони Тоҷикистони шӯравӣ, зиёиёни

⁹² С. Табаров. Баъзе мулоҳиза дар бораи танқиди адабӣ // Тоҷикистони сурх, 1947, аз 20 июл.

⁹³ С. Табаров. Асари камқиммат // Тоҷикистони сурх сентябри соли 1946.

⁹⁴ С. Табаров. Дар бораи як очерк // Тоҷ. Сурх, 15 нктябри 1946.

⁹⁵ М. Ғаффорова. Вредная повесть // Коммунист тадж, 1948, 4 июля.

пешқадами он, занони шоистаи онро, ки ҳокимияти шӯравӣ аз зиндагии бисёрасраи беҳукукии ғулумона озодашон намуд, таҳриф менамояд.

Дар асар билкул тавони одамони шӯравӣ ба доштани хиссиёти бузург (воло), афкори далерона ва корҳои қаҳрамонона нишон дода нашудааст». Муаллифи мақола, ҳарчанд низоъ (коллизияи) қиссаро дуруст муайян мекунад, аммо меъёрҳои нақди мафкуравӣ (сиёсӣ), ки ба кор гирифтааст, имкон намедихад, ин қиссаро ба таври мушаххас мавриди баррасӣ қарор диҳад ва чӣ тавр ҳаллу натиҷагирии бадеӣ шудани он мутаваҷҷеҳ гардад. Бинобар ин, масъалаҳои аз матни умумии асар берунро ба миён мегузорад, амсоли: «Улуғзода намунаҳои зиёде мардонагӣ, садоқат» ва муҳаббатро, ки дар гирду пеши ӯ мавҷуд аст, дида наметавонад. Қаҳрамони повести ӯ зани сустирода ва дорои эҳсоси амиқи инсонӣ нест». Вай зани пешқадам аст ва дар ҷои масъуле кор мекунад, аммо кори ӯ нишон дода нашудааст, муҳиту одамони ҳамкори ӯро намебинем ба ӯ ягона роҳи раҳӣ аз танҳоиро ба шавҳар баромадан донистааст. М. Ғаффорова чунин саволе ба миён мегузорад: «Аз кай боз зани шӯравӣ маҳз барои раҳӣ ёфтани аз танҳӣ ва дилтангӣ ба шавҳар мебароянд?».

Сипас, Каримов низ саҳт интиқод мешавад, ки аз худ хислатҳои «худпарастии манфиатҷӯ (мешаниӣ) зоҳир мекунад, хосса вақте ки аз зинда будани Ҷӯрабек огоҳ мешавад. Агар нуқтаҳои муҳим ва аслии ин нақдро ба баррасӣ кашем, пас аз он чунин бармеояд, ки қаҳрамонони қисса - Зайнаб ва Каримов ба сифати одами советӣ аз худ сустихо зоҳир мекунанд, ки набояд хонадор мешудаанд: манфиатҳои шахсӣ ва хусусиашонро аз масъулияти иҷтимоӣ афзал дониста, сабру тоқат накрдаанд, ба коллективи меҳнатӣ бо ҳам буда (хусусан Зайнаб) танҳо фаромӯш карда натавонистааст, аз худ сустӣ зоҳир менамояд, дар

тарофи худ намунаҳои мардонагӣ, садоқат ва муҳаббатро дида натавонистааст.

Аз ин ҳама маълум аст, ки гуё мунаққид асарро нахондааст ва ба он аз меъёри сирф иҷтимоӣ ва дастурҳои одами советии работмонанд назар кардаву баҳо медиҳад. Гуё зани шавҳараш мурда на танҳо бояд шавҳар накунад, зеро вай ба ҷамъият мутааллиқ аст на ба худаш ва ҳадди айби бузург аст, ки дигар онро бо ҳеч амалу коре хирадан, ислоҳ кардан мумкин нест. Дар асар одамоне тасвир мешаванд, ки хоси (табиати) одамони муосири советӣ нестанд. Қисса муносибатҳои тавсифу идеологӣ мекунад, ки ба муносибатҳои воқеӣ, ки миёни мардуми советӣ шакл гирифтааст, ҳеч умумияте надоранд. Бинобар ин, асари заровар аст!».

Аслан, чунин воқеаҳо дар замони ҷанг бисёр рух додан ва ҳатто дар адабиёти рус намунаҳои он ба вучуд омада буданд.⁹⁶ Ва анҷому натиҷагирӣ, ки хонанда аз мутолиаи қисса мерасад, ба маротиб муассиру ибратбахш ва тарбиявист, нисбат ба дастурҳои қолабии ахлоқи одами советӣ, ки ба худи ин инсонҳои зинда ҳеч муносибате надоштааст.

Аммо бингарем, ки чунин як баҳои сирф манфӣ ба асар ва шахси қаҳрамони он то чи андоза ҳақиқат дорад? Ва ин назари саҳти интиқодӣ чӣ қадар дар матни адабӣ асоси воқеӣ дорад ва «саҳву хатоҳои қаҳрамони асар то кучое мантиқӣ ва то кучое таҳвин ба шахси зани шӯравист».

Инак, қиссаи «Ёрони боҳиммат», ки соли 1947 дар шумораҳои 1,2,3,4 маҷаллаи «Шарқи сурх» ба нашр расидааст. Нависанда аз он қисса мекунад, ки Зайнаб

⁹⁶Дар ин бора муфассалтар нигар ба асари М. Шукуров (Шакурӣ). «Насри солҳои 1945-1974.-Дар кит.: //Таърихи адабиёти советии тоҷик. Инкишофи жанрҳои иборат аз шаш ҷилд, ҷ. 4. – Душанбе: Дониш, 1980, саҳ. 103-105.

пас аз шунидани хабари ҳалок шудани шавҳараш, пас аз «азодории дуру дароз ва гиряҳои пинҳонӣ ба марги шавҳари маҳбуб, ки бо вай фақат панҷ моҳ зиндагӣ карда буд, оқибат ба инженер-гидротехник Ориф Каримов» (1, сах.8)⁹⁷ ба шавҳар баромад. Ин амал се моҳ пеш воқеъ шуда буд ва дар сари моҳи чорум аз шавҳари пештарааш Ҷӯрабек хат омад ва маълум гардид, ки вай зинда аст.

Нависанда, баътар дар бораи шавҳари пешинааш Ҷӯрабек, зиндагӣ, гусел ба чанг ва ғ. ва ҳам таърихи ба Каримов хонадоршавии Зайнаб, омилҳои он маълумот пешкаш менамояд. Аммо дар оғози қисса низоми марказии он ба миён гузошта шудааст ва қаҳрамони асосии он Зайнаб дар баробари вазъи ноҳичор ва қарору интиҳоби мураккабе гузошта мешавад. Ин тарзи воқеабандӣ барои нависанда мушкилӣ пеш меорад, то ки сабабҳои чунин сурат гирифтани воқеахоро табиӣ ва боэътимод нишон диҳад ва ҳам диққати хонандаро машғул ба он нигоҳ дорад. Ин ҷо таҳлили батааннии равонию ахлоқӣ бо шавқангезиву машғулинигоҳдорӣ ба ҳам пайвастанд ва мантиқи бадеӣ бо мутаваҷҷеҳии хонанда, муҳокимаҳои он матни куллии қиссаро ташкил медиҳанд.

Асли воқеа чунин будааст, ки дар яке аз чангҳо Ҷӯрабек ба дарёи Днепр ғарқ мешавад ва ӯ, ки оббозиро медонист, аз марг начот меёбад, аммо дар соҳил ба дасти душманон меафтад. Вай бо рафиқа аз асорат гурехта, бо сахтиҳои зиёде ба партизанҳои Беларусия мепайвандад. Ба сабаби ин беиттилоӣ ӯро қаҳрамонона фавтидаи беному нишон эълон мекунанд ва ба Зайнаб низ ин хабарро мерасонанд. Аммо Ҷӯрабекро дар рӯзҳои охири ба Армияи шӯравӣ пайвастан аз тариқи тири тӯп чароҳати сангине

⁹⁷ Ҳамон асар, с 8.

мебардорад ва аз хеле аз узвҳои баданаш маҳрум мегардад. Баъд аз табобатҳои зиёд, пас аз андешаву мулоҳизаҳо, ки вай набояд садди роҳи зиндагии ояндаи як зани тану ҷонаш сиҳат шавад, оқибат ба ӯ мактуб навишта, ҳам аз саргузашти талхаш нақл карда ва ҳам изҳор дошт, ки ту, Зайнаб, «дар ҳар дақиқаи ҳушёрӣ ва бедориам дар ёди ман будӣ, рӯи зебои хонадони ту дар пеши назарам чилвагар буд ва овози форами ту дар гӯшҳои садо медоданд...» (1. сах. 9)⁹⁸.

Пас аз гирифтани мактуб Зайнаб дар сари андешаву фикр ва хотираҳо, таҳлилу дарки воқеияти (вазъияти) баамаломата тасвир шудааст. Вай пас аз мактуб дарк кард, ки:

«Мурури вақт ёди Ҷӯрабекро аз саҳфаи хотираи вай тамоман барҳам навода, фақат дар хилваткадаҳои дилаш пинҳон намудааст. Ҳоло он ёддоштҳо тугён зада ба рӯй мебароянд, бо лавҳаҳои хираи ҷанги хунин, ки аз ҳар сатри мактуби Ҷӯрабек чилва мекунад, омехта мешавад... Ва як фикр ҳоло ба тамоми ҳушу ёди Зайнаб голиб аст: Ҷӯрабек зинда! Ҷӯрабек наздик! Ҷӯрабек ӯро садо мекунад!.. Ин чӣ сарнавишт, чӣ дидани буд барои Зайнаб, ки шавҳари маҳбуби вай зинда, аммо вай шавҳари дигар гирифтааст? Акнун чӣ мешавад? Чӣ тавр шуд, ки вай зинда будасту ба Зайнаб хабари марги ӯро додаанд? Саҳв. Хато. Яке аз хатоҳои бешумор ва ногузир дар байни дӯлобиҳои ин ҷанги оламсӯз. Фарқ шудани ӯро дидаанд, аммо надонистанд, ки вай аз гирдоби аҷал халосӣ ёфт, зинда монд. Хатои хурд, ночиз, назарногир, аммо барои Зайнаб шум ва фоҷианок! Агар Зайнаб медонист, оё шавҳар мекард?... (1, сах. 9)⁹⁹.

⁹⁸ Ҳамон ҷо. с 9.

⁹⁹ Ҳамон ҷо. с 9.

Зайнаб, дарзамон, вақте ки Каримов омад, мактуби ба ӯ дароз карду хонад гуфт ва ҷавоб дод, ки хат аз Қўрабек аст:

«Каримов ба занаш хайратомез нигоҳе карду хатро аз дасти вай гирифт. Сачокро ба китфаш партофт. Ба стул нишаст. Хатро кушод. Нигоҳ кард. Рангаш тағйир ёфт. Диқат карда ба рӯи стол монд... Вай боз хатро гирифта яла кард. То охир хонд. Баъд гуфт:

- Саргузашти аҷоиб!... Нағз, ҳарчи зинда будааст...(1, 10)¹⁰⁰.

Нависанда то ин ҷо ҳам Қўрабек, ҳам Зайнаб ва ҳам Каримовро дар сари андеша ва интихоби роҳ мегузорад: Қўрабек, аслан, изҳор доштааст ки: «... ман туро бештар аз он дўст медорам, дар бораи бахти ту, ояндаи ту фикр мекунам», яъне ҳарчанд ба ӯ аз рӯи хотироти муҳаббати пешинаш мактуб навиштааст, вале намехоҳад худашро, ки «маъюб бистарӣ» мебошад, ба сари ӯ бор кунад... Аммо Зайнаб баъди мактуб пай бурд, ки ҳарчанд Қўрабек барояш фавтида асту худ ба шавҳар баромадааст, аммо ёди Қўрабеки «дар хилватнадиҳои дилаш» ниҳон мондааст. Вай ҳанӯз ба хулосае наомадааст ва танҳо мехоҳад ба Тошканд равад ва аз ҳоли ӯ бохабар гардад, агар ин корро накунад, пас ин амалаш аз ҳайси ахлоқӣ ва одамгарӣ кори хубе нест... Бинобар ин, вай дар дил ният дорад, ин барои ду руз ба он ҷо меравад. (1, сах. 14)¹⁰¹.

Аммо андешаҳои Каримов дигар аст: албатта вай аз пайдо шудани Қўрабек хурсанд нест. Зиёда аз он, азми ҷазми сафари Зайнаб ба Тошкандро андешида, ба ҷӣ анҷомидани оқибати он низ ӯро ба фикр водошт. Ва боз медонад, ки иҷозати сафар дар замони ҷанг кори

¹⁰⁰ Ҳамон ҷо. с 1. 10.

¹⁰¹ Ҳамон ҷо. с 1. 14.

содае нест ва дар сатҳи хеле боло ҳал мешавад ва ин мушкилро пеши рӯи Зайнаб овард. Ниҳоят гуфт:

« - Охир вай аз шавҳар кардани шумо хабар надорад... Хаёл мекунед, ки шуморо дида дарди вай сабук мешавад? Баръакс. Шумо ба вай дарду аламҳои нав меоаред, захмҳои кӯҳани дилашро тоза мекунед. Рафтани шумо «ба болои мурда сад чӯб» мешавад. Фикр кунед, одами азобдидаро боз азоб додан чӣ лозим?» (1, 14)¹⁰².

Аммо далелҳои Зайнаб барои рафтан ва аёдати Ҷӯрабек қатъӣ ва ҷузъи масъулияти ахлоқиву инсонии ӯст: «Ман дар афтодагӣ ва дармондагиаш аз вай хабар нагирам, дилашро набардорам, ман чӣ хел одам мешавам? Ба кадом рӯ, ба кадом чашм ба чашми мардум нигоҳ мекунам» (1, 14)¹⁰³. Аммо, чунонки гуфта омад, ин хоҳиши ӯ хабаргирифтани аст ва фақат барои дӯ рӯз. Яъне, вай дар назди оилаи наваш низ масъулияти худро изҳор медорад. Бинобар ин, Каримов тамоми мушкилоти сафарро худ ҳал намуда, Зайнабро ба Тошканд гусел менамояд.

Аслан, таърихи шинос шудану ба Ориф Каримов ба шавҳар баромадани Зайнаб, ба танҳой, хабари марги Ҷӯрабек ва ҳатто як андоза масъулияти ӯ назди Каримов, ки дар замони ба бемории тиф гирифтोर шуданаш, ӯро ҳамроҳи дӯстони Зайнаб - Надежда Михайловна ва Лиза ин ҳамхонаҳои руси ӯ, ки ба иқтисоии хизмати ҳарбии шавҳари Лиза ба Тошканд кӯчонидаанд, ёрӣ ва ниғаҳбонӣ намуда буд, пайванд меҳӯрад. Яъне, ҳам хусни тафоҳум, ҳам ёрмандӣ ва ҳам хисси танҳой Зайнабро барои ризоят додан ба Каримов барои ба шавҳар баромадан сабаб гардида буд... Бинобар ин, наметавон Зайнабро, ба хиёнат ва худхоҳиву бевафой муттаҳам кард. Вай ҳам дар

¹⁰² Ҳамон ҷо. с 1. 14.

¹⁰³ Ҳамон ҷо. с 1. 14.

заминаи вазъияти баамаломода, ҳисси муқаррарии инсонӣ ва ҳам масъулияти ахлоқӣ амали хилофе накардааст ва ҳоло низ, ҳатто дар назди хонаводаи наваш худро масъул ҳис мекунад.

Аз ин ба баъд ҳалли масъалаҳои асар ва ба чӣ анҷомидани он ба фикру зикр, амал ва натиҷагириҳои Зайнаб иртибот мегирад, балки паёми нависанда низ аз бисёр ҷиҳат ба интиҳоби ӯ вобаста аст. Аммо нависанда ин амалро ба содагӣ ҳал кардан намехоҳад ва Зайнаб низ, аз рӯи тарахҳум ба дидани Ҷӯрабек нарафтааст. Балки вай аёдати шавҳари собиқашро як амали зарурӣ ва инсонӣ ба шумор меорад. Ва ҳатто тасаввур карда наметавонад, ки ин вохӯрӣ чӣ тавр меанҷомад.

Инак, вай дар «Тошканд, дар хонаи дӯстонаш Лиза ва Надежда Михайловна... ва ниҳоят ӯ дар госпитал, интизор аст, ки ба дидори Ҷӯрабек мерасад:

«Дили Зайнаб гуп-гуп мезанад. Вай гоҳ мехест, гоҳ менишаст, гоҳ чамадонашро аз фарши хона мебардошту ба паҳлуи худ - болои стол мемонд, гоҳ боз ба фарш мениҳод. Ҳар замон аз даҳлез садои пойро шунида, ба дар нигоҳ мекард. Мана ҳозир вай Ҷӯрабекро мебинад. Вай Зайнабро чӣ хел қабул мекарда бошад? Зайнаб ба ӯ чиҳо мегӯяд?

Фикрҳои вай ба ҳам омехта мешуданд. Ин чанд дақиқае, ки табибзан ғоиб гардид, ба Зайнаб чун як умр намуд...» (2-3, сах. 10)¹⁰⁴.

Зиёда аз он, вай намедонист, ки Ҷӯрабек дар чӣ ҳол аст. Чун табибзан гуфт, ки «вай ду пой ва як даст надорад», «ин ҳол ӯро ба даҳшат андохт» вале вай кӯшиш мекард, ки худро ором нигоҳ дорад... Зиёда аз он, ҳама аҳли госпитал - кормандони тиббӣ ва беморон ҳама ӯро зани Ҷӯрабек меҳисобиданд, ки ба аёдати ӯ омадааст. Аммо Ҷӯрабек ба ин бовар надошт, ки касе

¹⁰⁴ Ҳамон асар. с 10.

аз Сталинобод (на аз Тошканд) ўро дидан ояд. Чун Қўрабек ўро шинохта, Зайнаб буданашро таъйид кард:

«Зайнаб беҳушона, саросемавор чамадонашро ба замин монда, ба назди койкаи Қўрабек рафт. Ба зону афтида, дасташро ба кифти Қўрабек партофта, рӯяшро ба синаи ў монда, пинҳон кард.

Ин дидор, ин мулоқот чунон ногаҳонӣ рӯй дод, ки Қўрабек дар дақикаи аввал саросема шуда монд. Ин аст, баъд аз фироқи сесола Зайнаб боз дар пеши вай, сараш дар синаи вай аст: бӯи шинос, бӯии диловези мӯйҳои вай ба машомаш мерасад...»

Дар воқеъ ин амалҳо худ ба худ бавучуд меомаданд ва ба қавли Қўрабек онҳоро ба дарки он во медоштанд, ки боз ҳамдигарро ёфтаанд (2-3, сах. 11)¹⁰⁵. Ва Зайнаб низ ғайриихтиёр ба чараёни мушаххасоти барояш ошно ва азиз ворид мегардад ва ба чехраи Қўрабек нигариста мебинад, ки: «Ҳамон табассуми шинос. Ҳамон чашму қошони сиёҳ, ҳамон рӯи ҷавон ва зебо, рӯе, ки андак лоғар шуда, ранги гандумгинаш андак парешон асту лекин ҳар як шикасти хурдтаринаш ҳам ба Зайнаб ошност...» (2-3, 11)¹⁰⁶.

Ва ба ҳамин тартиб ҳар лаҳза, дидор, гуфтугӯи ин воҳӯрии бисёр муҳим мантиқӣ ва табиӣ чараён гирифта, Зайнабро барои тасмимгирии ниҳой омода месозад. Аслан, он чи монети рафтору натиҷагирии бочуръати вай гардидааст, ҳаноно шавҳари дигар кардани ўст. Бинобар ин, ҳам мавриде, ки ўро чун зани Қўрабек муаррифӣ мекунад ва ё худ Қўрабек «Зани ман, Зайнаб» гуфта ба ҳамхонаҳояш шинос мекунад, дили ў ба дард меояд, тоб меҳӯрад, вале «худо ба даст мегирад».

Аммо масълум аст, ки сари он тасодуфи хонадоршавиаш фикр мекунад ва ба суханони Қўрабек

¹⁰⁵ Ҳамон асар. с 11.

¹⁰⁶ Ҳамон асар. с 11.

ки: «Росташиро гӯям ман ҳеч ба ту мунтазир набудам. Маълум мешавад, ки маро фаромӯш накардаӣ?». Ҷавоб додааст: « - Чӣ тавр фаромӯш кунам? Магар фаромӯш карда мешавад...» (2-3, с. 11¹⁰⁷).

Ва ҳатто гила ҳам мекунад, ки чаро «имконият бошад ҳам, худатон хат кардан нахостед. Ин қизиқ...ин ки ман шуморо мепартофтам? На ин ки ман ҳамин хел зан бошам?... На ин ки шумо маро намедонистед?» (2-3, сах. 12)¹⁰⁸.

Ин ҳама пурсишу суол ва шикоят барои он аст, ки Зайнаб барои чунин сурат гирифтани сарнавишташ, на танҳо худро гунаҳгор меҳисобад ва ҳис мекунад, ки то ҳол барои чӣ ба аёдати Ҷӯрабек омаданаширо пурра дарк накардааст? Чун вазъро диду ҳис кард, пай бурд, ки ин омаданаши фақат сабаби «маъюс ва хафа» кардани Ҷӯрабек мешавад ва агар вай пурсад, ки шавҳар кардӣ чӣ ҷавоб медиҳад ва ниҳоят акнун ўро чи тавр партофта меравад (2-3, сах. 12)¹⁰⁹. Ҳарчанд Ҷӯрабек изҳор дошт, ки «Ман туро бо худ банд карда монданӣ нестам... Ман инро намехоҳам ва ба ин ҳақ ҳам надорам».

«Зайнаб бо сари ҳам менишаст. Дастонаширо дар сари зону мушт карда, панҷаҳояширо мефишурд...

Умуман ба чӣ ранг сурат гирифтани воқеаҳо маълум ва аз мантиқи андешаҳои Зайнаб маълум аст, ки вай ниҳоят ба шавҳари аввалааш бармегардад. Дар воқеъ, вай Ҷӯрабекро бо худ ба Душанбе мебарад ва ҳамаи воқеаҳо ба масири табиӣ худ бармегарданд. Қиссаи мазкур аз ин ҷиҳат дар насри тоҷикӣ ҷойгоҳи ҳосе дорад.

¹⁰⁷ Ҳамон асар. с 11.

¹⁰⁸ Ҳамон асар. с 12.

¹⁰⁹ Ҳамон асар. с 12.

ЧУСТУЧЌҲОИ ҒОЯВИҶ БАДЕИИ УЛУҒЗОДА ДАР РУМОНИ «НАВОБОД»

Сарнавишти румони Сотим Улуғзода «Навобод» барои рӯшанӣ андохтан ба баъзе масоили адабиёти баъдичангии тоҷикӣ ва ҳам ғаёлияти насрнависии Сотим Улуғзода маводи ҷолибе дода метавонад. «Навобод» нахустин романи Улуғзода аст. То таълифи румон вай қалами худро дар навиштани ҳикояву қисса санҷида буд ва он осор бештар дар мавзӯи ҷанг ва дар иртибот ба ҷанг таълиф шуда буданд, ки ӯ ба он ошноии каму беш дошт. Аммо румони мазкур дар мавзӯи ба кулӣ тозае таълиф шудааст.

Маълум аст, ки Улуғзода ин румонро се бор таҳрир кардааст. Қисми якуми асар таҳти унвони «Диёри навобод» соли 1949 таълиф шуд. Таҳрири дувуми он соли 1950 анҷом меёбад, ки нависанда онро аз сари нав навишта буд ва боз ҳам бо номи «Диёри навобод» ба ҷоп расид. Нависанда болои асари мазкур бори сеум бармегардад ва соли 1953 онро бо таҳрири нав таҳти унвони «Навобод» ба ҷоп мефиҳад.

Ба фикри банда, дар ин таҳриру бознависӣҳо чанд омиле таъсир гузоштаанд. Аввалин, мавзӯи тозае, ки дарку ҳазмаш воқеан замон мехост: сониян, гумони ғолиб меравад, ки дар нобарориҳои тасвири мавзӯи тоза ҳолу ҳаво ва назарияҳои дар нимаи солҳои 40 маъмули муҳити (афкорӣ) адабӣ низ асар гузоштаанд; ниҳоят, дарк ва аз бар кардани ҳасоиси жанри румон ва ба тасвири бадеии ҳамасӣ кашидани мавзӯи рӯз (ҳозирамон). Бинобар ин, таҳрирҳои гуногуни як асар дар ин шароит як кори табиӣ мебошад, вале он аз бисёр ҷиҳат ба ҳисси масъулият ва

захматталабии худи нависанда иртибот мегирад, ки устод Улуғзода онро доштааст.

Ба ин ҳама, метавон як мушоҳидаи устод Шакуриро илова кард, ки гуфта буд: «Дар айни замон кӯшиши ӯ дар пора кардани он схема, ки дар тасвири ҳаёти колхозӣ расм шудааст, чидду ҷаҳди ӯ барои берун частан аз банду қайди тасвирҳои сунъӣ, суботкории ӯ дар ҷустуҷуҳи роҳҳои нави ҳалли мавзӯ як сабаби кашол ёфтани таълифи ин асар буд».¹¹⁰

Аз ин натиҷагирии устод метавон ба сабаби дар боло зикршуда, навназарӣ, тозақорӣ ва қолабшикани нависандаро афзуд.

Дар воқеъ, аз фаслҳои гузашта маълум гардид, ки дар адабиёти баъдичангӣ бар асари «назарияи беконфликтӣ» ва эҷоди «осори истеҳсолӣ» то чи андоза осори адабии дар ин равиш таълифгардида, аз асли адабиёт дур гардида буд. Улуғзода, ки худ дар канори хунари нависандагӣ дида интиқодӣ ва собиқаи нақднависӣ дошт, бегумон ин равияи носолихро ташхис дода буд, ҳарчанд аз ҳолу ҳавои (атмосфераи) умумии раванди адабӣ низ ба кулӣ эмин будан як кори мушкилест. Яъне нависанда дар ҷараёни таълифи румони «Навобод» миёни ҳақиқати зиндагӣ дарку фаҳмиши солими худаш ва назарияҳои ҳоким дар баҳсу талоши эҷодӣ қарор дошт. Ва бо расидани шароити мусоид ва мавриди интиқоду инқори қарор гирифтани «назарияи бенизоъӣ» ниҳоят таҳрири охири румони «Навобод» (1953)–ро анҷом дод, ки ҳамон сол ба нашр расид.¹¹¹ Давр анҷоми таҳрири сеюм дақиқ қайд шудааст: Сталинобод-Москва, с. 1949-1952.

Аммо худи нависанда пас аз анҷоми таҳрири охири китоб, ки ҳанӯз дар дасти муҳаррирон будааст,

¹¹⁰ М. Шукуров (Шакурӣ). Асари мазкур. саҳ. 118

¹¹¹ С. Улуғзода. Навобод-Сталинобод: Нашри дав тоҷ 1953 (муҳаррирон Н. Почоҷонов ва С. Ғанӣ). 39 в саҳ.

ба иштирокчиёни маҷлиси машваратии нависандагони ҷавон нақли аҷибу ибратбахше мекунад. Вай гуфтааст, ки ба таҳриру аз нав кор кардани румон қариб ду сол вақт сарф кардааст ва дар ин чараён ба нависандагони нисбатан машхур (крупными) низ вохӯрда буд.

Ӯ мегӯяд, ки дар оғози таълиф ман хеле ба худ хушбовар (самоувсренный) будам. Ман дар бораи суҷа бисёр фикр мекардам. Маълум, ки мо ҳама хеле асарҳои зиёди суҷадор ва бесужаро мутолиа кардаем. аз ҷумла, асарҳои Иля Эренбур аксар бесужа мебошанд... Маводи асар тахминан ба ман ошно буд: дар бораи водии Вахш, колзох, деҳа, воқеаҳо, муносибати одамон, манзараҳои маишӣ, табиат бисёр чизҳоро медонистам. Ва ман гумон доштам, ки дар ин замона асари бесужа сохта метавонам» (саҳ. 74)¹¹²

Маълум мешавад, ки ин кор боиси азобу мушкилиҳои нависанда гардидаанд. Дар ҳамин вақт китоби гуфторҳои Гёте дар бораи кори эҷодӣ, ки котибаш онро сабту забт карда буд, ба дасташ меафтад ва ба мутолаи он мапардозад, ки ин нависандаи бузург дар бораи лабораторияи эҷодии худ ба нависандагон маслиҳат додааст. Маслиҳати аз ҳама муҳим вай ин буда, ки дар ибтидои кор, албатта, бояд асарҳои суҷадор навишт. Ва ман бо хеле аз рафиқон суҳбат карда, бовар кардам, ки як суҷаи дақиқ фикр накарда, аз ин сабаб ба сари худ меҳнату оворагии бисёре овардам. Ва сабаби нобарорихи ман ҳамин хоҳиши навиштани асари бесужа будааст. Гёте ҳамчунон нависандагонро аз бофтани суҷаи худ огоҳӣ медиҳад ва Улуғзода худ дар таҷрибааш ба ин бовар кардааст. Сужет бофтан, яъне сохтани схемаи зиндагӣ, схемаи фикр қувваи зиёдеро аз шумо мегирад. Беҳтар аст, ки нависандаи ҷавон суҷае аз зиндагӣ бигирад, аз он чи дидааст, мушоҳида кардааст ё шундааст, омӯхтааст аз

¹¹² Бойгонии ИН. с 74.

зиндагӣ ва албатта ба тағйиру ташаккули лозима, ки кори нависанда аст (Бойгонӣ, сах. 73¹¹³).

Улуғзода, ҳангоме ки қисми аввали асарро навишт, ба Вахш бо мақсади мушоҳидаву омӯзиши воқеаҳову одамон сафар мекунад, пай мебарад ва бовар ҳосил мекунад, ки бояд дар асоси румон ягон сужаи, ҳатто ба таври умумӣ бошад ҳам, аз зиндагӣ гирифташударо мегузашт... чун маҳз он ҳаётӣ ва воқеъӣ будани асарро таъмин карда метавонад» (Бойгон, с. 77)¹¹⁴.

Зиёда аз он С. Улуғзода гуфтааст, ки ҳангоми таълифи қисми аввали румон нақшаи (плани) равшану амиқ фикркардашударо надоштааст ва ин сабаб ба мушкилот ва номувофақатҳо рӯ ба рӯ шудааст. (Бойгонӣ. сах. 79¹¹⁵). Ба қавли ӯ бояд аз аслнусаха (прототип) ба кор гирифт ва онро бо хусусияти дигарон такмил намуд. Менависад, ки: «Ман дар ин румони худ, маҳз ин усулро риоя кардам... Ман кӯшиш кардам, ки шахсиятҳои асарро аз одамони зинда бознавис кунам, одамони воқеъӣ, ки ман ба онҳо ошноии лозим доштам» (Бойгонӣ. сах. 15)¹¹⁶.

Аз ин гуфтаҳои нависанда маълум аст, ки вай ба нависандагони ҷавон аз таҷрибаи аввалини навиштани румон барин қолаби калонҳаҷм маслиҳатҳо медиҳанд ва ҳамзамон мушкилиҳое, ки худ ҳангоми таълифи румони «Навобод» рӯ ба рӯ шудааст, бозгӯ мекунад. Маълум мешавад, ки сабаби нобарорихи нависанда, пеш аз ҳама, вобаста ба надоштани таҷрибаи кофӣ дар эҷоди асарҳои калонҳаҷм ва кам воқиф будан аз зиндагӣ будааст, ки дар ҷараёни кори бевоситаи таълиф ва дар иртирбот бо воқеаҳои мушаххаси зиндагӣ

¹¹³ Бойгонӣ с. 73.

¹¹⁴ Бойгонӣ с. 77.

¹¹⁵ Бойгонӣ с. 79.

¹¹⁶ Бойгонӣ с. 15.

муқоиса кардану санчидан, онҳоро ба қадри даркорӣ бартараф намудааст. Ин баёнгари садоқати ӯ ба ҳақиқати ҳаёт ва инъикоси он дар асари адабӣ, ҳамчунин масъулияту вазифашиносии нависанда ҳам мебошад.

Натиҷаи ин ҳама заҳмат масъулиятшиносии эҷодӣ будааст ва дар натиҷа румони «Навобод» дар настри тоҷикӣ ҳодисаи наве ба шумор омад, ки дар ҳалли мавзӯи зиндагии деҳот дастурҳои эҷодии тозае ба миён гузошт.

Мавзӯю масъалаҳои асар ҳамоно роҳу равишҳои беҳбуд бахшидан ба зиндагии деҳот, рушди хоҷагиҳои колхозӣ тавассути қудрату тавоноии инсон, усули инсонгароёнаи роҳбарӣ сарварӣ, тағйири ахлоқ ва маишати нав, ташкили расму одатҳои тоза, куллан таҳаввулу ташаккули инсон ҳаст. Хусусан, зиндагии муқаррарии ҳаррӯза, мушкилоти оилавӣ, бархӯрди хонаводаҳо ба миён гузоштаву санчида шудааст. Ин боиси умқи назар ба масъала ва мавзӯёти ҳаётӣ гардид.

Сотим Улуғзода ба кунҳи рушду нумуи хоҷагиҳои колхозии даврони пас аз ҷанг назар андохта, ба ин натиҷа мерасад, ки омили муҳимми пешрафти онҳо ҳамоно ба ҳам муттаҳид кардани колхозҳои хурду пуриқтидор аст, то имконияти инкишофи он бештар гардад. Дар он солҳо ҳанӯз ин андеша ба сари ҳеч аз ниҳодҳои роҳбарӣ-ҳизбӣ, шурай ба хоҷагӣ наафтада буд. Ва аҷоиботи қор дар он аст, баъди чанде ин ниҳодҳо ба натиҷаи муаллифи роман расида мувофиқат карданд ва дар мавриди мазкур қарор қабул намуданд. Дар воқеъ, Сотим Улуғзода собит намуд, ки агар нависанда ба умқи ҳодисаҳои зиндагӣ назари моҳиятҷӯ андозад ва аз паи равшан намудани равандҳои воқеияти таърихӣ шавад, муяссар ба кушоишҳои «илмӣ ва иҷтимоӣ» шуда метавонад. Бо таъкид бояд гуфт, ки мисли он ки Сотим Улуғзода аз паи суҷаи сохта

нарафта буд, ҳамчунин ба матни асар ғарази хосеро бор накардааст ва паёми ӯ аз таҳлилу тадқиқи воқеи ва мантиқи бадеӣ берун омадааст...

Маълум аст, ки нависанда хислату характери одамонро дар муносибат ба кори ҷамъиятӣ, истехсолот гузоштаву месанҷад. Ин ғароиш ба истехсолот як равияи адабиёти шӯравӣ ва хоси баъди ҷанг будааст. Яъне дар меҳнат нишон додани инсон, сари дастгоҳи истехсолӣ дидани қаҳрамон ва дар муносибат ба меҳнат арҷ гузоштани он яке аз талабҳои адабиёти ба истилоҳ «реализми сотсиалистӣ» ба шумор меомад. Шоири ҷавони тоҷик Ҳабиб Юсуфӣ ҳатто аз маҳбуба на «хусни рухсор», балки «меҳнату кор» тақозо карда, зоҳиран сабаби ҷазби муошиқатро дар ҳамин меид...

Дар румони «»Навобод низ тасвири қору истехсол мавқеи муҳимме дорад, балки тамоми масъалаҳои дигар атрофи ҳамин меҷарҳад. Хоҳ муттаҳид кардани колхозҳо, хоҳ боло бурдани ҳосил, пурқувват кардани хоҷагии деҳқонӣ ҳама иборат аз қору меҳнат мебошанд. Ҳатто боло бурдани савияи сиёсии деҳқонон низ барои он аст, ки дар меҳнат ва ҳамкорӣ муносибати содиқона дошта бошанд (Ҳошим Карвон). Ташкили мусобиқа як василаи ин пешравист, ки Зубайда пешниҳод мекунад, ё ба кори колхоз ҷалб кардани ҳама, аз ҷумла зани роҳбарон (зани раис Юнусбой) ва ғайра. Аслан, аксари қаҳрамонони асар, хоса роҳбарони колхоз, шӯроӣ ва ҳизбӣ ҳама дар муносибат ба истехсолот тавсиф мешаванд. Ба ин маънӣ метавон гуфт, ки масъалаи меҳнат ва рушди истехсолот дар он даврон як навъ таассубе буд, ки азхудгузаштагиро тақозо мекард. Мафҳумҳои чун мусобиқа, меҳнати «стахановӣ (коргаре, ки нақшаи корашро як барҷанд зиёд иҷро кардааст), гурӯҳҳои «поздаҳазоркилограммчӣ» дар ҷамъоварии пахта ва ғайра. Аммо аз тасвири нависанда пайдост, ки ин ҳама амалҳо танҳо ба хоҳири худашон, аз худ қаҳрамон

нишон додан набуда, аз ҷониби иҷрокунандагонаш ба сифати як кори худӣ, шакли зоҳир кардан ва тасдиқи хувияти шахсӣ ва қаноатманд кардани талаби маънавию ахлоқии фард аст. Масалан, Шодигул, ки сардори звено (дастай корӣ) мебошад, соли дароз дар замини худ меҳнат кардааст, ҳангоми сафар барои санҷиши мусобиқа ба колхозии Ленин огоҳ мешавад, ки он ҷо духтаре дар мавсим то шонздаҳ ҳазор кило пахта мечиндааст. Ин ба дили вай оташ меандозад (чун чинакчии боҳунар низ буд) ва ба худ қавл дод, ки ба ин ҳадд бирасад... Ва на танҳо худ аҳд мебандад, балки як бригадаи «Понздаҳҳазоркиллоҷиён» ташкил мекунад ва ҳатто, ҳангоме ки донишҷӯи институт шудааст, боз ҳам бо иҷозат ба деҳа омада, то охири мавсим ҳосил меғундорад...

Дигар аз масъалаҳои румони «Навабод», ки аз ташаббусҳои «поёнӣ» ба шумор меравад, муттаҳид кардани колхозҳо мебошад. Фикри колхозякқунӣ ҳам аз Нуралӣ сар зада буд. Нуралӣ ба ин андеша пас аз ошноӣ бо колхозҳои миллионнафараи Ленинобод расида буд, чун дар он ҷо колхозҳои калон имконияти зиёди ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, хоҷагию истехсолӣ, маишвию маданӣ ва фарҳангро доштанд.

Дар аввалҳо, ҳатто Баровиков - котиби ҳизби ноҳия онро на масъалаи аввалдараҷа меҳисобад, вале ҳар гоҳ ба ҷӣ анҷомидани ин амалро аз Нуралӣ пурсида меистад. Ҳочиумар - раиси колхозии «Ситораи сурх» ҳам чунин як хоҳише дошт. Нуралӣ манфиати ба ҳам пайвастании колхозҳоро чунин шарҳ медиҳад: ...албатта ин кор манфиати иқтисодӣ дошта, вале пеш аз ҳама ба қувваи зиёду дастҷамъона зиндагии маданияи деҳот пеш меравад, ба бунёди истгоҳи барқӣ, хонаи фарҳанг (маданият), ҳаммом, бехтар кардани зиндагии маишӣ (сохтмони хонаи шахсӣ, таъмини хишту ҷӯб, боғ) имкон

фароҳам мешавад (сах. 121)¹¹⁷. Аз ҳама муҳим, марзҳои замони хурд аз миён бардошта мешаванд ва аз ин ҳисоб ҳаҷми он меафзояд (сах. 121)¹¹⁸ ва дар натиҷа «дар колхозии калон машинаю тракторро васеъ кор фармуда, ҳосилро хеле баланд бардошта мумкин» (сах. 121)¹¹⁹ буд. Ҳамчунин, хеле аз мансабу вазифаҳои ихтисор ва қувваи қорӣ меафзояд.

Аммо ин қор муҳолифон низ дорад, ки яке аз дигар низоъҳои румон ба шумор меояд. Масалан, раиси қалхозии «Роҳи наві» Аҳмадҷон ба ин муҳолиф аст. Ҳеч набошад ба қалхозии қамбағали «Навобод» пайвастан намехоҳад. Масалан, бо ҳам пайвастании қалхозии Ҳоҷиумар («Ситораи сурх») ва Юнусбоб («Навобод») аз сабаби аз ҳамдигар ранҷидани ин ду раис мушкил шудааст. Чун онҳо ба ифоқа омадаву ба ҳам пайвастан хостанд, аз миён масъалаи замини қалхозии «Роҳи наві» (Аҳмадҷон), ки чун фона ду қалхозро аз ҳам ҷудо мекард, ба миён омад. Ва боз ин мушкили дигаре буд дар қори муттаҳидшавӣ. Ниҳоят дар ниҳодҳои поёнӣ ба ин натиҷа мерасанд, ки барои аз байн бурдани мамониятҳо барои муттаҳидшавии қалхозҳо, бехтар аст, ки ин се қалхоз, якбора ба ҳам пайвасти шаванд ва инро ташкилотҳои болоӣ низ маъқул мешуморанд ва зоҳиран масъала ҳал ва низоъ бартараф мешавад. Дигар масъалае, ки дар сохтори ғоявӣ бадеии румони «Навобод» мавқеи асосӣ дорад, иртибот миёни зиндагии иҷтимоиву ҷамъиятӣ ва масъулияти хонандагонии иштирокдорони он ба шумор меояд.

Масоили хонаводагӣ аз оғози румон, аз он ки Ҳоҷиумар интизори духтараш аст, ки аз Сталинобод бармегардад ва дар ин сафар Нуралӣ бо духтари вай Шодигул ошно мешаванд ва дар ин ҷараён Юнусбой

¹¹⁷ Ҳамон асар. с 121.

¹¹⁸ Ҳамон асар.с 12.

¹¹⁹ Ҳамон асар. с 121.

норизогӣ кардаву бо Нуралӣ тунд меравад, оғоз мешавад. Ва ин оғоз то анҷоми румон то андозае идома меёбад. Масъалаи хонавода, албатта, дар румон мафҳуми васеъ ва як ҷузъи муқаррарии зиндагист, ки бар шахси оиладор иртибот мегирад. Масалан, муносибати эҳтиромона ва баробар ба зану духтар; Юнусбой бо занаш ва бародараи занаш Туроб: зиндагии бебарори Зубайда, мочароҳо дар хонадоршавии Ҳошим корвон; мушқилот дар ибтидои зиндагӣ ва муошиқати Мунира ва Раҳим ва ғайра.

Вале, муносибати хонаводагии баъзе аз онҳо, масала Ҳочиумар бо духтараш Шодигул ва Нуралӣ дар ҷои аввал аст. Муошиқати Нуралӣ ва Шодигул як хати рӯшане дар суҷаи румон аст ва бисёр аз масоилу низоъҳо дар иртибот бо он ҳаллу фасл мешаванд.

Бояд гуфт, ки дар ин низоъ бисёре аз масоил ҳал мешаванд, муносибати ашхос ба урфу расм ва озодии интиҳоби афрод (фарзандон) ошкор мешавад (Ҳочиумар), савияи маънавии ҷавонӣ (Шодигул ва Нуралӣ) бештар рӯшан гардида, балки зинаи наvero мепаймояд. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки бисёре аз ин масъалаҳо як ҳақиқати воқеӣ дар шароити Тоҷикистони имрӯз низ мебошанд.

Дар румони «Навобод» ҳарчанд он ба даҳолати котиби ҳизб ҳал мешавад, аммо ин баёнғари он аст, ки ба тасаввури кӯҳнаву маҳдуди хонаводагӣ раҳна ворид омадааст ва он бенатича низ набудааст.

Ба ин ҳама нигоҳ накарда, дар румони мазкур масъалаи хонавода ва масоили иҷтимоӣ, истехсолӣ, хосса мафкураӣ ба ҳам бар меҳӯрад ва дар иртибот ба якдигар ҳаллу фасл мешавад.

Ба ин маънӣ, дар румон мақоми ҳизб, роҳбарии сиёсӣ, амалӣ қардани барномаҳои ҳизбӣ дастури қору амали ҳама мебошад. На танҳо ҳизбиён, балки одамони одӣ, дар назди ин барномаву дастурот масъулият ҳис мекунанд. Ба ин маънист, ки мушқили муошиқати

Нуралӣ тавассути Боравиков (бо маслиҳату супориш) ҳал мешавад. Фаъолони колхозу бригадаҳо тавассути мутолиаи осори Сталин «Масъалаҳои ленинизм» ва суҳанрониҳои ӯ, қарорҳои анҷумани партия худро босавод ва тарбия мекунамд ва гӯё ин сабаби рушду пешрафти онҳо мегардад. Албатта, чунин сиёсатгарой аз таассуби зиёд ва тарғибу ташвиқот иборат мегардад ва ақли солими инсонӣ ва фарҳангу фаросати ӯро иваз менамояд, ки ин худ як навъ маҳдуд кардани озодии инсон аст.

Ва ниҳоят, гумон мекунам, ки як сабаби боло гирифтани назарияи бенизоӣ ба ҳамин тасавури «муъҷизай» нисбат ба «хирад»-и ҳизб иртибот мегирад. Ҳеч набошад дар румони «Навобод» имкон намедиҳанд, ки низоъҳо бо он ҳама умку моҳияташон инкишоф ёфта, то ба дараҷаи такондиҳандаи аҳли чомае расанд (дар ромаи «Шодӣ»-и Икромӣ ва ҳамчунин қиссаи «Чавонӣ»-и Толис ва бисёре аз дигар қиссаву ҳикояҳои ин солҳо низ аслан низоъу бархӯрди чиддие мавҷуд нест, ки чомаеаро ба марҳалаи тозае боло баранд ва ё сабаби ошкор гардидани ҳақиқатҳои тозае гарданд).

Бо ин ҳама маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, румони «Навобод» як кӯшиши муваффақона дар тасвири ҳамосаи ҳаёти деҳот ба шумор меояд.

Қаҳрамонони асосии румон ҳама аз маноқиқи гуногуни Тоҷикистон - Ленинобод, Фарғона, Конибодом, Ашту Уротеппа, Дарвоз мебошанд, ки аввали солҳои 30 бештар он ихтиёрӣ муҳочир шуда омаданд. Ҳоҷиумар ва Юнусбой, ҳарду аз деҳаи Ҳисораки соҳили Сир. Аввал ба мардикорӣ мехнатӣ машғул буданд ва диданд, ки замини Вахш бо ҳама саҳтиву мушкилиҳои коркард, замини бақуввату файзбор аст. Онҳо зуд музде кор карда, асбоби кишту кор омода карданд. Аммо чун диданд, ки бо мехнати дастҷамъона ва кумакҳои, ки колхоз мекунад, корашон

хубтару пурмаҳсул пеш меравад, хоҳиши узви колхоз шудан карданд. Ва Қодиров, ки аз оғоз онҳоро барои омадан ба Вахш талкин карда буд, чун боз як даста муҳочирон аз Ашту Уротеппа ва Конибодом омаданд, дар Сарикамиш барояшон колхоз ташкил кард, «онгоҳ Юнусбой ва Ҳочиумар якум шуда ба он колхоз даромаданд» (сах. 85)¹²⁰ ва номи колхоз ҳам аз ҳамин вақт, аз он ки замини нав обод карда мешуд, «Навобод» ном гирифт.

Баъд Ҳочиумар ба колхозии «Ситораи сурх» рафт ва он ҷо раис шуд. Юнусбобо, низ баъди чанг, ки колхозии «Навобод» хеле нотавон шуда буд, раисиро ба уҳдааш гузоштанд. Ва ин ду дуст ҳамеша бо маслиҳат кор мекрданд. Ҳочиумар ба Юнусбобо дар оғоз ёрдамҳои ҷиддӣ кард. Ҳатто кор ба дараҷае расид, ки онҳо майли хешиву акрабо шуданро карданд: Шодигул - духтари Ҳочиумарро ба хеши Юнусбобо Туроб Мусоев номзад шуда буд. Аммо вақтҳои охир, чун Юнусбобо шартҳои шарик шудани Ҳочиумаро ба осеёбу чувози онҳо «савдо» кард, ихлоси ӯ аз Юнусбобо гашта, «чангӣ» шуд ва ҳатто аз баҳри қудо шудан ба ӯ баромадан хост.

Дар румон, ҳамин тавр дар паҳлуи қору истехсолот, масъалаҳои оилавӣ ва хонаводагӣ ба миён гузошта мешавад, ки ба қори колхоз бетаъсир набудаанд. Масалан, Ҳочиумар аслан бо Юнусбой дар ҳеч маврид ҳамкорӣ кардан намехоҳад (хосса, ки масъалаи якҷоя кардани колхозҳои онҳо дар миён аст).

Образи Ҳочиумар дар ин силсила ҷолиби диққат баромадааст. Вай ба сифати раиси колхозии «Ситораи сурх» аз худ қордонӣ нишон медиҳад: колхозаш пешқадам, зиндагии мардумаш хуб, худ соҳиббэхтиром аст: ӯро дар тамоми манотиқи Сарикамиш мешиносанд ва ҳурмат мекунанд. Вай худ дар истехсолот аз

¹²⁰ Ҳамон асар. с 85.

хамагуна фикри пешқадам истифода мекунад ва чун масъалаи муттаҳид кардани колхозҳо ба миён омад, Нуралиро дастгирӣ кард ва ҳатто барои ба осонӣ ҳал кардани он аз пайи чорачӯӣ афтод. Бо ҳайате назди (раиси «Роҳи нав»), ки муқобили ин иттиҳод буд, меерад ва меҳаҳад ба ӯ бо маслиҳат ва аз обрӯи худ таъсир дошта бошад. Вале чун вай ба ин кор ризоят намедиҳад, аз паи чораи дигар мешавад.

Бисёр муҳим аст, ки Ҳочиюмар дар муқобили Аҳмадҷони муҳолиф ва Юнусакаи дудила, зуд аҳаммияти масъаларо пай мебарад ва барои амалӣ шудани он кӯшиш ба харҷ медиҳад...

Баъди муттаҳидкунӣ низ вай давъвогари ҳеҷ мансабе нест, балки ба ҷавонон имкони роҳбарӣ медиҳад (баръакси Аҳмадҷон) ва сарвари баҳши чорводории колхозии навро ба уҳда мегирад. Аммо дар роҳи сафар ба сӯи ҷароғох, аз асп ба дарёи сарди кӯҳистон афтада, шушаш шамол хӯрдаву бар асари ёрии фаврӣ надидан, мефавтад. Ҳочиюмар як инсонии шуури иҷтимоиаш баланд аст, ки барои рушди деҳот саҳми арзанда гирифтааст.

Аммо вай дар масъалаҳои оиладорӣ назари танг дорад. Ин на ба он маъност, ки вай дар хонавода як каси зургӯ бошад. На, вай падари меҳрубон ва шавҳари ғамхор аст, ба тарбияи фарзандон низ таваҷҷуҳи хоса дорад. Аммо дар ин баҳш ҳанӯз аз урфу одатҳои суннатӣ пойбанд аст, бештар мутеи муҳит ва андешаи одамон мебошад. Ин хислати вай хосса, вақте ки масъалаи «гаҳворабандон»-ро шикаста, аз хонадоршавӣ бо Туроб рӯ гардонида, Нуралиро интиҳоб кардани духтараш Шодигул» ба миён меояд, зоҳир мешавад.

Чунонки дар боло зикр шуд, Ҳочиюмар ва Юнусамак ба хотири бештар наздик шудану қавӣ гардидани оилаҳошон Туроб - писархонди Юнус ва Шодигул духтари Ҳочуюмарро «гаҳворабандон» карда

буданд. Аммо ин як амали суннатӣ боиси дарди сари зиёде мегардад. Хусусан, ки аз ин қавл гаштан кори содае нест, зиёда аз он назди мардум гӯё ӯ аз он ҷиҳат масъулияти сахте ҳам дорад. Аммо Ҳочиумар дар муносибат ба иҷрои қавлаш низ заддунақизиҳо нишон медиҳад. Масалан, вақте ин худ аз Юнусака ранҷид, дигар қатъӣ омода буд, ки аз баҳри ҳамагуна аҳду паймони хонаводагӣ бо ӯ барояд. Бале чун масъала нозуктар пеш омад ва Шодигул бар алайҳи раъйи ӯ амал карда, тавачҷуҳаш бар Нуралиро баён дошт, раги ору номусаш ба чунбиш даромад ва ӯро эҳсоси тарс аз шармандагӣ дар назди мардум фаро гирифт. Ва бо қаҳр изҳор дошт:

« - Ман ба ёди ту оварда мемонам, духтари берӯй!. Маҷбур накунед» будааст! «Одати кӯҳна» будааст! Агар ту, шайтонбача, чӣ будани шарму ҳаёро надонӣ, туро дар ҳақиқат маҷбур кардан лозим. Ман ҳоло ақлабро нахӯрдаам, ки аз барои ту шуда дар пеши мардум обрӯи мӯи сафедамро ба замин занам. Хуб мушу гурбабозиро баровардаи ту - боз бо кӣ? – бо одами занмурдаи фарзанддор! Иззати худро надоштай бетамиз!» (сах. 200)¹²¹. Ҳатто чунин масъала гузошта буд, ки агар «аҳду паймон вайрон шавад, аз ин чоҳо сарашро гирифта баромада меравад» (сах. 201)¹²².

Чунонки маълум аст, Ҳочиумар ба масъалаи суннат муносибати сахту бебаҳс дорад ва кас гумон мекунад, ки дар чунин вазъият ҳалли масъала аслан имкон надорад.

Аммо, чунонки устод Шакурӣ изҳор медорад, чунин як «чаҳли мураккаб» ба мантиқи хислати Ҳочиумар, хусусан навхоҳиҳои иҷтимоии ӯ муҳолиф аст, вале мешавад, ки чунин ҳолат рӯй диҳад ва одамон дар ду ҷабҳа ҷамъиятиву оиладорӣ дар ҷонибҳои

¹²¹ Ҳамон асар.с 20.

¹²² Ҳамон асар.с 201.

муҳолифе қарор дошта бошанд.¹²³ Ҳалли ин масъала дар чунин ҳолат, албатта кори сангин аст. Аммо дар румон ин низоъ бо як суҳбати оқилонаи Баровиков - раҳбари хизбии ноҳия ҳал мешавад, ки боэътимод намебошад. Нависанда имкон намедихад, ки қаҳрамон баъди ин суҳбат ба андеша равад, сари амали нодурусти худ муҳокима ронад. Аммо вай аз суҳбати Баровиков баргашта, ба занаш изҳор доштааст:

« - Мою ту дурустакак фикр накардаем, Шарофат. Суханҳои оншабаи духтарат хеле маънӣ дошт... Ман он бегоҳ қаҳрам омада, бо вай муомилаи саҳт кардам... Духтарат номаълум-номаълум одами дигар шуда мондааст. Вай он духтаре нест, ки падару модараш ба ҳар касе, ки хоҳанд додан гиранд. Не, вай он хел нест! Ману ту обрӯи худамон гуфта, ба суханҳои Шодигул дуруст эътибор накардем... Бо Туроб кор намешудагӣ барин...» (саҳ. 210)¹²⁴. «Росташиро гӯям, ин Туроб ба ман он қадар маъқул набуд. Ақлаш кам...» (саҳ. 211)¹²⁵.

Ҳочиумар пас аз муттаҳид шудани колхозҳои чонишини раис оид ба баҳши фаъолияти иҷтимоӣ (барои аз фермаи гусфандони колхоз хабар гирифтани ба кӯҳи Тавоқҷӣ сафар дошту ба об афтод) касал шудаву мефавтад. Аммо, ин ҳам аҷиб аст, ки дар рӯзҳои охири умраш суроғи Юнусакаро кард ва ба Нуралӣ гуфт:

« - Юнусро ҷег занетон... Ман... сиҳат намешавам... омада маро бинад» (саҳ. 363, Юнусбой дар сафари Сталинобод буд)¹²⁶.

Шояд дар ин лаҳзаҳои тамоми умри бо Юнус гузаронида, аз сафар ба Вахш то ба ҳолро аз ҳаёл мегузаронад ва боз аз ҳама муҳимтар қиссаи шикастани

¹²³ М. Шакуров. Таърих..., саҳ. 121-122.

¹²⁴ Ҳамон асар.с 210.

¹²⁵ Ҳамон асар.с 211.

¹²⁶ Ҳамон асар.с 363.

аҳди «гаҳворабахш» ба ёдаш мерасад. Ва Юнусбой ҳам дар дасташ асои дароз фиғонкашон «Во чигарам! Во чигарам!» гӯён ба чанозаи ӯ мерасад. Ва ин беҳтарин нишонаи садоқат, тафоҳум ва одамияти инсони хуб аст.

Чехраи Юнусбой ҳам дар румон нақши кам надорад. Ӯ низ аз ҳамон муҳочирони Ҳисорак аст, ки ба Вахш омада, донишу тачирабашро барои ободии он сарф кардааст. Узви колхоз шуд, колхозии алоҳида ташкил кард, меҳнати зиёде сарф намуд ва ниҳоят ба колхозии дар солҳои ҷанг ақибмондаи «Навобод» як сол раис ҳам шуд. Пас аз муттаҳидшавӣ сардори бригадаи сабзавоту обчакорӣ таъин шуд ва барои ривочи он саҳм ҳам гирифт... Вай дар сафари пурмашаққату масъулиятноки муҳочирбиёри ба кӯҳистон (ҳамроҳ бо Аҳмадҷон) сафар карда, ба колхоз коргарони нав овард.

Юнусбой одами содаест, вале ин камбуди ҳудахро медонад, гоҳе ба манфиати худ (дар масъалаи Туроб) кор карда бошад ҳам, инсони кинагире нест. Ҳудааш гуфтааст, ки вақт надошт, ки хонад, бузургсол аст ва боз изҳор доштааст: «Ман камбудиамро пинҳон намекунам» (саҳ. 264)¹²⁷.

Аммо аз ин байн чехраи Аҳмадҷон (раиси колхозии «Роҳи нав») рағу равғанӣ манфӣ дорад. Аввалан, колхозаш пешқадам аст, чорвои зиёд дорад, пахтаи хуб истехсол мекунад, ба колхозчиёнаш ба ҳар рӯзи меҳнат маҳсулоти бештаре медиҳад. Зоҳиран ба ҳамин сабабхост, ки ба муттаҳид кардани колхозҳо муқобил аст. Масъаларо дар маҷлиси умумии колхозчиён гузошта, раъии онҳоро дар бораи якҷоя нашудан гирифтааст.

Бинобар ин, ба ҳудааш эътимод дорад ва ба ҳеч як аз далелу хоҳиш ва истиноди ҳубии иттиҳоди колхозҳо розӣ намешаванд. Ниҳоят, чун фикри

¹²⁷ Ҳамон авсар, саҳ. 264.

муттаҳид кардани колхозҳо аз боло маъқул доништа мешавад, беилоҷ мемунад. Аммо умедвор аст, ки ӯро раиси ин колхозии навтаъсис интихоб хоҳанд кард. Вале ба сабаби худбиниву инодкориҳо ва камсаводии сиёсиаш, балки умуман савод надоштаниаш, номзадияш рад карда мешавад. Ӯ сардори бригадаи навтаъсис дар заминҳои нав таъин мешавад. Вале ба қор намеояд, умед дорад роҳбари нави колхоз аз уҳдаи қор намебарояд ва боз ба ӯ рӯи ниёз меоранд. Ҳатто бо баҳонае барои пули электростансия фуруҳтани гӯсфандон, дӯсташ Аъзамро ба роҳ мандозад, то миёни колхозчиён тафриқа бавучуд оварад. Ҳошим Қорвон ба ӯ гуфтааст:

«... Умеди ту пуч, ҳаёлат хом аст, Аҳмадҷон. Расво намешаваем! Ман ба ту аз рӯи дӯстӣ мегӯям, - аз роҳи хато гард!» (саҳ. 278)¹²⁸. Вай то охир аз худнамоӣ барнамегардад ва чун бо Юнус барои муҳочирон мераванд, баргашта бо ғурур мегӯяд:

«... Агар ман намебудам, Юнус якта ҳам муҳочир оварда наметавонист» (саҳ. 360)¹²⁹.

Дарвоқеъ, симои Аҳмадҷон бо ин ҳама гарданшахию, инодкорӣ, саркашиҳо ва бархилоф рафтанҳо чалиби диққат аст. Дар вазъияте, ки ҳама бо андак тарғиб ва талош аз пайи раҳбарон мераванд ва бечуну чаро супориши ҳизбиро ба иҷро мерасонанд, ӯ бо худрайъӣ ба воқеаву ҳодисаҳо ва одамони румон ранги дигаре илова мекунад...

Чун сухан аз боби раҳбарони қори деҳот меравад, нависанда, албатта, ба раҳбарони ҳаизбию советӣ, чун дар он даврон буд, афзалият медиҳад. Бахусус, образи Боравиков аз ин ҷиҳат чалиби диққат баромадааст.

¹²⁸ Ҳамон асар.с 278.

¹²⁹ Ҳамон асар.с 360.

Вай аслан, аз солҳои 30 дар Тоҷикистон будааст, баъд ба ҷанг рафта, боз бармегардад (ҳамроҳ бо Нурали ҷангидааст) ва инак, роҳбари ҳизби ноҳия аст. Баровиков тақозо дорад, ки сарварию раҳнамоии ҳизб на ба тариқи фармонравой ва тарс додан, балки оқилона бошад. Ин дастури кори вай аст. Дар оғоз ба Нуралии тундрав гуфтааст: «...- Мо туро барои фармондихӣ ё гӯзпоягундорӣ нафиристода будем. Мо туро барои он фиристода будем, ки бо одамҳои «Навобод» шинос шавӣ, дили онҳоро ёбӣ, ба онҳо рафиқона ёрӣ расонӣ» (саҳ. 33)¹³⁰.

Ҷарҷанд Баровиков дар сужаи асар дер-дер намудор мешавад, вале дар лаҳзаҳои муҳимми ҳалли масъалаҳои хоҷагӣ (ёфтани трактор, муттаҳид сохтани колхозҳо, тарбияи маънавии мардум) ва корҳои хусусиву хонаводагӣ (ишқи Шодигул ва Нурали) муносибати дӯстонаву оқилона дорад, ки ин ба шахси ӯ қозибаи ҳосе бахшидааст.

Нурали аз қаҳрамони марказии румони «Навобод» ба шумор меояд. Метавон гуфт, ки тамоми масоили румон ба василае ба ӯ иртибот мегирад. Нависанда ӯро дар сафҳои аввал ба майдони воқеаҳо ворид месозад: ӯ аз Сталинобод, баъди гузаштани курси ҳизбӣ баргаштаву дар роҳ ба ӯ Шодигул (духтари Ҳочиумар) ҳамсафар гардид. Дар ҷараёни сафар онҳо бо ҳам шинос шуданд. Ва чун ба маркази ноҳия расиданд, ӯ ба Ҳочиумар ва Юнусбой - ин дӯст, ки ба пешвози Шодигул баромада буданд, ошно мешавад ва ҳатто миёни ӯву Юнусбой бархӯрде ба амал меояд. Ҷарҷӣ ҳам бошад эҳсос мешавад, ки вай аз он ки бо Шодигул шинос шуд, дар худ ҳолати масарратбахше эҳсос мекунад.

Нурали иштирокчи ҷанг аст ва бо котиби ҳизбии ноҳия Баровиков ба ҳам ҷангидаанд ва инак, ӯ

¹³⁰ Ҷамон асар, саҳ. 33.

ба деҳаи худ, балки колхозии худ баргаштааст ва ўро ба курс фиристодан ва дар он ҷо ў ба Ленинобод сафар карда, ба кори колхозҳои миллионери он ошно мешавад ва аз онҳо таассуроти зиёде ба худ дорад. Дар дидорбинӣ Баровиков мефаҳмонад, ки ўро чун намояндаи райком ба колхозии ақибмондаи «Навобод» ба кор фиристодани ҳастанд. Аммо ў дар лаҳзаи аввал хайрон аст, ки чаро ў бояд ба ин колхоз ба кор равад ва норозигӣ низ изҳор мекунад. Баъди андешаҳо пай мебарад, ки сабаби ба «Навобод» рафтан нахостанаш, ҳамано «ҳаваси зиндагонии тинҷу беташвиш» аст ва ба худ гуфт, ки «Айб аст, айб!» (саҳ. 16)¹³¹. Баъди ин эътиром акнун кор кардан дар «Навобод» «хатто шавқовар менамуд» (саҳ. 16)¹³². Ва гӯё нависанда, дигар ўро ба маҷрои зиндагии пурмашаққату муборизаҳо ва амалӣ кардани хоҳишҳо, таҷрибаи санҷишҳо, қору созандагӣ ва расидан ба мақоми хоси иҷтимоиву хушбахтии хонаводагӣ мегузарад.

Ў зан надорад, занаш хангоми дар ҷанг будан ҷавонидааст ва аз ў як духтар дорад ба номи Зебӣ. Ҳоло ба Шодигул ошиқ шудааст, ошиқи воқеӣ.

Аммо воқеият чунон аст, ки аз дасти вай ҳеч коре намеояд: Ҳочиумар қатъиян ба хонадоршавии Нуралӣ ва Шодигул муқобил аст, вай барои ҳифзи қавлу сухани ба Юнусака додаш ва нигоҳ доштани обрӯи худ, ҷараёни тӯи Шодигул ва Туробро метезонад. Нуралӣ, ба сифати котиби ҳизб, намешавад, ки ба худсарӣ роҳ диҳад ё Шодигулро ҳамроҳ гираду аз деҳу колхоз берун равад. Ба Ҳочиумар, Юнусака ва дигарон саҳт гуфтан намехоҳад, чун бояд минбаъд бо онҳо кор кунад... Дар ин мавридҳо чунин ба назар мерасад, ки вай побанди расмияти иҷтимоист ва ба муҳити раҳбарӣ тобеъ аст. Аммо, боз ҳам ягона ҷое, ки метавон ба ҳалли масъала

¹³¹ Ҳамон асар.с 16.

¹³² Ҳамон асар.с 16.

мурочиат кард. Ҳамон роҳбарияти ҳизб аст... Нуралӣ бо ҳазор андеша назди Баровиков мерасад ва масъаларо пеши ӯ матраҳ мекунад.

Аммо Баровиков ин масъаларо хеле устокорона ва бо тадбир ҳал мекунад: Ҳочиумарро дар мисоли духтари худаш, ки бо раъйи дилу хоҳишаш шавҳар интиҳоб карда буд ва Юнусакаро чун коммунист, ки меҳоҳад духтарро ба писархондаш Туроб ба занӣ диҳад, бовар мекунонад, ки ба муҳаббати Шодигул ва Нуралӣ мамониат нарасонанд... Инак, зоҳиран, масъалаи муошиқат ҳал шуда, мушкили дигар барои Нуралӣ намондааст. Аммо, барои Нуралӣ барин афроди иҷтимоӣ, ки мақсаду барномаҳое пеши рӯи худ гузоштаанд ва дар иртибот бо иҷтимоӣгарой дар адабиёти шӯравӣ, масъалаҳои зиёди истехсолӣ пешорӯ ҳастанд.

Ва яке аз ин масъалаҳои муҳим муттаҳид кардани колхозҳо мебошанд. Нуралӣ барои ҳалли он ва розӣ кардани муҳолифон пайваста шудани колхозҳо (раиси «Ҳаёти нав» Аҳмадҷон) чораҳои зиёде меандешад, вале натиҷае ҳосил намешавад. Аммо ба қавли нависанда Нуралӣ аз афроди мушкилҷӯй ва масъалаофар аст ва барои расидан ба ҳадафи худ то охир талошу мубориза мекунад.

Ва инак назди вазифаҳои дигар мисли нишон додани он ки то чӣ андоза колхозии бузург фоидавор аст? Он ба фарҳанг, маишат ва дунёи маънавӣ дехотиён чӣ таъсире дошта метавонад? Зиёда аз он, назди ӯ масъулияти барпо кардани оила ва имкони хондану инкишофи фикрӣ кардани Шодигул меистод.

Аммо дар ин миён назди вай масъулияти дигаре пеш меояд. Падари Шодигул Ҳочиумар мефавтад ва оилаи онҳо бесаробон мондааст. Зиёда аз он, Шодигул рӯҳафтадааст, ки дигар имкони хонданаш аз байн рафта. Вале Нуралӣ худ ба ӯ талқини хондан мекунад ва кумак ба хонадони онҳоро низ ба уҳда дорад.

Дар кори ҷамъиятӣ низ пешрафтҳо назаррасанд: колхозии муттаҳидшудаи ба номи Сталин ба сафи пашкадамон ворид мешавад. Заминҳои нав кушода мешавад, канал ва истоҳи барқии худӣ сохта мешавад. Ҳамин аст, ки вай ба ифтихори гуфтааст. «Ин канал, қаср, шаҳр, заводро ман сохтаам, ин ҷӯлистони пештараро ман ҳам гулистон кардам, дар онҳо меҳнати ман ҳам ҳаст!» (саҳ. 384)¹³³.

Дар воқеъ Нуралӣ баёнгару амаликунандаи идеалҳои ҳизби коммунист аст. Бисёр мавридҳо шудааст, ки вай масъулияти ҳизбӣ ва обрӯи худро ба ҳам пайваста, аз амали ғаёлона ё часурона дар зиндагии шахсӣ истиҳола кардааст, чунонки дар мавриди хостгорӣ ба Шодигул дидем. Боз, инак, Шодигул ба таҳсил ба Институти хоҷагии қишлоқ рафтааст ва тибқи муоҳидашон Нуралӣ низ бояд ба мактаби партиявӣ хондан равад. Аммо роҳбари ноҳиявӣ ҳизб гуфтааст, ки ӯ соли дигар бояд равад ва боз ҳам мутеъи ин фармон аст (саҳ. 397)¹³⁴.

Куллан Нуралӣ бештар бо хислатҳои иҷтимоӣ зоҳир мешавад ва дар ин амал ғаёл аст, ташаббускориву кордонӣ зоҳир мекунад, ҳамон мақсадҳои ҳизбӣ ва ғояҳои худро ҷиддӣ ва босубот пайгирӣ мекунад. Фақат тавассути ишқи Шодигул хеле аз эҳсосоти инсонии ӯ, дарду алам ва самимияту вафодорӣ, куллан дунёи ботини вай зоҳир мешавад. Ҷаззобияти чеҳраи Нуралӣ аз ҳамин ба ҳам омадани ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва шахсӣ (ҳарчанд на ҳама вақт) зоҳир мешавад.

Чеҳраи Шодигул ҷаззобияти бисёр дорад. Ӯ он духтари муқаррарии деҳотист, ки дар шароити нави шӯравӣ ба воя расидааст, аммо талош барои истиқлол дорад. Вай дар муҳити саҳту суннатии хонавода

¹³³ Ҳамон асар.с384.

¹³⁴ Ҳамон асар.с397.

зиндагӣ мекунад. Падари ӯ, ҳарчанд сарвари як колхоз аст, вале дар масъалаи хонавода ва духтару хонадоршавии он нигоҳи танге дорад. Модараш низ ҳамчунин. Вайро ба бародари хоҳарзани Юнусбобо - ҷавони олуфтаи сабукбор Туроб «побанд» кардаанд. Аммо Шодигул Нуралиро дӯст доштааст ва дар ин роҳ фаъол ҳам ҳаст, ба ӯ ҷавоби мусбат медиҳад, барои расидан ба дидораш ҳаракат кардаву ба ин муяссар ҳам мешавад.

Маълум аст, ки Шодигул дар бобати расидан ба маҳбубааш фаъол аст. Чун сирри дилбастагиаш ба Нуралӣ ошкор мешавад, вай бо падар рӯирост изҳор медорад, ки Туробро намехоҳад ва гӯё хондан мехоҳад... (саҳ. 159)¹³⁵. Падар қатъӣ ва чиддӣ ӯро аз хушдор дода мегӯяд: «Агар ту сухани падаратро ба замин партоӣ, духтари ман нестӣ», (саҳ. 159)¹³⁶. Аммо Шодигул умедашро нақанда, аз пайи чора аст, ва ҳатто ба ин натиҷа мерасад, ки вай ба шахси нағз надиданаш шавҳар нахоҳад кард: «Ҳар чӣ ки шавад, майлаш, фақат Нуралӣ ӯро монанди пештара дӯст дошта бошад, барои Шодигул ҳамин бас аст, дар он вақт Шодигул ба хама чиз тоб меоварад» (саҳ. 160)¹³⁷.

Аммо ӯро эҳтироми падару модар ва гапи мардум дар бораи он, ки Нуралӣ гапи «рӯймол»-ро ба сифати ифтихор ба одамон овоза кардааст, ранчидааст ва дигар барояш муҳим нест, ки ба кӣ ба шавҳар мебарояд: «Туроб бошад Туроб-дия» гуфтааст ӯ. Аммо тавассути Вера, ки Нуралӣ раҳнамоӣ карда буд, асли масъаларо мефаҳмад, вале аз камфаъолияташ Нуралӣ дар тааҷҷуб аст...

Аммо Шодигул дар ҳамин мавридҳо низ нисбат ба Нуралӣ бадбин набудааст ва чун баъд аз суҳбат бо

¹³⁵ Ҳамон асар.с 159.

¹³⁶ Ҳамон асар.с 159.

¹³⁷ Ҳамон асар.с 160.

Баровиков падараш дигар аз нияти бо Туроб хонадоршавии ӯ бармегардад, зуд ба Нуралӣ нома навишт ва хурсандии худро изхор намуд... Шодигул падару модарро эҳтироми хоса дошт, аз муваффақияти падар шод ва ифтихорманд мегардид, бинобар ин ногаҳон фавтидани ӯ барояшон хеле гарон афтод. Вай масъулияти бештаре назди модар ва бародару хоҳаронаш эҳсос мекунад.

Дар ин лаҳза вайро Нуралӣ ва дӯстон дастгирӣ карданд, нагузоштанд, ки дилмурда ва рӯҳафтода шавад. Имкон фароҳам оварданд, ки сафар кунад (ба колхозии Ленин барои санчидани мусобиқа), ба ин васила аз аламҳо дур шавад, оламу одам бинад. Дар воқеъ, ӯ ин сафарро дар рӯзнома (бо талқини Вера) қайд карда, ва ба худ на танҳо таассуроти бисёре (сухбат бо сарҳадбонон, дидани сарҳади ҳамсоя ва қиссаҳо дар бораи он ҷо) бардошта, боз ҳам аз мушоҳидаву дидаҳояш чанд ташаббусеро ба миён гузошт: сохтани қароргоҳи саҳроӣ, сохтмони радиоузел, афзудани сафи чинакчиёни «понздаҳазоркилограмӣ», парвариши аплесину лимон, тути баргаш калон (японӣ) ... (саҳ. 377)¹³⁸. Ин сафар дар дили ӯ орзуи хондану аграном шуданро қавитар намуд (саҳ. 376)¹³⁹, вале аз бепадарӣ ин орзуро амалинашуданӣ медонад. Дар ин мавридҳо Нуралӣ ва дӯстон ба ӯ дасти ёрӣ дароз мекунанд ва ӯ донишҷӯи Институти кишоварзӣ шудааст, вале боз дилаш дар деҳа, меҳоҳад заҳмати кашидаашонро дар замини пахта ҷамъ орад амалӣ гаштани ташаббуссҳояшро бинад. Ҳамин тавр ҳам шуд: ба иҷозати ректори донишгоҳ дар як моҳ пахтачинҳоро анҷом дода, ба барқ рӯшан шудани зодгоҳашро бо чашмон мебинад. Инак, ӯ

¹³⁸ Ҳамон асар. с 377.

¹³⁹ Ҳамон асар. с 376.

тахсилашро идома медиҳад ва интизори ба таҳсил омадани Нуралӣ мебошад.

Шодигул инсони сода, покниҳод, ростқавлу заҳматкаш ва бовафост, ки дар шароити нав барои озодии маънавии худи занони тоҷик талош дорад ва аз ҷиҳат чеҳраи ибратбахшу пураҳаммият аст.

Ҳошими Коравон яке аз образҳои ҷолиби диққати румони «Навобод» ба шумор меояд. Дар оғоз вай як шахси лоқайду бепарво ва озодихоҳ аст, ки ба коре ва ҷое мутеъ будан намехоҳад ва ба ҳар кучо, ки рост меояд, қору зиндагӣ мекунад. Ҳатто дар ғами сарпаноҳу хонавода ҳам нест ва танҳо дар 41-солагӣ оиладор шуда, дар яке аз хонаҳои падарарӯсаи зиндагӣ мекунад. Аммо инсони поку содадил ва шӯху ҳаззол аст. Нависанда, ҷанбаи мардумии ин образро махсус таъкид кардааст. Лақаби Корван ба номи вай аз он ҷо ҳамроҳ шудааст, ки чанд муддат дар «артели корвонҳои Қӯрғонтеппа ба сифати корвонбошӣ хизмат карда, ба районҳои дурдасти Тоҷикистон уштур меронд» (саҳ. 48)¹⁴⁰. Дар сохтмонҳои канали ба номи Сталин ва роҳи оҳани камбари Сталинобод-Қӯрғонтеппа кор карда, дар он ҷоҳо ба каландзанӣ ном бароварда (саҳ. 48)¹⁴¹ буд.

Корван чун аз саргаштагӣ дилаш мемонад, ба Сарикамиш, ба колхозии «Навобод» омада, аввал хусусикор мешавад ва баъд ба колхоз мебарояд. Корван дар ин миён се-чор сол дар Вахш истода кор карда ва агар дар аввалҳо одамгурезу дамдузд буд, ҳоло улфат, гапзан, ҳатто русидон шудааст ва ҳикмати «Одам ба одам зинда, якка ҳаром мемурад» (саҳ. 49)¹⁴² ҳамеша сари забонаш аст. Хислатҳои ачибе дорад: боре, соли 1941 аз замини наздиҳавлигиаш ҳосили бисёр - ҳафт

¹⁴⁰ Ҳамон асар.с 48.

¹⁴¹ Ҳамон асар.с 48.

¹⁴² Ҳамон асар.с 49.

ҳазор дона анор ба даст меорад. Бисёриҳо талқин мекунад, ки анорро ба бозор 5-6 сумӣ, ҳеч набошад ба колхоз 3-сумӣ фурушад. Аммо ӯ ин ҳамаро рад мекунад ва ниҳоят ҳамаи онро ба госпиталҳои ҳарбӣ бепул тақдим мекунад. (сах. 49)¹⁴³. Ниҳоят вайро рафиқонаш ба чону ҳолашро намонда ба беваи Ҳасанҷол хонадор намуданд (сах. 50)¹⁴⁴. Инак, ӯ бо чиддият ба кори калхоз пардохта, яке аз пешқадамони истехсолӣ гардидааст.

Ҳатто ба узвияти ҳизб пазируфта мешавад. Бисёр ачиб аст, ки вай ба омӯзиши сиёсӣ пардохта, гӯё ба ҳамин сабаб, ҷаҳонбинияш васеъ шудааст.

Корван инсони бозарофат аст ва аз ин чихат зиндадил мебошад. Зиёда аз ин, ӯ одил ва ҳақгӯст, меҳнаткаши росткор аст. Ин аст, ки баъди муттаҳид шудани колхозҳо ва ташкили колхозии ягонаи ба номи Сталин, ӯро раис интиҳоб мекунад. (сах. 265)¹⁴⁵.

Аслан ин интиҳоб тасодуф набудааст: вай ҳам ба гузаштаи ачибу пурмочаро ва меҳнатқаринии худ (вай соҳиби ордени Байрақи Сурхи меҳнат ҳам ҳаст) ва ҳам дар кори раисӣ инро собит мекунад. Чехраи Ҳошим саркор ҷанбаи амиқи инсонӣ, мардумӣ ва масъулятшиносии иҷтимоӣ дорад.

Ҳасонси хунарии румони «Навобод». Чунонки гуфта омад, румони «Навобод» се таҳрир дорад (1949, 1950, 1953) ва нависанда, албатта, дар ин чараён онро на танҳо аз ҳайси муҳтаво, дарунмоя ва мундариҷаи ғоявӣ таҳриру тасҳеҳ кардааст, балки дар айни замон дар чараёни аз бар кардани тасвири ҳамосии воқеаҳои ҳаррӯза ва тасвири бадеии масъалаҳои зиндагии деҳот низ будааст. Худи нависанда ҳамчунонки дар бахшҳои аввал қайд кардем, бар ин таъкид кардааст.

¹⁴³ Ҳамон асар.с 49.

¹⁴⁴ Ҳамон асар.с 50.

¹⁴⁵ Ҳамон асар.с 265.

Аз аввалин хасоиси бадеӣ (хунарӣ)–е, ки аз мутолиаи румон ба назар мерасад, тасвири дақиқи воқеъгароёна аст, ки аз тасвиру нақли зиёдатӣ барҳазар мебошад. Воқеаи румон бевосита оғоз мегардад ва дар ҳамон ибтидо қаҳрамонҳо: Ҳочиумар, Юнусбой, Нуралӣ, Шодигул ба ҳам бармехӯранд ва аз ҳамон ибтидо муносибату низоъҳо (миёни Нуралӣ ва Шодигул, Нураливу Юнусбой) оғоз мегардад. Нависанда пайваста онҳоро дар як майдони амалиёт мегузорад. Чун Нуралӣ аз тарафи роҳбарияти ҳизби ноҳия ба сифати намоянда ба Сарикамиш, ба колхозии «Навобод» (раисаш Юнусбой) фиристода мешавад, пас муносибатҳо мураккаб, амалу бархӯрдҳо мушаххас ва чехраҳо пайваст рӯшан мегарданд. Он пайваста дар фаъолият, иртибот, баҳс, ҳалли мушкилот, қору меҳнат, созандагӣ ва ақибкашӣ, якдигарнофаҳмӣ ва талоши амалӣ қардани дастурҳои зиндагии иҷтимоиву шахсии иштиродорони асар шакл гирифтаву чараён меёбад.

Бинобар ин, чунонки гуфта омад дар суҷаи румон ба нақли батафсил, тавсифҳои барзиёд ва ҳатто ручӯҳои таърихиву равонӣ қамтар бармехӯрем. Қаҳрамонҳо бештар амал мекунанд, дар фаъолият ҳастанд, муқолима доранд ва ғайра. Румони «Навобод» дар ин мавридҳо аз таҷрибаи драмнавсии Улуғзода хеле баҳра гирифтааст.

Аммо қуллан румон аз тавсифу нақл ороӣ нест. Вале дар он нависанда бештар аз ҷузъиётпардозӣ ва манзараофаринӣ қор гирифтааст. Як намуна аз ибтидои румон, ки Ҳочиумар ва дигарон интизор омодаи автобус аз Сталинобод ҳастанд:

«Гудоки мошина миёни суҳбатро бурид. Аз тареза як автобуси сурхи лойолуд дар шоссе намоён шуд. Дар чойхона зуд-зуд даҳ-дувоздаҳ қас худро ба дар заданд. Аз паси онҳо Ҳочиумар ва Юнусбой ҳам баромаданд.

Зогони дар шохи садаҳо нишаста аз гудоки автобус тарсида, ба ҳаво париданд, муддате қар-қар карда, гӯё ки ягон ҷоё пинҳон шудан мекофта бошанд, дар болои кӯчаву майдон чарх заданд ва дигар ҷойи муносибе наёфта, боз ба шохи дарахтон нишастанд» (саҳ. 5)¹⁴⁶.

Пайдост, ки нависанда ҷузъиётро хеле бомаврид ва ҳунармандона ба кор мегирад.

Тасвиргарию бо ҷузъиёт хоси кулли румон мебошад. Ҳатто пораҳои нақлшуда, ҳам ҷузъи тавсифи шахсиятҳо мебошанд. Ба таври кулӣ нақл дар румони «Навобод» аз ҷониби «донои кулл», яъне нависандае (ровие), ки аз ҳама чиз огоҳ аст, омадааст. Ин чунин маънӣ дорад, ки таҳқия дар он айнӣ (объективист). Аммо аз матни роман маълум аст, ки дар он тавсифҳои бетафсил ва нақли доманадор камтар ба кор гирифта шудаанд, вале дар онҳо низ ҷузъе аз ҳолату нишоне аз мавриди муайян таъкид меёбад:

«Ҳабидан ҳоло барвақт буд, Нуралӣ барои гардиш кардан ба кӯча баромад.

Вай бе ҳеҷ мақсаде дар кӯчаҳои шиноси шаҳрча қадам мезад. Магар аз барои бозгаштан ба диёри худ ё аз ягон сабаби дигар бошад, ки вай шод буд, ба тавре ки дер боз дили вай онгуна шодиро ҳис накарда буд» (саҳ. 9)¹⁴⁷.

Маълум, ки ин пора на нақле аз вазъи Нуралӣ ва амалӣ вай, балки ҷузъиёти муҳимми равонӣ «шод буданд», он гуна шодие, ки «дер боз дили вай... ҳис накарда буд» мебошад. Ин шодӣ барои қаҳрамон номашкуф аст ва нависанда (ноқил) низ онро қайд мекунад, вале ошкор намесозад. Ин ба нақли ӯ ҷозибасе мебахшад ва фақат ҳақс задан мумкин аст, ки ин шодӣ одӣ нест ва ҳамоно иртиботе ба ошноӣ хосса ба

¹⁴⁶ Ҳамон асар. с 5.

¹⁴⁷ Ҳамон асар. с 9.

Шодигул мегирад ва ин номашкуфӣ ба он хосияти рамзӣ, медиҳад, яъне куллан башорат аз истикболи шод дар рӯзгори вай...Ва вай ба дидани зебоиҳо (масалан, шаҳрча) оғоз кардааст (сах. 10)¹⁴⁸.

Албатта, тафсилот ба ҳаддест, ки вазъият ва ҳолат, сабабҳои амал тавзеҳ шуда бошад. Гоҳе аз ин нақли муфассал ба қор гирифта мешавад. Хусусан, барои пеши назар овардани рӯзгори (зиндагиномаи) иштирокдоранд асоси асар ва ҳам манзараи табиист. Масалан, саргузаштҳои аҷоибу ғароиб ва қорномаҳои Ҳошим Қорвон (сах. 47-50)¹⁴⁹, саргузашти Баротов ва модараш Бибӣ Мастура (сах. 38-40)¹⁵⁰, воқеаи аз деҳаи Ҳисораки соҳили Сир ба водии Вахш кӯч бастании Ҳочумар ва Юнусбой, ки аз диди Ҳочиумар нақл шуда, бо тасвири манзараи табиат ва ривояти таърихӣ омехта, то ташкили қолхозро дар Сарикшилоқ ёриву ҳамқории ин дӯст ва романи «Навобод» интиҳоб шудани Юнусбойро фаро гирифтааст (сах. 80-90)¹⁵¹. Ҳамқунин ҳикояти аҷабу ғариби Бобои Носир дар дараи Сангдара (сах. 352-359)¹⁵², ки ба сари худ як асари аҷиби намақину латифавореро мемонад (Чамбули «Гурӯғалӣ» - замони шӯравӣ; қишлоқи тиллоӣ) ва метавон гуфт ба сари худ мустақил аст).

Ҳамин тавр ба натиҷае расидан мумкин аст, ки дар румони «Навобод» аз сужаи доманадори эпикӣ ва нақли ҳикояву ривоятӣ хеле зиёд ва он ҳам дар бахшҳои оғози ин румон (то сах. 90)¹⁵³ ба қор гирифта шудааст. Баръакс дар он воқеаҳоро ҳам қаҳрамон бештар дар айни амал ва фаъолият самт ва рӯҷӯҳои саргузаштӣ

¹⁴⁸ Ҳамон асар. с 10.

¹⁴⁹ Ҳамон асар. с 47-50.

¹⁵⁰ Ҳамон асар. с 38-40.

¹⁵¹ Ҳамон асар. с 80-90.

¹⁵² Ҳамон асар. с 352-359.

¹⁵³ Ҳамон асар. с 90.

хам дар мавриди тасвир (характеристика)-и қаҳрамон оварда мешаванд. Дар ин мавридҳо нақл (таҳқия) хусусияти дуовозаро мегирад.

Дар дигар мавридҳо суҷа суръате дорад, дар ҳаракату пешрафт аст, ҳарчанд бар асари умқи шиддат пайдо накардани низоъҳо мураккабӣ ва ҳаяҷоновариро ба худ касб намекунад. Ба ҳар навъ таҳқияи Улуғзода мушаххасоти бисёре дорад ва чузъиёти лозима ҳамеша таъкид мешавад:

Ҳочиумар, аз он ки бачагонро ба арҷаи Соли нави колхозии «Навобод» рафтани нагузошт, пушаймон шуда ва ҳатто ба Шодигулро, ки худсарона додари хоҳарашро он ҷо бурдааст, дар итоб буд, акнун барои ислоҳи хатояш омода аст.

«Вай ба хонааш омада, Шарофатхоларо фармуд.
- Духтаратро ҷеғ зан!

Шарофатхола аз оҳанги қатъии фармоиши вай хавф бурда, ба вай шафқатталабона нигоҳ карду хоҳам-нахоҳам аз паи иҷрои фармон рафт.

- Ба ман хизмат буд-мӣ? Дадо? - дар пойгаҳ истода пурсид Шодигул.

Ҳочиумар ҷавоб надода таҳаммул кард. Шарофатхола, гӯё ба ҳимояти духтараш омода шуда, ба паҳлуи вай омада истод.

- Ба «Навобод» рафта хурсанд шуда омадӣ? - ба Шодигул нигоҳ накарда пурсид Ҳочиумар.

- Бачаҳо...хурсанд шуданд, - аз тарсу ҳарос саҳл забонаш гирифта ҷавоб дод Шодигул.

- Хӯ-ӯш! - мадқашида гуфт Ҳочиумар ва ба зану духтараш рӯй гардонид, ролашро то охир бурда натавониста, чашмонашро нимпӯш карда табассум намуд» (саҳ. 110)¹⁵⁴.

Дар воқеъ, ин пора як манзараи зиндагист, ки на танҳо ҳаракату амал, балки ҷунбишҳои рӯҳӣ,

¹⁵⁴ Ҳамон асар. с 110.

аксулчавобҳои равонӣ ва хеле ҳолатхоро фаро гирифта, нависанда тавассути сухани (нутқи) худ онҳоро таъкид мекунад ва хосса муколамаи онҳо баёнгарии хислат ва ҳолати он ҳост - Ҳочиумар падари сахтгир, Шарофатхола - модару зани мушфиқ ва ҳам Шодигул духтари ба падар эҳтироми зиёд дошта ва ғайра... мебошад.

Аз ин ҷо маълум аст, ки сабки асосии Улуғзода тасвиркорӣ ва манзараофаринӣ аст. Ва ҳамчунин аз муколама (диалог) хеле хуб ба кор гирифта шудааст. Гумон меравад дар ин мавридҳо таҷрибаи драманависи Улуғзода ба имдод расидааст. Вале куллан дар румон ҳаракати воқеаву ҳодиса, ҷараёни инкишофи он ва ба сӯи ҳаллу интиҳо ниқишоф ёфтани он риоя карда шудааст.

Инро банду баст ва сохтори куллии румон низ тасдиқ мекунад. «Навобод» аз чилу ҳафт (сах. 47)¹⁵⁵ бобҳои хурд иборат аст ва барои дар шакли нисбат муъҷаз пешниҳод кардани воқеаҳои баамаломада, ибрази паёми нависанда мусоидат кардаанд. Онҳоро сужаи ягона ва мақсади ғоявӣ ба ҳам мепайвандад. Ҳарчанд мешуд онро ба чанд бахш ё қисматҳои бузург тақсим карда, марҳалаҳои муҳимми гардиши воқеахоро маҳсус таъкид кард. Аммо нависанда ба ин одат накардааст ва ё маҳсус ин корро намекунад (ҳарчанд воқеаҳои румон то муттаҳид шудани колхозҳо ва баъди он ба ин имкон меод). Шояд ӯ тамоми воқеаҳои асарро чун давоми инкишофи ягона, яъне рафти табиӣ ҷараёни зиндагӣ (бо пасту баландӣ) нишон додан мехоҳад.

Ҳамин нуктаро таъкид кардан лозим аст, ки банду бастии румон (аз бобҳои хурд ба ҳам омадан) бо устухонбандии румони Раҳим Ҷалил «Одамони ҷовид» (қисми 2) монанд аст. Румони Раҳим Ҷалил низ аз сӣ

¹⁵⁵ Ҳамон асар. с 47.

(30) боби хурд таркиб ёфта буд. Аммо Раҳим Ҷалил ба ҳар боб наздик ба ҳикояи мустақил мешавад (шояд ин аз таваҷҷуҳи вай ба қолаби ҳикоя иртибот мегирад). Аммо Сотим Улуғзода ҳар бобро чун ҷузъи сужаи асосӣ, лаҳза, манзарае аз он тасвир карда, онро чун як ҷузъи тасвири умумии эпикӣ манзур доштани мақсадҳо истифода кардааст. Гумон меравад ин ду нависанда бо сабаби таҷрибаи аввали румоннависӣ ба чунин шакли таҳкия мурочиат намудаанд...

Румони «Навобод» бо ин ҳама воқеънигории сирфаш нигоҳ накарда, аз аносири зехнӣ, тасвирҳои рамзиву масалгуна ҳолӣ намебошад. Аммо ин ҳам бисёр муҳим аст, ки нависанда мехоҳад аз воқеаҳои зиндагӣ ва дигаргуниҳои он бо таъкиди маънӣ ва аҳлият рамзу тамсил эҷод кунад.

Масалан, вақте ки аз Канали калони Ҳисор ва аз зеботарин манзараҳои республикаи кӯҳии мо сухан ба миён меоварад, сарбанди каналро чунин тасвир менамояд: «Сарабанди оҳан-бетонии Канал ба болои дарё савор аст. Ба масал дарё аспӣ бозигарест, сарбанд савори вай ва соҳилҳои гранитбанд - лаҷоми вай. Об хашмгинона худро ба дарвозаҳои оҳанини сарбанд мезанад. Чунин ба назар мерасад, ки агар баногоҳ дарвозаҳо каме ба қафо чунбанд, об онҳоро зада афтонда, ҳамаи монеаҳоро рӯфта мебарад. Аммо дарвозаҳои оҳанин намечунбанд, сарбанд маҳкам ва устувор аст - дар вай поре аз иродаи фӯлодини халқи Тоҷикистон, ки каналро дар солҳои Ҷанги Ватанӣ сохта буд, таҷассум ёфтааст. Халқ дарёи Душанберо ба сероб кардани водии зархези Ҳисор маҷбур намуд» (саҳ. 272)¹⁵⁶. Ин масали худсохта, дар воқеъ ба иқтидору созандагии мардум иртибот мегирад.

Дар кулл наметавон гуфт, ки Улуғзода ба намодсозӣ таваҷҷуҳи зиёд дорад. Ин ду маврид ҳам аз

¹⁵⁶ Ҷамон асар. с 272.

таъкиди аҳаммияти кору тағйири моҳияти меҳнати мардум иртибот мегирад, яъне намоди иҷтимоист. Куллан, паёни румон низ рамзест аз қудрату хоҳиш ва имконоти созандагии инсонӣ нав (шӯравӣ).

Аммо аз мавридҳое, ки ба намодсозии фалсафӣ имкон ҳаст, тавачҷух зоҳир намекунад. Масалан, имкон дошт, ки байни Нуралӣ ва аспӣ вай Шабранг таносуби ба худхосеро барқарор намуда, тавассути муқоисаи онҳо хеле аз масоили иртиботи инсонӣ ҳайвон, қаробату тафовутҳои онҳо, ҳусни тафохуми дучониба (чунонки ҳангоми бузқашӣ ин зоҳир мешавад) ва муҳаббати самимии онҳоро (мисли дар «Ҳасани аробакаш»-и М. Турсунзода ва «Алвидоъ, Гулсарӣ!»-и Ч. Айтматов) бозгӯ намояд. Аммо гумон мекунам, ки ин ба сабки устод Улуғзода, ки воқеъгароии сирф аст, камтар иртибот мегирад, зеро дар ин равиши тасвир рамзу роз танҳо тавассути тасвири амиқ ва таъкид бар рӯи ҷузъиёт имконпазир асту бас ва боз агар нависанда худ бар ин кор хоҳиш зоҳир карда бошад...

Ҳамин тавр, куллан нақлу ривояти Улуғзода воқеъгароёна ва тасвирист. Нависанда, ҳатто аз манолог (сухани қаҳрамон, нутқи ботинӣ, такгӯӣ) хеле кам истифода мекунад. Дар муқобили ин дар таҳияи (ривоят) муқолама (диалог) мавқеи муҳим дорад. Ва муқоламаи иборат аз гузориши масъалаҳо, баҳсу талаш, пайгирии ақидаҳо ва ба субут расонидани онҳо, бовар қуноидани мувоҳисин аст. Инак баҳс сари моли колхозии «Роҳи нав» аст, ки аз дигар колхозҳо бештар аст ва Аҳмадҷон (раиси собиқ) онро ба миён кашида, ғаразҳои худро (аз ҳам ҷудо қардани колхозҳо ва худ раис шудан) ба амал бароварданист: Бинобар ин, Нуралӣ бо эътирозгарон сари баҳс дорад:

«Нуралӣ аз қиёфаи колхозчиён мекӯед, ки ҷавоби бригадири нашон ба онҳо писанд омад.

- Моён моли бегонаро не, моли худамонро талаб мекунем!-

- Аъзам бо овози баланд илова кард, то ки ҳама шунавад.

Аҳмадҷон, ки дам нишаста чой менӯшад, якбора ба чунбиш даромада, кафи дасташро ба бари чомааш молида, нос андохта ба таги забон ҳаво дод.

- Монем ин гапро. Коҳи кӯҳнаро бод кардан чӣ лозим? - нохушнудона ҷавоб дод Аҳмадҷон.

- Не, - эрод гирифт Нуралӣ, - ин «коҳ» тамоман нав аст.

- Ин хел бошад, монед одамҳо гап зананд. - Аҳмадҷон ба дасташ нишастагонро нишон дод. - Ман гӯш менадозам.

- Хӯш, рафиқон, майлаш, тақсим бошад тақсим. Биёед аз ферма сар кунем. Инро гуфта Нуралӣ як дам сукут кард.

Аз колхозчиён касе гуфт:

- Гап ҳам дар сари хамин, дигар чизи тақсим меакардагӣ-нест!

Нуралӣ аз сумкааш як варақ қоғазе, ки дар он маълумоти аз акти қабули молу мулк гирифтаашро навишта буд, баровард...» (саҳ. 338)¹⁵⁷.

Маълум, ки дар ин муколама ва тавзеҳҳои нависанда як манзараи баҳсу бархӯрд ва назарҳои гуногун таҷассум ёфтааст ва зиндагӣ ҷашмнамост.

Улуғзода дар «Навобод» намунаи ҳикояти латифу хандадор ва иборатбехшро ҳам ба намоиш гузоштааст. Ин ҳикояти Бобои Носири сангдарагӣ мебошад, ки аз ду бахш иборат аст. Бахши аввали он саргузашти ўро пеш аз Инқилоб ва замони баъди онро дар бар мегирад, ки вай ба бас 15 сол ҷўпонӣ кардааст. Бой ҳангоми фирор бо се ҳазор сар гўсфанд ба Афғонистон дар сарҳад ўро гузоштаву барои музди меҳнат (15 гўсфанд) медиҳад, вале фиреб дода, боз мегирад. Бобо бо сахтиҳо ба Сангдара баргашта, аҳд

¹⁵⁷ Ҳамон асар. с 338.

мекунад, ки дигар аз диёраш ба ҷое нахоҳад рафт, чун ватани бобой мебошад ва бояд чароғаш рӯшан биистад (саҳ. 352-353)¹⁵⁸.

Аммо, инак \bar{u} накли дигаре мекунад ва акнун акидааш низ дар бораи Ватан ва кӯчидан дигар шудааст. Ва ин тағйир барояш ҳафтаи гузашта рух додааст. Вай баъди 25-сол ба хотири пешвоз гирифтани фарзандонаш Аҳмад, Қаҳрамони Иттиҳоди Советӣ боз ба сафар мебарояд ва раҳораҳ аз Ёвону Кӯктош то Сталинобод дигаргунӣ ва аҷоибу ғароибе мебинад, ки гӯё дар хоби шаб дида бошад: деҳу шаҳракҳои обод, чароғон, киштзору боғҳои бекарон ва сабзу хуррам, одамони хушбахт ва меҳрубон. Пулҳои азим ва роҳи поезд. Ва бобо поездро «як кӯҳи сиёҳи бадҳайбат, ки наъра кашида давон-давон» ба сӯяш меояд, дида ба ҳарос меафтад ва ба паси ҳараш пинҳон мешавад (саҳ. 355)¹⁵⁹ ва боиси хандаи мардум мегардад. Сталинобод бошад он Душанбеи қадима нест, озода, хуштарх, биноҳои баланд, нақлиёти одамбар, одамҳои хубу зебо, фараҳу шодӣ ва шабона: «... шаҳр равшатар мешуд, тилоӣ мешуд, мисли он ки сад ҳазор пуд тилоро орд карда, ба болои шаҳр пошида бошад» (саҳ. 357)¹⁶⁰. Вай ҳамроҳ бо писар ба воҳӯрӣ ва саёҳатҳо ба Ваҳши сабзу хуррам мебарояд ва \bar{u} гуфтааст: «Пир рафтам - ҷавон омадам, дилам шод шуд, равшан шуд» (саҳ. 358)¹⁶¹.

Ва ин ҳамаро ба Чамбули Мастон аз достони «Гурӯғлӣ» ҳамсон дида, ба Искандар - ҳофизи гурӯғлиҳон дар айни нақлаш изҳор доштааст:

«Э Искандар! Медонӣ ман дар кучо будам? Дар Чамбул будам, ҷони ширин!» Чамбул бояд донед,

¹⁵⁸ Ҳамон асар. с 352-353.

¹⁵⁹ Ҳамон асар. с 355.

¹⁶⁰ Ҳамон асар. с 357.

¹⁶¹ Ҳамон асар. с 358.

кишвари ободест, ки мегӯянд Гурӯғлӣ (сах. 358)¹⁶² сохта будааст. Искандар ҳайрон шуд, ман гуфтам: «Э чони ширин, Чамбули ман рафтан он нест, ки ту ҳар вақт сифат мекуни, балки Чамбули тоҷикии Чамбули советии мост! Вай аз Чанбули ту зеботар аст, ки дар ҷои Душанбеи куҳан, Ҳисори куҳан, Ваҳши куҳан пайдо шудааст. Ҳамаи Тоҷикистони советии мо Чамбул шуда будаасту ман беҳабар. Ту, Искандар, - гуфтам, - акнун минбаъд Чамбули советии моро сифат кун!». (сах. 359)¹⁶³.

Албатта, ин ҳикоят мақсади таблиғӣ дорад ва замоне гуфта шудааст, ки Юнусбой ва Аҳмадҷон ба Сангдара барои ба Ваҳш муҳочир овардан рафта буданд. Зоҳиран, ин нақли Бобои Носир, ки як андоза ба шавку мафтунӣ ва бо таҳайюр омехта аст ва аз ҳамон мақсади таблиғотиаш низ сарчашма мегирад. Ва дар он шароит ва дар муқоиса бо Тоҷикистони ҷанубӣ ва Ваҳши навобод, он чи ӯ мегӯяд, шоистаи тавсиф аст. Аммо чизи муҳим бар оҳанги нақли сабуку шӯҳиомез ва бо васфу замми халқист, ки бо назму афсонаҳои халқи иртибот дошта, ниҳоят бо орзуву ормони мардумӣ дар бораи кишвари ободи Чамбул дар ҳамосаи мардуми «Гурӯғлӣ» пайванд меҳӯрад (муқоиса кунед бо «Қишлоқи тилоӣ»-и Миршакар) ва мардум, чӣ мегӯяд, ки дар мисоли ободикориҳои шӯравӣ онро ба амал баромада меҳисобиданд...

Дар румони «Навобод» хеле аз намунаҳои адабиёт ва ҳунар ба қор гирифта шуданд. Пешакӣ бояд гуфт, ки онҳо бештар иртибот мегиранд ба фазои фарҳангии солҳои баъди ҷанг ва доираи адабиёти ҳунарии он даврон. Ҳамчунин баъзе аз намунаҳои назми мардумӣ ва ривояту афсонаҳо, низ ба ҷашм мерасад.

¹⁶² Ҳамон асар. с 358.

¹⁶³ Ҳамон асар. с 359.

Агар ба иртибот бо «ҳикояи, Бобои Носир масъаларо идея диҳем, пас ёдрас аз «бойчечак»-гӯи (с.90) ва бозии «Барбинависӣ» (саҳ. 25)¹⁶⁴, масъалаи паи малахро пеши Искандар (саҳ. 218)¹⁶⁵, китоби «Намунаҳои адабиёти тоҷик» (саҳ. 145)¹⁶⁶, «мачмӯаи таронаҳои тоҷик» ва истифода аз зарбулмасалу мақолҳо дар нақли нависанда ва сухани қаҳрамонро зикр кардан мумкин аст.

Аммо хеле аз намуна ва ҷузъиёти ҳунару адабиёти муосири тоҷикӣ низ мавриди истифода аст. Масалан, суруде аз операи «Тоҳир ва Зухра» ва суруди «Дар сояи сарви қади дилҷӯи ту бошам» (саҳ. 21)¹⁶⁷, байте аз Пайрав (саҳ. 243)¹⁶⁸, Операи «Евгений Онегин» (саҳ. 212-213)¹⁶⁹, суруди умумӣ (саҳ. 294)¹⁷⁰, нақди шеърӣ Лоҳутӣ «Пули Вахш» (саҳ. 309)¹⁷¹, ба вазъу ҳолати мувофиқ бо истифода рафтаанд. Ҷунонки аз «Намунаҳои адабиёти тоҷик» ёд шуд, инчунин мачмӯаи «Восеъ» (саҳ. 96)¹⁷², шеърӣ Рӯдакӣ ва дигар классикҳо мавриди мутолиаи умум будааст.

Дар румони «Навобод» аз хоб (саҳ. 242)¹⁷³, рӯзномаи қаҳрамонӣ (саҳ. 369-376)¹⁷⁴ ва мактуб (саҳ. 396-98)¹⁷⁵ низ истифода шуда, он барои кушодани фикру андеша, олами ботинӣ ва розу ниёзи қаҳрамон ва

¹⁶⁴ Ҳамон асар. с. 90.

¹⁶⁵ Ҳамон асар. с. 25.

¹⁶⁶ Ҳамон асар. с. 218.

¹⁶⁷ Ҳамон асар. с. 21.

¹⁶⁸ Ҳамон асар. с. 243.

¹⁶⁹ Ҳамон асар. с. 212-213.

¹⁷⁰ Ҳамон асар. с. 294.

¹⁷¹ Ҳамон асар. с. 309.

¹⁷² Ҳамон асар. с. 96.

¹⁷³ Ҳамон асар. с. 242.

¹⁷⁴ Ҳамон асар. с. 145.

¹⁷⁵ Ҳамон асар. с. 396-98.

иртиботу якдигарфаҳми онҳо ба кор рафтааст. Куллан, забони «Навобод» равон, вале сода, аммо бо истифода аз калимаҳои ўзбекиву русӣ (аммо русиҳо аз ночори) ва серистеъмол будани бандаки пурсиши «-мӣ?» тафовут мекунад.

Метавон гуфт, ки кӯшиши Улуғзода, бо ҳамаи он пасту баландаш умқ пайдо накардани низоъҳо, боз ҳам бобарор будааст ва онро метавон як саҳифаи чолиб дар тасвири вусъатноки ҳаёти деҳот, куллан, ва зиндагии деҳқонону колхозӣ, хусусан, дар адабиёти тоҷикӣ ва ҳамчунин дастоварди нависанда дар амали аз бар кардани ҳунари румонависӣ чун қадами муҳимме ба шумор овард.

ТАЪЛИФОТИ АДАБИЁТШИНОСИИ СОТИМ УЛУҒЗОДА

Нависандаи тавонои тоҷик, устод Сотим Улуғзода, пеш аз он ки ба таври чиддӣ ба дostonнависӣ рӯ оварад, дар оғози фаъолият ба нақднависӣ ва пажӯҳиш иштиғол дошт. Дар марҳалаи аввал ба нақди осори назму насри адабиёти муосир пардохт ва баъдтар диққати ӯро пажӯҳиши адабиёти гузашта бештар ҷалб намуд. Метавон гуфт, ки дар муддати солҳои 30-40 асри гузашта Сотим Улуғзода, пеш аз ҳама, ба сифати як мунаққиди адабӣ ва муҳаққиқи адабиёт матраҳ будааст. Аммо то ба ҳол ба ин риштаи фаъолияти эшон ҳеҷ тавачҷӯхе зоҳир нашудааст. Дар ин мақола кӯшиш менамоем, ки ба таври мухтасар таълифоти ӯро дар бораи таърихи адабиёт ва шахсиятҳои адабӣ мавриди баррасӣ қарор дода ва ба ин васила саҳми ӯро дар шаклгирии адабиётшиносии нави тоҷикӣ то ҳаде муайян намоем.

Пеш аз он ки дар бораи фаъолияти адабиётшиносии Сотим Улуғзода изҳори назар кунем, бояд чанд нукта аз вазъи маънавӣ ва илмиву адабии Ҷумҳурии Тоҷикистони навбунёдро ба хотир оварем. Пеш аз ҳама, бояд зикр кард, ки илми адабиётшиносӣ дар Тоҷикистон як риштаи тоза ба шумор меояд. То солҳои 20 асри бист аз Тоҷикистон ва пойтахти он шаҳри Душанбе ба сифати маркази илмиву адабӣ ва фарҳангии як кишвар ва халқ ҳеҷ ному нишоне вучуд надошт. Мардуми тоҷик ҳарчанд дар имтидоди садсолаҳо аз миллати сернуфустарину созандаи Осиёи Марказӣ маҳсуб мешуданд ва марокизи фарҳангии вай амсоли шаҳрҳои Бухорову Самарқанд, Хучанду Истаравшан ва Панҷекат ба шумор меомаданд, аммо бар асари марзбандҳои ноодилона ва худсаронаи соли

1924 дар шӯравӣ ба тоҷикон ҷаври бузурги таърихӣ шуд ва танҳо дар заминаи як баҳши шарқии собиқ аморати Бухоро (1924) ва баътар бо пайвастании Хучанд ба он дар маҷмӯъи Ҷумҳурии шӯравии Тоҷикистон (1929) таъсис ёфт, ки пойтахти он деҳаи Душанбе ва забони расмиаш забони тоҷикӣ эълон гардид. Метавон гуфт, ки мардуми тоҷик бо он ҳама таърихи зиёда аз 5 ҳазорсолаи умумии форсӣ-тоҷикӣ, аз ин ба баъд бояд зиндагии тозаеро оғоз мекард, зеро аз марокизи асосии фарҳангии худ маҳрум гардида буд.

Албатта, дар эҷоди фарҳанги нави тоҷикӣ тамоми мардуми тоҷикзабони Осиёи Марказӣ иштирок доштанд, вале ҳиссаи асосӣ ва бузург ба уҳдаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ниҳодҳои навтаъсиси илмиву адабии он меафтод. Ва ҳар чизе, ки бо зуҳур ва рушди нумуви фарҳанги нави (мудерни) тоҷикӣ иртибот мегирад, ба вазъи шароити мазкур иртиботи танготанге дорад. Акнун шаҳри Душанбе ба маркази сиёсӣ иҷтимоӣ ва ҳамчунин пажӯҳиши таърихи мардуми тоҷик табдил шуда буд. Дар ин ҷо муассисаҳои илмиву фарҳангии аз қабилӣ Институти илмӣ-тадқиқотии назди Кумисариати маориф (1930), Маркази тоҷикшиносӣ (1930), филиали (баҳши) Академияи илмҳои собиқ Шӯравӣ (1932), Институти давлатии омӯзгорӣ (1931), Китобхонаи давлатии ба номи Фирдавсӣ (1933), нахустин маҷаллаи рӯзномаҷот таъсис дода мешавад ва ба нашр оғоз менамоянд. Яъне пайваста шароит барои таҳқиқи илмӣ ва баррасии адабиёт ва нақди он ба миён меояд, аммо савия ва кайфият, балки миқдори корҳо вобаста ба имконоти мавҷуда дар як ҷумҳурии навтаъсис анҷом мегирифт, ки фаъолияти илмиву адабиётшиносии Сотим Улуғзодаро маҳз дар ин замина метавон баррасӣ ва тасаввур кард.

Инак, дар солҳои 20-30 асри гузашта бо ташаббуси ҳукумати Тоҷикистон таҳқиқи адабиёти гузашта ба

танзим дароварда мешавад. Аз нахустин корхое, ки дар ин самт анҷом ёфт, китоби устод Садриддин Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик» (Москва, 1926) ба шумор меояд. Баъдтар ба муносибати ҳазораи Абдуқосим Фирдавсӣ рисола ва мақолоте зиёде аз ҷониби устод Садриддин Айнӣ, Нарзуллоҳи Бектош, Абдуррауфи Фитрат, Раҳим Ҳошим ва дигарон таълиф мешавад, ки бидуни шак, барои шаклгирӣ ва таҳаввули адабиётшиносии навини тоҷикӣ мусоидат намуд. Дар ин миён, вобаста бо ҳама пасту баландиҳои сиёсати Давлати Шӯравӣ дар ин бахш, мақолаҳои мутаадалде дар бораи адабиёти гузашта ва намоёндагони он аз ҷониби аҳли таҳқиқ, амсоли Баҳриддин Азизӣ, Шарифҷон Ҳусейнзода, Абдусалом Дехотӣ, Холиқ Мирзозода ва дигарон навишта мешавад. Ниҳоят, соли 1940 китоби дастҷамъонае таҳти унвони «Намунаҳои адабиёти тоҷик» ба ҷоп мерасад, ки аз таҳқиқу танзим (таҳия)-и осор фароҳам омада буд. Зиёда аз он, маҳз дар нимаи дувуми солҳои сиюм ва қалб аз ҷанги ҷаҳонии дувум силсиларисолоти устод Айнӣ дар бораи устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ, Ибни Сино таълиф шуд, ки дар кулл ибтидои адабиётшиносии тоҷикӣ дар риштаи адабиёти классикӣ ба таълифоти мазкур иртибот мегирад. Дар миёни пажӯҳишгароне, ки ба таҳқиқи адабиёти гузашта қарор доштанд, Сотим Улуғзода ҷойгоҳи хосе дорад.

Ҳамин тавр, як бахши муҳими фаъолияти таҳқиқии Улуғзодаро мақолаву пажӯҳишҳои бахшида ба адабиёти гузашта ва ҷеҳраҳои адабии он ташкил медиҳад. «Кохи назм» аз ин силсила мақолаи нахустин аст, ки соли 1934 бахшида ба ҳазораи Абулқосим Фирдавсӣ таълиф ва интишор шуда буд¹⁷⁶. Мақолаи мазкур бештар ҷанбаи таассуротӣ дошта, бо эҳсоси хосе навишта шудааст. Аммо ин ҳиссангезӣ ва

¹⁷⁶ С. Улуғзода. Кохи назм // Тоҷикистони сурх, 1934, 5 декабр.

мафтунӣ дар заминаи шинохти Фирдавсӣ ва ҷойгоҳи вай дар таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ва ҷаҳонӣ сурат гирифтааст, бинобар ин, он аз таассуроти як хонандаи одӣ тафовут дорад. Ба ҳамин далел метавон гуфт, ки ин муассирӣ ва мафтунӣ барои як умр меҳру иродати Фирдавсиро дар қалби Улуғзода нишонд ва натиҷаи ин муҳаббат ва дилбастагиро бахусус дар фаъолияти минбаъдаи адабии вай метавон ба сароҳат мушоҳида кард. Аз силсилаи пажӯҳишҳо ва мақолоте, ки Сотим Улуғзода дар мавриди адабиёти гузашта ва классики тоҷикӣ таълиф кардааст, пеш аз ҳама, силсилаи мақолаҳояшро дар маҷмӯаи «Намунаҳои адабиёти тоҷик»¹⁷⁷ (1940) ёдовар шудан лозим аст. Бояд қайд кард, ки маҷмӯаи мазкур дар илму адаби муосири тоҷик, пас аз асари устод Садрриддин Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926), дувумин кӯшише дар амри пеши назар овардан ва тасаввур кардани сурати кулли таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикии даҳ асри охир (асрҳои 1X–ибтидои асри XX) дар Мовароуннаҳр ва дигар манотиқи форсизабонон ба шумор меомад. Ҳарчанд ин ду асар ба сифати намунаҳо ва маҷмӯа ба таъби расида, мақсади мураттибону муллифони онҳо ба аҳли таҳқиқ ва доираи васеи хонандагон пешниҳод кардану шиносонидани осори адабӣ буд, вале ин дуру метавон ба сифати тарҳи аввали таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон номзад кард, ки дар адабиётшиносии гузашта ва нави тоҷикӣ коре бесобиқа будааст. Аксар мақолоте, ки дар ин маҷмӯа ҷой дода шудааст, кӯшише дар ҷодаи таҳқиқи зиндагӣ ва эҷодиёти нависандагони алоҳида, нишон додани ҷойгоҳи онҳо дар таърихи адабиёт буд. Бахусус мақолаҳои Сотим Улуғзодаро метавон аз ҳамин қабил таълифот ба шумор овард.

¹⁷⁷ Намунаҳои адабиёти тоҷик. – Сталинобод, 1940. Минбаъд «Намунаҳои адабиёти тоҷик».

Дар маҷмӯаи мазкур мақолаҳои роҷеъ ба устод Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Абӯалӣ Сино, Носири Хусрав ва Саъдии Шерозӣ, ки аз тарафи вай таълиф шудаанд, ҷой дода шудааст. Пайдост, ки аввалан Улуғзода ҷеҳраҳои асосии адабиёти форсӣ-тоҷикиро мавриди таҳқиқу пажӯҳиш қарор додааст (ё ҳайати таҳрир пажӯҳиши ин корро ба ӯ бовар кардаанд), ки эҷодиёти онҳо баёнғари зуҳуру буруз ва тамоюлҳои рушди ин адабитёт мебошанд. Сониян, мақолаҳои Улуғзода дар заминаи истифода аз манобеъи илмӣ ва сарчашмаҳои гузашта (тазкираҳо ва осори таърихӣ), асарҳои худи адибон анҷом дода шудаанд. Ниҳоят, онҳо фарогири таҳлилу тавсифи кофии илмӣ аз зиндагиномаи хусусӣ ва адабии ин шоирон мебошад, ки дарёфташон дар он даврон ба нудрат иттифоқ меафтод.

Аз нахустин таълифоти ӯ дар ин силсила, мақолае таҳти унвони «Рӯдакӣ» мебошад. Он дар асоси сарчашмаҳои чун «Намунаи адабиёти тоҷик»-и Садриддин Айнӣ (Маскав, 1926), «Намунаи адабиёти Эрон»-и Мирзо Мӯҳсин Иброҳимӣ (Боку, 1923), «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар ва тазкираи Давлатшоҳ (асри ХУ) таълиф шудааст. Дар мақола ҳоло сухане аз Рӯдак ва Панҷрӯд ба унвони ҷои таваллуд ва вафоти шоир нест. Аммо агарчи дар баъзе сарчашмаҳо Рӯдакиро Бухороӣ гуфтаанд, Улуғзода бо таъя ба маълумоти муаллифи «Оташкада» ба зодаи Самарқанд будани ӯ таъкид дорад.

Нуктаи дигари лозим ба зикр дар ин маврид он аст, ки Улуғзода Рӯдакиро бар ин асос, ки дар ҳамаи қолабҳо шеър сурудааст ва осори вай то ба дараҷаи девон расонидааст, «сардафтари адабиёти тоҷик»¹⁷⁸ ба шумор меоварад. Ҳамчунин ёдовар мешавад, ки Рӯдакӣ асари машҳури «Калила ва Димна»-ро, ки қиссаи ҳайвонот аст, ба назм даровардааст. Ин нукта низ

¹⁷⁸ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 1.

таъкид шудааст, ки асари мазкур ва ҳамчунин девони газалу қасоиди Рӯдакӣ аз байн рафта, аз онҳо як миқдори каме боқӣ мондааст. Аммо Улуғзода бар ин аст, ки ҳамин порчаҳои боқимонда низ «бо мазмуни бойи пурҳикмат ва шакли бисёр дилчаспи худ ба таъби баланд ва таланти бузурги ин аввалин шоири тоҷик гувоҳӣ медиҳанд». Дар мавриди ғоҷиаи охири умри Рӯдакӣ, хусусан кӯрии вай, Улуғзода изҳор медорад, ки Рӯдакӣ дар поёни умр дар баробари саҳтиҳои зиндагӣ «...нобино шуда монда буд». Аммо дар қанори ин изҳор медорад, ки «эҳтимол меравад, ки вай ё дар натиҷаи рақобати баъзе аз шоирони дарборӣ ва ё дар натиҷаи «гунаҳкор» шуданаш бо сабабе дар назди амирони Сомонӣ чашмаш кӯр қарда шуда бошад»¹⁷⁹.

Ҳамин тавр, маълум аст, ки дар мақолаи мазкури Улуғзода хеле аз нуқтаҳои муҳимми рӯзгору осори устод Рӯдакӣ зикр шуда ва мавриди андешавау баррасӣ қарор гирифтаанд, ки дар он айём нав ба доираи баҳсҳои илмӣ ворид мешуданд, балки имрӯз низ мавриди гуфтугӯ дар баҳсҳои илмиву адабӣ ба шумор меоянд.

Улуғзода фаъолияти пурсамар ва сарнавишти талхи Рӯдакиро дар иртибот ба сууду суқути даврони ҳукмронии Сомониён тавзеҳ медиҳад ва ин нуқта низ бисёр муҳим ба шумор меравад. Вай дар иртибот ба зиндагиву фаъолияти Дақиқӣ низ зикри ин омилро муҳим мешуморад ва қайд менамояд, ки «Дақиқӣ, пас аз Рӯдакӣ, яке аз бузурғтарин шоирони давраи Сомониён аст». Дар ин маврид муҳаққиқ хостааст ҳам саҳми сулолаи Сомониёнро дар таърихи сиёсии мардуми тоҷику форс ва зуҳуру бурузи забону адабиёти он таъкид кунад ва ҳам зимнан аз таърих ва замони ташаққулу таъсири дучониба – давлати миллӣ ва раванги адабу фарҳанг сухан ба миён оварад. Инро

¹⁷⁹ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 2.

метавон як намуна аз зоҳир шудани меъёри пажӯҳиши иҷтимоӣ-таърихӣ дар таҳқиқоти адабиётшиносии нави тоҷикӣ ба шумор меояд, ки дар солҳои 20-30 асри ХХ дар оғози шаклгирӣ буд ва Улуғзода ин равишро дар ҳамаи мақолоти зикршуда ва дигар навиштаҳои минбаъдаи худ пайгирӣ карда, ба ин васила дар ташаккули илми адаби нави тоҷикӣ саҳм гирифтааст.

Дар баррасии зиндагӣ ва осори Дақиқӣ низ ин усул риоя шудааст. Тибқи таъкиди Улуғзода дар замоне, ки мақолаи ӯ навишта мешуд, ҳанӯз дар пажӯҳиши рӯзгор ва осори Дақиқӣ масъалаҳои норӯшан хеле бисёр будаанд, бинобар ин изҳор менамояд, ки зиндагиномаи Дақиқӣ ниёз ба «тадқиқи чиддӣ» дорад, зеро ҳанӯз ному насаб, аз кучо будан, таваллуд ва вафоти ӯ аниқ нест. Аз ин рӯ, дар натиҷаи ҷустуҷӯҳо маълумоти марбут ба ин мавзӯро аз сарчашмаҳо берун кашида, дар ихтиёри аҳли илму адаб ва хонандагон қарор медиҳад. Зимни суханони муаллифи «Оташкада» изҳор мешавад, ки номи пурраи Дақиқӣ устод Мансур бинни Аҳмад буда, ҷои вафоташ тахминан Тӯс ё Бухоро ва ё Самарқанд мебошад. Аммо дар «Намунаи адабиёти Эрон» номи вай «Абӯмансур Муҳаммад, таваллудаш 317 ва вафоташ 366 ҳиҷрӣ (930-977 мелодӣ)» зикр шудааст. Аз ин ҳама иттилоъ маълум аст, ки дарвоқеъ ихтилоф дар ному насаб ва замону макони таваллуд ва вафоти Дақиқӣ мавҷуд буд. Бинобар ин, Улуғзода он бахш маълумотро, ки дар бораи Дақиқӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ мавҷуд аст, «қобили эътибор» ба шумор оварда, ба сифати намуна зикр менамояд. Дар қанори он барои комил шудани маълумон оид ба Дақиқӣ пораеро аз мақолаи шарқшиноси машҳур Е.Э. Бертелс¹⁸⁰ оид ба рӯзгору осори шоир иқтибос мекунад. Дар маълумоти

¹⁸⁰ Е. Э. Бертелс. Адабиёти халқҳои Осиёи Миёна // Новый мир, 1939, № 6 (ба забони русӣ).

Бертелс низ мушаххасоти зиндагии Дақиқӣ тахминист (нимаи дуюми асри X), вале аз «бузургтарин донишманди ривоятҳои қадим» будан ва ба вай «супорида шудани» коре чун дар китоби бузург чамъ овардани «қиссаҳои подшоҳон ва паҳлавонони Эрони пеш аз ислом»¹⁸¹ ва оқибати фоҷиавии рӯзгори вай (аз ҷониби сарбози турк кушта шудааст) таъкид мешавад. Нуктае дигаре, ки дар ин гузориш аҳамияти илмӣ дорад ва Улуғзода зикрашро зарур мешуморад, ин аст, ки Бертелс мегӯяд: «Агар Рӯдакӣ аз ривоёти Эрони қадимӣ эпоси ҳайвонотро (ғараз «Калила ва Димна» аст – А.Н.) гирфта бошад, пас Дақиқӣ ба ривоят ва афсонаҳои қадимӣ сар фуру мебарад»¹⁸². Ба таври кулӣ метавон гуфт, ки усули таълифи Улуғзода дар ин бахш аз пешниҳоди иттилоёт бо мақсади тавачҷӯх ва пажӯҳиши сарнавишту таълифоти Дақиқӣ будааст, ки ба ҳар пажӯҳиши оғозин хос мебошад.

Таҳқиқи зиндагиномаи Фирдавсӣ як андоза бо рӯзгори Дақиқӣ ва замони он иртибот гирифтааст, зеро ин ду аз шоирони як давр, як сабк ва идомакори якдигар будаанд. Ин нуктаро Улуғзода чи дар баёни биографии Дақиқӣ ва чи дар зикри намунаи осори вай ишора мекунад. Дар мақолаи роҷеъ ба Фирдавсӣ низ аз ин қазия ёд карда, менависад, ки кори шоҳноманависиро «...чунон ки худи Фирдавсӣ ҳам дар аввали «Шоҳнома» мегӯяд, аввал шоири машҳури тоҷик Дақиқӣ сар карда буд, лекин вай баъд аз навиштани тахминан ҳазор байт (ду ҳазор мисраъ) ногаҳон аз тарафи касе кӯшта шуда ва ин кор нотамо монда буд, ки баъд онро Фирдавсӣ давом кунонд»¹⁸³. Дар ин қайди Улуғзода, ба фикри банда, дар канори зикри қору эҷоди адибон, кӯшиши ба мушоҳида

¹⁸¹ Намунаҳои адабиёти тоҷик, сах. 8-9.

¹⁸² Намунаҳои адабиёти тоҷик, сах. 8.

¹⁸³ Намунаҳои адабиёти тоҷик, сах. 13.

гирифтани вазъи умумии замони зуҳур адабиёт ва таҳаввули жанру қолабҳои он низ нуҳуфта аст, ки ин барои дарк кардани таърихи шаклгирӣ ва рушди адабиёту қолабҳои адабии он дар он айём бисёр муҳим буд.

Аммо мушаххасан дар мавриди Фирдавсӣ чи ба миён гузоштани маълумотҳо ва чи ироаи сабку равиши кори шоир сари таълифи «Шоҳнома» ба худ хос мебошад. Улуғзода вобаста ба тадқиқоти мавҷуд, ки дар гузашта ва баҳусус ба муносибати ҳазораи «Шоҳнома» (соли 1934 мелодӣ) дар хориҷа, Тоҷикистон ва собиқ шӯравӣ анҷом дода шуда ва намунаҳои осораш - бахшҳои аз ҳамосаи вай ба чоп расида буд, имкон ёфтааст дар мавриди Фирдавсӣ ва асараш маълумоти нисбастан муфассалеро манзури аҳли назар кард. Маълум аст, ки дар ибтидои солҳои 30 асри ХХ дар ин мавзӯ мақолоту рисолаҳои Садриддин Айни, Нарзуллоҳи Бектош, Раҳим Ҳошим, Е.Э Бертелс ва дигарон ба майдон омаданд. Бинобар ин, Улуғзода имкон меёбад, ки дар канори таъкиди аҳамияти бузурги осор ва истеъдоди фавқуллодаи Фирдавсӣ, оид ба рӯзгору осор, хосса нақди «Шоҳнома» ва оқибати кори муаллифи он дар иртибот бо вақоъи сиёсии давр изҳори назар намояд. Баҳусус, хусусияту мазияти миллӣ, қаҳрамонӣ ва мардумии «Шоҳнома» ва аҳамияти ҷаҳонии он ба таври ҷудогона таъкид шудааст.

Ба ақидаи Улуғзода Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро бо супориши ғаримуствақими Сомониён ва «барои онҳо ба навиштан сар карда буд», аммо бар асари аз миён рафтани давлати Сомониён ва дар ду соҳили рӯди Ому ба рӯи қор омадани давлатҳои Қарохониён, Ғазнавиён ва Хоразмшоҳиён, вай, бо тақозои замон, асари тамомшударо «бо як қадар ислоҳ ва иловаҳо дар соли 1009-1010 ба Ғазнӣ бурда ба султони Маҳмуд тақдим мекунад, лекин асар дар дарбори ин фотеҳи нав тақдир

нашуд ва қимати даркорӣ наёфт»¹⁸⁴. Сабаби ин безътиноиро Улуғзода чунин тавзеҳ кардааст: «Шояд ин бисёр сабабҳо дошта бошад, вале дар ҳар сураат яке аз муҳимтарин сабабҳо ин мазмуни ҳуди «Шоҳнома» аст: вай бузургӣ ва ҳашамати Эрони қадимӣ ва подшоҳону паҳлавонони онро таъриф мекунад, зинда шудани он Эрони кӯҳнаро орзу мекунад, дар бораи харобиҳое, ки фотеҳони араб... ба Эрон овардаанд, сухан меронад ва умуман асар пур аз ҳисси миллии эронигӣ аст. Чунин асар, албатта, ба Султон Маҳмуд, ки «подшоҳи бегона», нажодаш турк, «вориси ғайриқонунӣ»-йи тоҷу тахти подшоҳони эронӣ буд, маъқул набуд ва мувофиқ омада наметавонист»¹⁸⁵. Аммо дар қанори ин, ба ақидаи Улуғзода, арзиши «Шоҳнома» баста ба васфи қаҳрамонӣ, халқпарварӣ, инсоният, ақлу хирад, ишқу меҳнат аст; вобаста ба он мебошад, ки вай «бар хилофи ақида ва идеологияи расмии замони худ, ҳаракати коммунизми ибтидоии мазкиён ва пешвои ин ҳаракат Маздакро, ки дар назари синфҳои ҳокими мамлакатҳои феодалӣ ва капиталист «дузд», «шарир» ва «авбош» аст, бо хайрхоҳӣ таъриф ва тавсиф мекунад; ба пешвои халқи ситимдида Коваи оҳангар, ки пешдомани чармини худро байрақ карда ва дар зери он косибон ва хунармандони шаҳро ба муқобили ҳокимияти тираи пурзулми Заҳҳок ба шӯриш хезонда буд, тарафдорӣ мекунад».

Албатта, мавзӯҳои мазкур дар ҳамосаи Фирдавсӣ мавқеи муҳим доранд ва Фирдавсӣ ҳам ба қавли Низомии Ганҷавӣ: «Нагуфт он чӣ рағбатпазираш набуд, Ҳамон гуфт, к-аз вай гузираш набуд». Вале таъкиди бештари Улуғзода ба рӯи мавзӯҳои мазкур бо талабу тақозои мафкураи замони шӯравӣ ва меъёрҳои

¹⁸⁴ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 13-14.

¹⁸⁵ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 15.

табақоти таҳқиқи масоили иҷтимоӣ ва фарҳангӣ низ иртибот мегирад. Ба таври кулӣ наметавон гуфт, ки Улуғзода арзиши «Шоҳнома»-ро танҳо ба мавзӯҳои мазбур маҳдуд доништа бошад, балки ҷойгоҳи бузурги хунарии он низ мавриди назари ӯ ҳаст. Ба ақидаи Улуғзода: «Шоҳнома» шохасари адабиёти классикии форс-тоҷик ва яке аз бузургтарин асарҳои эпикӣ адабиёти ҷаҳон аст. Вазни «Шоҳнома» вазни мутақориб (У- - / У- - / У- - / У-) аст, ки поэмаҳои ҷанги ро бо ҳамин вазн менавиштанд».

Ҳамин тавр, мақолаи «Фирдавсӣ»-ро метавон ба сифати як шиносномаи аз назари илми ҳирфай ва муҳим дар бораи зиндагӣ ва осори шоир номзад кард, ки то солҳои 30 асри гузашта, хоса дар Тоҷикистон, бо ин фишурдагӣ таълиф нашуда буд.

Аз ин назар пажӯҳиши Улуғзода болои мақолаи «Носири Хисрав» низ аз чанд ҷиҳат ҷолиби диққат мебошад. Пеш аз ҳама, аксари мушоҳидаву мулоҳизаҳои вай дар бораи Носири Хисрав дар он айём сухани тозае буданд. Сониян, ӯ хостааст мақом ва ҷойгоҳи шоистаи «яке аз бузургтарин классикҳои адабиёти тоҷик»-ро дар адабу фарҳанг ва афкори форсизабонон нишон дода бошад¹⁸⁶. Ниҳоят, кӯшидааст то ба чанд нуктаи муҳам ва баҳснок аз зиндагӣ ва шахсияти Носири Хусрав рӯшанӣ андозад ва бинобар ин, дар ин мавзӯ ба тазкиранависон ва муҳаққиқин вориди баҳс ҳам мешавад. Масалан, баҳси аввал дар ин боб ҳамин аст, ки макони таваллуди Носири Хусрав, ки Қубодиён аст, имрӯз дар кадом кишвар воқеъ аст. Профессор Бертелс, ки «Сафарнома»-ро ба забони русӣ тарҷума карда, ба ҷоп ҳам расонида буд (Наشريёти «Академия», соли 1933), дар сарсухани ба ин китоб навиштаи худ, Қубодиён «дар наздики Балх аст» гуфта ва дар тавзеҳи дар

¹⁸⁶ Намунаҳои адабиёти тоҷик, сах. 37.

зернавишт ба он додааш «Қубодиён дар канори рӯди Кофарниҳон... наздики Тирмиз, дар РСС Ўзбекистон аст» навишта будааст. Улуғзода ба ин фикр эътироз мекунад ва таъкид менамояд, ки «Қубодиён дар РСС Тоҷикистон воқеъ шудааст» (Ҳамон ҷо, зернавишт) ва ин дар ҳақиқат ҳамин тавр мебошад.

Дигар масъалаи баҳснок, ба андешаи Сотим Улуғзода, ихтилоф дар ҷойи таваллуди Носири Хусрав аст. Бештари таъкиранивисон – Давлатшоҳи Самарқандӣ ва муллифи «Оташкада», ҳамчунин Ш. Сомӣ дар «Қомус-ул-аълум»-и туркӣ ҳама ӯро аз Исфохон гуфтаанд. Улуғзода бар ин бовар аст, ки шояд инҳо «Сафарнома»-ро нахондаанд ё «хонда бошанд ҳам, аҳамият надодаанд», зеро аз нусхаи зери дасти вай буда маълум мешавад, ки Носири Хусрав дар бораи Исфохон, аввалан, дар мавриди бозгашт аз Макка ва Миср маълумот медиҳад ва сониян, ин маълумот монанд ба касест, ки ин шаҳро ба бори нахуст дидааст («...ва бозорҳои бисёр ва бозоре дидам аз они саррофон...»). Ба ин маънӣ, Улуғзода дуруст хулоса мекунад, ки Носири Хусрав зодаи Исфохон буда наметавонад.

Улуғзода баҳсро дар ин мавзӯи идома дода, баъзе аз норӯшаниҳо андешаи аҳли таҳқиқро тасҳеҳ мекунад (масалан, андешаҳои Бертелсро, ки дар боло дидем). Бахусус иштибоҳоти Қ. Ғанизодаро, ки муаллифи сарсухани «Сафарнома» дар ҷопи Берлин (Берлин: матбаи «Ковиён», соли 1340 ҳиҷрӣ) мебошад ва дар бораи зодаи Қубодиён будани Носири Хусрав шубҳа карда навишта буд, ки «...санади қатъӣ дар ин боб дар даст надорем ва дар тасонифи ӯ (яъне Носири Хусрав) ҳам роҷеъ ба ин масъала сароҳате нест», саҳт мавриди интиқод қарор медиҳад. Улуғзода бар мабнои санадҳо таъкид менамояд: «Худи Носири Хусрав дар сатрҳои якуми «Сафарнома» худро «Қубодиён-ул-Марвазӣ», яъне дар Қубодиён зоида шуда ва дар Марв зиндагонӣ»

кардаам мегӯяд¹⁸⁷ ва муҳаққиқ Ғанизода, ба гуфти Улуғзода, шояд аз «хиссиёти миллатчигӣ» ин далели рӯшанро нодида гирифтааст. Ҳамчунин, аз муносибати сарди мазҳабӣ, ки нисбат ба Носири Хусрав дар «Оташкада» (ва шояд дигар таълифоти аҳли суннат) рух додаст, ёдовар мешавад, ки албатта, ин ҳама сабаби муносибати мухталиф ва назарҳои зиддунақиз дар тавзеҳи рӯзгор, ашъору осор ва ақоиди ин шоиру мутафаккири бузург нагашта наметвонист.

Минбаъд муаллиф ба зиндагӣ, таҳсил ва фаъолияти сиёсиву мазҳабӣ ва адабии Носири Хусрав мутаваҷҷеҳ шуда, нуктаҳои асосии ҷараёни шаклгирӣ, таҳаввул, ҷустуҷӯ ва оқибати кори ӯ мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Маълум мешавад, дар китобхонаи давлатии Тоҷикистони солҳои сиёми асри гузашта ба ҷуз аз «Сафарнома», инчунин «Саодатнома» ва «Рӯшноинома» мавҷуд будааст, ки албатта мавриди истифодаи Улуғзода қарор гирифтаанд. Аммо вай бо таъя ба сарчашмаҳо ва маълумоте, ки дар бораи осори Носири Хусрав дар Эрон ва Ленинград мавҷуд будаанд, осори ӯро ба ин тартиб баршумурдааст: «Зодул-мусофирин» (илмӣ-философӣ), «Вачҳи дин», «Бӯстон-ул-уқул», «Ҳони ихвон», «Далел-ул-мутаҳаҷҷирин». Ҳамзамон аз осоре ном бурда мешавад, ки ба Носири Хусрав нисбат додаанд, амсоли «Искири аъзам» (дар мантиқ ва фалсафа), «Қонуни аъзам», «Ал-муставфӣ» (дар фикҳ), рисолаи «Канз-ул-ҳақоик» ва як тафсири «Қуръон»¹⁸⁸. Ҳамчунин зимни баррасиҳои масоили рӯзгори адиб аз «Сафарнома»-и ӯ истифодаи зиёде шудааст ва ҳамзамон ҳасоиси муҳтаво ва ҳунари ин асар низ суҳан мавриди тавачҷуҳ аст.

Ҳамин нукта низ бояд зикр шавад, ки муҳтавои баъзе аз осору ашъори Носири Хусрав, дар зимни

¹⁸⁷ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 38-39.

¹⁸⁸ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 43.

асарҳои мубоҳисавии ӯ, бо тақозои мафкураи динзудои замони шӯравӣ, ба илҳодгароӣ нисбат дода шудааст, ки ин аслан як навъ пешдоварӣ ва тавзеҳи зехнӣ асту бас. Аммо дигар мавзӯоте чун тавсифу хайрхоҳӣ ба аҳли меҳнат, кишоварзону касибон ва хунармандон махсусан таъкид мешавад, балки назари интиқодии Носири Хисрав ба табақаи ҳоким ва подшоҳон, мазаммати онҳо ва ҳеч гоҳ ба мадху санои ин гурӯҳ напардохтан, балки аз маддохӣ ва шуароӣ мадҳиягӯ саҳт интиқод кардани ӯ (шеърӣ «Дар мазаммати шуаро») мавриди тамҷид аст. Дар заминаи муҳолифати шоир ба ҷабру зулм ва таблиғгари инсондӯстӣ будани он, Улуғзода натиҷа гирифтааст, ки ӯ «азони мост, ба мо наздик ва азиз аст»¹⁸⁹. Муҳимтар аз ҳама Улуғзода натиҷа мегирад, ки ин қабил афкори Носири Хусрав «буд, ки вайро дар он замонҳо ба мазҳаби шиаи исмоилӣ овард ва таблиғотчии вай кард».

Ҳамин тавр, пайдост аст, ки қазоватҳои Сотим Улуғзода дар бораи мавзӯю муҳтавои осори Носири Хусрав, сарфи назар аз маҳдудияти таърихӣ, аксаран сухани тоза ҳастанд ва роҳе барои таҳқиқи минбаъдаи онҳо боз намунад.

Мақолаи дигаре, ки дар силсила пажӯҳишҳои адабиётшиносии таълиф шудааст, «Шайх Муслиҳиддин Саъдӣ» унвон дорад. Улуғзода Саъдиро «классики форс-тоҷик» тавсиф кардааст ва ин истилоҳ нисбат ба он шуарое мавриди истифода аст, ки аз манотиқи берун аз Мовароуннаҳр бархостаанд. Улуғзода дар оғоз изҳор медорад, ки тарҷумаи ҳоли «Саъдӣ мисли дигар классикҳои форс-тоҷик хеле ноқис омӯхта шудааст»¹⁹⁰. Ин ҷо зикри чанд нукта ба назар муҳим меномояд: аввалан, таъкиди ин қазия, ки ба ҷуз аз Саъдӣ адабиёти

¹⁸⁹ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 44.

¹⁹⁰ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 103.

мо дар ин поя классикони дигаре низ дорад; сониян, онҳо классикони адабиёти форсӣ ва тоҷикӣ ба шумор омадаанд; ва ниҳоят, зиндагиномаи ин афрод хеле ноқис омӯхта шуда, ниёз ба пажӯҳиш дорад. Ҳамаи ин нуктаҳо аз масъалаҳои муҳим ва баҳснок дар адабиётшиносии навзоди онрӯзаи тоҷикӣ ва ҳатто шарқшиносии он даврон ба шумор меомаданд, бинобар ин, ба миён гузоштани онҳо нишонаи огоҳӣ аз ин масоил ва омодаи пажӯҳиши онҳо будани Улуғзода мебошад.

Албатта то он замон дар шарқшиносӣ дар мавриди омӯхтани адабиёти ба истилоҳ классикии ғосу тоҷик (адабиёти асрҳои IХ-ХУ дар назар аст) аз ҷониби олимоне чун Эте, Дармстетер ва боз шарқшиносони дигар корҳои анҷом шуда буд, ҳосса китоби бисёр муҳим ва қуллие мисли «Шеър-ул-Аҷам»-и Шиблии Нуъмонӣ (1907-1910), ки ба забони урду таълиф шуда, ҳатто дар он айём дар Эрон ҳам ба таври қофӣ шоён набуд ва аз ин рӯ дар ихтиёри адабиётшиносони тоҷик ва аз ҷумла Сотим Улуғзода вучуд надошт. Бинобар ин, ақсари мақолоти Улуғзода, ба ҳамаи маҳдудиятҳои, ки доранд, нигоҳ накарда, ба сифати яке аз аввалин қӯшишҳои ба пажӯҳиш қашидан ва ба низом даровардану дар бораи зиндагӣ ва осори адибони классик масъалагузори қардан муҳим мебошанд. Дар воқеъ, ҷуноқи болотар аз ҷанд таълифот ва қитобҳои пажӯҳишиву маҷмӯаҳо ёдовар шудем, ин мақолоти Улуғзода низ ҳамон силсиларо идома ва тақвият мекунанд.

Аммо дар иртибот ба Саъдӣ ва қуллан маҷмӯаи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» масъалаи истилоҳи «адабиёти классикии форс-тоҷик» мавриди гуфтугӯи алоҳида мебошад. Ин ҷо ҳаминро зикр бояд намуд, ки истилоҳи мазкур зодаи солҳои сивуми асри ХХ мебошад ва дар иртибот бо вазъи сиёсии давр ва дар маҳдудаҳои сиёисву ҷуғрофиё марзбандӣ шудани

форсизабонони Эрон, Афғонистон ва Тоҷикистон (Осиёи Марказӣ) ба вучуд омад. Аммо он, ба ҷуз аз гаразҳои сиёсӣ, заминаи таърихӣ ва илмӣ низ дорад. Зимнан, он дар иртибот бо адабиёти форсӣ номидани адабиёте, ки дар эҷоди он мардумони тоҷику эронӣ ва даризабонони Афғонистон ва куллан ҳамаи форсизабонон иштирок доштаанд ва таъкиди саҳми ҳар яке аз онҳо дар ин раванд ба вучуд омадаст ва дар амал ба мазмуну шакли нав тасдиқ кардани ҳамон ягонагии адабиёти гузашта, хосса адабиёти классикии асрҳои IX-XV мардуми форсизабон буди бас¹⁹¹. Ба ин маънӣ барои онҳое, ки ин ду истилохро муқобили ҳам мегузоранд ва истилоҳи «адабиёти тоҷикӣ»-ро сохта ва бар хилофи таърих ба шумор меоваранд, гуфтанием, ки он на бар алайҳ ва инкори адабиёти классикии форсӣ ва на бо қасди ғасбу инҳисори ин адабиёт барои мардуми тоҷик ба миён омадааст, балки таъкид бар он дорад, ки дар эҷоди ин адабиёт қавми ориёи тоҷик низ саҳим аст ва дар шароити ба худшиносӣ ва истиклоли сиёсӣ-давлатӣ расидани ин қавм, ба исми он номгузори кардани ин адабиёт чизи табиӣ ва мантиқӣ мебошад. Аз ин ҷо аз қазияи мазкур як мушкилоти илмӣ ва таърихӣ сохтан маънӣ надорад ва ниҳоят истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик»-ро ҳам уламои эронӣ (Маликушшуарои Баҳор, Павиз Нотили Хонларӣ ва ғ.) ва ҳам мусташриқини рус (Е.Э. Бертелс, Болдирев ва ғ.) бе ягон ҳассосият қабул доштаанд...

Аммо дар мавриди рӯшан кардани зиндагии Саъдӣ, бинобар набудани далел ва сарчашмаҳои боэътимод, Улуғзода ба асарҳои худӣ ӯ така мекунад. ӯ

¹⁹¹ Масъалаи баҳсҳо дар ин мавзӯ ва ҳадафи ба ин шакл, яъне дар заминаи таърихӣ ва илмӣ гузоштани қазияи мазкур, дар сарсухани китоби «Намунаҳои адабиёти тоҷик», саҳфаҳои X111-XУ1, ки мақолаҳои Улуғзода низ он ҷо ба таърифи расида буд, тавзеҳ шудааст.

ин усулро дар мақолаҳои дигар низ ба кор гирифтааст, чунонки ин корро Садриддин Айнӣ дар пайравӣ ба шарқшиноси олмонӣ Нёлдеке хангоми таҳқиқи зиндагии Фирдавсӣ ва «Шохнома»-и ӯ анҷом буд.

Дар ин маврид Улуғзода мушаххасоти зиндагӣ, соли таваллуд ва вафоти Саъдӣ (тахминан 1184-1291), таҳсил дар мадрасаи «Низомия», саёҳату ҷаҳонгардии сисола ба аксари мамолики мусулмони Шарқ, ҳаводиси пуршӯру шарреро амсоли ҷанг бо аҳли салиб, ҳучуми харобиовари муғулҳо, шикасти сулолаҳо, ба асорати пайдарҳам гирифтор шудани мардумро ба ҷашм дидану ба ҷон санҷидани ӯро таъкид менамояд. Ин ҳама авомиле будаанд, ки ба қавли Улуғзода «Саъдии соҳибдил, пурзаковат ва мушоҳидакорро ҷаҳонгашатаи хирадманд, зиндагишиноси пурдон ва пуртаҷриба карданд»¹⁹².

Минбаъд муҳаққиқ ба пажӯҳиши эҷодиёти Саъдӣ мепардозад ва аз хасоиси мундариҷаву мавзуот ва қолабҳои осори вай суҳан ба миён меоварад. Ба андешаи Улуғзода ҳарчанд Саъдӣ бо панду насиҳат ва ҳикматҳояш машҳур аст, вале жанри ғазал дар эҷодиёти вай ҷойи шоиста дорад ва ҳатто аҳли адаб ӯро пайғамбар дар ғазалсароӣ ба шумор овардаанд, чуноки дар ин шеър:

Дар назм се тан пайамбаронанд,

Ҳарчанд ки «Ло набия баъдӣ».

Авсофу қасидаву ғазалро

Фирдавсию Анварию Саъдӣ.

Аммо «Куллиёт»-и мавриди истифодаи Улуғзода фарогири ҷаҳор маҷмӯаи ғазал, ҷаҳор маҷмӯаи қасоиди форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ, маҷмӯаи пандҳои кӯтоҳи манзум, қитъаҳо, рубоӣҳо ва байтҳо, инчунин китобҳои мансури «Гулистон» ва «Бӯстон» будааст. Муҳаққиқ ҳамзамон бо баршумурдани жанру қолабҳои

¹⁹² Намунаҳои адабиёти тоҷик, сах. 104.

«Куллиёт»-и Саъдӣ, мӯхтавои ду асари охир, сохтори онҳо, миқдори бобҳо ва мавзӯи мавриди баҳсашонро низ тавзеҳу тавсиф мекунад. Дар бораи «Гулистон» аз ҷумла омадааст, ки он: «...китоби ҳикоятҳои ибратбахш, панду насиҳат, ахлоқ, хулоса дастури зиндагонӣ аст...» ва «...ҳикоятҳои Саъдӣ, ки намунаи насри ӯ мебошанд, ба шакли бисёр кӯтоҳи пурмазмун, ба услуби содаи хеле нафис ва дилчасп навишта шудаанд»¹⁹³. Ин натиҷагирии Улуғзодаро ба таври куллӣ метавон ба тамоми эҷодиёти Саъдӣ нисбат дод. Дар бораи «Бӯстон» омадааст, ки ин асар «ба воситаи ҳикоят ва тамсилҳои манзум қоидаҳои ахлоқ ва кирдорро меомӯзонад» ва он «саропо бо вазни мутақориб (вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ) навишта шуда, дорои ҳашт ҳазор байт аст, ки ба даҳ боб тақсим карда шудаанд». Сипас, номгӯи бобҳо зикр мешавад (мисли он ки дар мавриди «Гулистон» шуда буд), ки зимнан мӯхтавои ин асарҳо ба таври куллӣ манзури хонандагон менамоянд.

Шӯҳрати ҷаҳонии Саъдӣ махсус таъкид мешавад, ки масалан китоби «Гулистон»-и вай ба аксари забонҳо ва аз ҷумла ба забони русӣ тарҷума шудааст ва умуман навиштаҳои ӯ аз асри ХУ¹¹¹ сар карда ба бисёр забонҳои Аврупои Ғарбӣ тарҷума карда шудаанд ва осораш аз тарафи шарқшиносони Аврупо мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

Ҷуноқи гуфта омад, ин ҷо ва дар дигар мақолоти Сотим Улуғзода ва куллан тамоми илму адаби нафтаъсиис тоҷикии замони шӯравӣ, мавқеъгирии табақотӣ ва мафқӯрай аз нуктаҳо ва меъёрҳои асосии қазоват ба шумор меомад, хосса агар сухан дар бораи мӯхтаво, идея ва ғаразу паёми адабиёт ва нависанда равад. Аз ин меъёр мақсаду ғарази Саъдӣ мавриди таҳлил қарор мегирад ва идеологияи асосии эҷодиёти

¹⁹³ Намунаҳои адабиёти тоҷик, саҳ. 105.

вай «созишгарӣ» дониста мешавад, ки инсонҳоро ба фурӯтанӣ, шукргузорӣ, ба тақдир тан додан, ризо будану қаноат кардан талқин мекунад. Улуғзода ин макулаҳоро аз мавқеи иделожии коммунистӣ танқид ва ба одами шӯравӣ бегона мешуморад. Аслан, ин интиқоди Улуғзода, новобаста ба ҷабҳаргирии идеоложии тудай, ба таври кулӣ дурусту солим аст, яъне одамро аз талошу фаъоият ва созандагиву ҳақталошӣ боз медорад. Мақсади Саъдӣ низ асосан баёни масоили умумиинсонӣ мебошад, ки аз доираи макону замон берун ва дар ҳар давра айём «барои инсон зурур ва ғоиданоканд» ва Улуғзода низ ин ҷиҳати пандомӯзии осори Саъдиро ҷонибдорӣ мекунад. Тамоми асарҳои Саъдӣ аз тарғибу ташвиқи хислатҳои некӯи инсонӣ ва мазаммати ҳӯи бад, ба таври кулӣ эҳтироми инсон ва саршор аз гуманизм дониста шуда, моҳияти ғоявии эҷодияти онро дурусту илмӣ бозгӯ менамояд.

Дар маридаи таваҷҷӯҳи Улуғзода ба адабиёти гузашта ҳамин нуктаро низ таъкид кардан лозим аст, ки дар оғози солҳои 40, пеш аз ҷанги ҷаҳонии дувум, ӯ барои таҳсил ба курси дуктуро ба Москва меравад, ки ин кор бар асари оғози ҷанг анҷом намерезад. Аммо ӯ дар замони баъд аз ҷанг рисолаеро таҳти унвони «Аҳмади Дониш» таълиф менамояд, ки дар бораи шахси Дониш, фаъолияти адабии ӯ, ҷигунагии адабиёти маорифпарварӣ баҳс менамояд. Улуғзода минбаъд дар таълифоти адабии худ низ ба адабиёти гузашта, тасвири симои барҷастаи он пардохтааст ва як хусусияти ин осор ҷанбаи густурдаву ҷиддии ҳуҷҷатӣ доштани онҳост...

Ҳамин тавр дар ин ҷанд мақола Улуғзода худро ба сифати як муҳаққиқи эҷодияти адибони бузурги классики адабиёти форс-тоҷик зоҳир мешавад ва зимнан аз таърихи таҳаввули ин адабиёт огоҳ бунанаҳ низ равшан аст. Мо дар мавридаш ҷо-ҷо қайд кардем,

ки вай таъсири замон, воқеаҳои таърихӣ ва ҳаёти иҷтимоиву сиёсиро ба зиндагӣ ва эҷодиёти шуаро ба мушоҳида мегирад ва зимнан аз таҳаввули адабиёт низ сухан ба миён меоварад. Яъне Улугзода дар садади ба таври кулӣ пеши назар овардану таълифи таърихи адабиёт будааст. Ин натиҷагирии моро мақолаи вай таҳти унвони «Адабиёти тоҷик» (1939) тасдиқ мекунад. Аммо лозим ба таъкид аст, ки ин мақолаи ӯ ба мақолоте, ки дар маҷмӯаи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» навишт ва бо нашри маҷмӯаи мазкур, ки ба тавре кӯшиши пеши назар овардани таърих, шахсиятҳо, гуногунии жанру қолабҳо ва мактабҳои адабӣ буд, ҳамзамон ва ҳамоҳангиҳо дорад. Он як андоза кулли қорҳое, ки то он замон дар мавриди таърихи адабиёт дар адабиётшиносии тозазӯҳур ва ҷавони тоҷик қарда шуда буданд, ҷамъбаст менамояд.

Мақолаи «Адабиёти тоҷик» (1939) ки ба забони русӣ ва барои «Донишномаи адабӣ» таълиф шуда¹⁹⁴, яке аз аввалин таълифоти ҷамъбасти дар бораи таърихи зӯҳур ва рушду нумӯи адабиёти форсии тоҷикист. Пеш аз ҳама, бояд чанд ҳарфе дар бораи унвони ин мақола гуфта бошем. Истилоҳи «адабиёти тоҷикӣ» зодаи солҳои 20 асри бист мебошад, ки дар иртибот бо таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистон ба миён омад. То ин айём адабиёте, ки дар Мовароуннаҳр, яъне дар манотиқи зистбуми тоҷикон эҷод шудааст, адабиёти форсӣ ва адабиёт ба забони форсӣ меномиданд. Аммо қавми тоҷик ва вожаи тоҷик чун як бахше аз мардумони форсизабон аз хеле замонҳо маълум будааст ва ҳатто барои тафовут додани мардуми форсигӯ аз ақвоми турк маҳз таркиби «турку тоҷик»-ро ба қор гирифтаанд. Саъдӣ ба ҳамин маънӣ гуфта, ки: «Турки ту бирехт хуни тоҷик». Яъне истилоҳи тоҷик дар

¹⁹⁴ С. Улугзода. Таджикская литература. – в кн.: Литературное энциклопедия в 12 тт. 1929-1939 гг. Электронная версия, 2005 г.

баробари форс мавриди исифода будааст ва ин ду қавм хеле асрҳо таърихи ҳамсоне доштаанд. Дар мавриди забони тоҷикӣ низ, бо баъзе истисноҳо, ҳамин ақида метавонад сидқ кунад.

Бинобар ин, истилоҳи «адабиёти тоҷикӣ» ҳарчанд аз ҳайси илмиву адабӣ нав аст, вале заминаи таърихӣ дорад ва дар ин мафҳум он бахше аз осори адабӣ, ки дар Мовароуннаҳр таълиф шуда буд, ғунҷонида мешавад. Он дар ибтидои аср бар асари марзбандиҳои сиёсӣ ва қавмӣ як амри воқеӣ гардид ва аз ҷониби уламои тоҷикӣ ба он ҳатто ҳассосият низ нишон дода шуд. Яъне таъкид ба рӯи истилоҳи мазкур бештар заминаи сиёсӣ дошта, аз ин рӯ дар адабиёи илмӣ-пажӯҳишии дар бораи таърихи адабиёт бо истисноҳо истифода шудааст. Баъдтар аҳли илми тоҷикӣ бо сарвари устод Айнӣ, бо пушти сар шудани замони ташаннучи сиёсӣ, пайваста аз умумияти адабиёти форсу тоҷик сухан ба миён оварданд ва метавон гуфт, ки адабиёти замони қадим ва асрҳои миёнаи то асри ХУI мелодӣ, бешубҳа, адабиёти ягонаи қавмҳои форсизабон мебошад. Аммо дар асрҳои баъдина, бар асари ҷудоҳои сиёсӣ мазҳабӣ ва ҷуғрофӣ адабиёти форсии Мовароуннаҳр, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон бо баъзе тафриқаҳо ва мустақил рӯ ба рушду нумӯё намуд, ки ҳар яке бо ҳамин унвонҳо шинохта ва номгузорӣ шудаанд.

Сотим Улуғзода низ дар ин мақола, ҳарчанд таъкид ба адабиёти тоҷик дорад, аммо дар асл аз тамоми адабиёти форсизабонони манотиқи мазкур сухан ба миён меоварад. Ба ин маънӣ, мақолаи мазкур аз кӯшишҳои аввалини дар шакли фишурдаи донишномаӣ фаро гирифтани таърихи пайдоиш ва инкишофи ин адабиётҳо ба шумор меояд.

Улуғзода таърихи адабиётро ба чор марҳилаи бузург даврабандӣ кардааст: адабиёти қадим то зуҳури ислом, адабиёти форсии тоҷикии асри миёна ё замони

рушду нумӯи ҷомеаи феодализм (то асри ХУ1), адабиёти даврони таназзули феодализм ва зуҳури нишонаҳои ҷомеаи буржуазӣ (асрҳои ХУ1-ибтидои асри ХХ) ва адабиёти замони шӯравӣ (аз соли 1918 то соли 1939).

Муаллиф дар баҳши адабиёти қадим бештар ба вазъи куллии ин адабиёт ва сабаби ба миқдори кам боқӣ мондани ин асарҳо диққатро мутаваҷҷеҳ медорад ва баъзе аз онҳоро ном мебарад.

Дар мавриди адабиёти нави форсӣ-тоҷикии пас аз истилои араб ақидаи Улуғзода бар ин аст: он аз асри 1Х ҳамзамон бо забони форсии нав, ки бо унсурҳои луғавии арабӣ омехта ва барои кулли форсизабонон умумӣ буд, оғоз ба зуҳур намуд ва он дар имтидои асрҳои Х-ХУ мелодӣ ба эронӣён ва тоҷикон – форсигӯёни Хуросон ва Мовароуннаҳр баробар мутааллиқ мебошад. Аммо ба тақозои авомили сиёсии ибтидои асри бист, ки дар боло зикрашон омад, ӯ тавакқуфи бештар дар бораи шуаро ва аҳли адаби тоҷиктабори Осиёи Миёнаро аз мақосиди асосии худ ба шумор овардааст.

Дар ин маврид, пеш аз ҳама, суҳан дар бораи Абулҳасани Рӯдакӣ ва Дақиқӣ, ин ду шоири дарбори Сомониён меравад. Аввалин ба сифати бунёнгузори адабиёти форсизабонони ҷаҳон муаррифӣ мешавад ва дувумӣ ҷун оғозбахши ҳамосаи миллӣ зикр меёбад, ки амали ӯ ба фаъолияти ҳокимияти давлати миллӣ-тоҷикии Сомониён иртиботи бевосита доштааст. Аммо ин вазифаи бузурги таърихӣ ва миллӣ аз ҷониби Абулқосими Фирдавсӣ ба амал бароварда мешавад ва дар натиҷа ҳамосаи бузурги ӯ «Шоҳнома» ба майдон меояд.

Сотим Улуғзода асрҳои Х1-Х11-ро як марҳалаи мустақил дар таҳаввули адабиёти тоҷикӣ ҳисобида аст, ки дар замони ҳукмронии Салҷуқӣён ҷараён гирифтааст. Хеле аз шуаро дар ин даврон фаъолият доштанд ва ин

аз миён Муиззӣ, Амъақи Бухорӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Камоли Бухорӣ, Низоми Арӯзии Самарқандӣ ном бурда мешаванд. Муҳаққиқ ҳамчунин ривоч гирифтани ҳаҷву танз дар осори Сӯзани Самарқандӣ ва назму насри ахлокиву фалсафӣ ва иҷтимоиро дар таълифоти Носири Хусрав махсус ёдрас мешавад. Ба ақидаи ӯ дар ин айём назми дарборӣ, бахусус қолаби қасида рӯ ба инқироз меорад ва шуаро мутаваҷҷеҳи мавзӯҳои иҷтимоӣ гардида, бештар ба сабки тасаннуъӣ рӯи ниёз меоваранд.

Дар арҳои XI-III-XIV, замони ҳуҷми муғӯлҳо, ба гуфти Улуғзода, дар адабиёт қолаби ғазал бештар ривоч меёбад ва шуароӣ барҷастаи ғазалсарое чун Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ дар таҳаввули ин қолаби адабӣ саҳми муассире мегиранд. Ҳамчунин Сайфи Исфарангӣ, Асираддини Ахистакӣ, Носири Бухорӣ ва Бадри Чочӣ аз шоирони барҷастаи ин даврон махсуб шудаанд.

Адабиёти асри XV, даврони ҳокимияти Темуриҳо, як марҳалаи алоҳида ҳисобида шудааст, ки дар доираи адабии Ҳирот, аз як сӯ, ва Самарқанд, аз сӯи дигар, ҷараён дошт. Шуароӣ тавоно ва пешкистивати адабиёти ин давр Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Исматӣ Самарқандӣ, Бисотӣ Бухорӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ (муаллифи тазкираи машҳур) ба шумор омадаанд.

Аммо дар мавриди таҳаввули адабиёт дар асрҳои баъдина назари Улуғзодаро метавон мутобиқ ба ақидаи адабиётшиносони муосир донист, дақиқтар вай аз авалин афродест, ки дар бораи аз ҳам фуру рехтани адабиёти классикии форсу тоҷик, бар асари низоъҳои сиёсӣ мазҳабӣ аз ҳам чудо афтодани Эрон ва Мовароуннаҳр (Тоҷикистони таърихӣ) ва бо роҳҳои алоҳида ва раванди мустақил ҷараён гирифтани адабиёти ҳар яке аз мардумони форсидабон масъала ба миён гузоштааст. Сотим Улуғзода адабиёти асрҳои

XU1-X1X мелодиро «замони инқироз ва харобии чомеаи феодалӣ» медонад, ки натавонистааст «ҳеч як чехраи рӯшани адабиёро ба майдон бароварад». Аммо, дар айни замон, адабиёти тоҷикии ин марҳала, ба гуфтаи муҳаққиқ, ҳамзамон бо адабиёти ўзбакӣ (бахусус аҳ асри XU111 ба баъд) ва дар иртиботи бештаре рӯ ба таҳаввул ниҳод ва дар натиҷа адибони зулсонайн (тоҷикӣ-ўзбакӣ) ба арсаи эҷод баромаданд. Мулло Мушфиқӣ, Биноӣ, Зайниддини Восифӣ (асри XU1), Сайидои Насафӣ, Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ, Шавкати Бухороӣ, Мирзо Абдулқодири Бедил (асрҳои XU11-XU111) аз нависандаву шоирони пешкисвати ин даврон доништа шудаанд. Ба ақидаи Улуғзода аз хасоиси муҳими адабиёти ин марҳала шаклгирии адабиёти шаҳр бо рӯҳи пурқуввати эътирозӣ, ба адабиёт ворид омадани аносири забони мардум будааст, ки қазияҳои мазкур дарвоқеъ дар пажӯҳишҳои минбаъда собит шуданд ва маридаи таваҷҷӯҳи бештаре қарор гирифтанд.

Дигар аз давраи муҳим дар таърихи адабиёти тоҷикии то асри XX замонест, ки Осиёи Миёна аз ҷониби Русияи тезорӣ (1868) ғасб карда мешавад ва дар натиҷа чомеаи ҳам Туркистони Русия ва ҳам амороти дигари Осиёи Марказӣ (Бухоро ва Хева) яке бештар дигаре камтар, аммо куллан ба арсаи даврони нав дар ҷаҳон пайвастанд ва бар асари ин ҳодисаҳо дар чомеаи табақаи буржуазияи савдо зӯҳур кард ва ин ҳама дар айни замон боиси тағйир дар афкори адабӣ гардид. Сотим Улуғзода дар адабиёти нимаи дувуми асри XIX мавҷуд будани ду равияро таъкид менамояд: аз як ҷониб, адабиёти дарбор, ки мунъақисгари зиндагии чомеаи феодалӣ ва идеалҳои ӯ буда, суннатгарост; аз ҷониби дигар, адабиёти маорифпарварӣ, ки бо танқиду фош кардани ҳокимияти амирӣ, тарғиби илму маориф мутаваҷҷеҳ гардида, ба ҳамин далел муваҷҷиби ҳарчӣ бештар ба адабиёт ворид омадани аносири забони

гуфтугӯ гардид. Поягузори ин наҳзати адабӣ истеъдоди бузурге чун Аҳмади Кала, мутахалис ба Дониш, ва аз намояндагони пешрави он шоир Шамсиддини Шохин буданд. Аммо назари Сотим Улуғзода ба адабиёти ҷадидия, ки тағйири иқтисодии кишварро аз роҳи ислоҳоти мактабу маориф ва маънавият мехост, сирф манфӣ мебошад. Сабаби асосии чунин назар ин будааст, ки гӯё аҳли адаби ҷадидия дар муқовимат ба инқилоби болшевикӣ ва сохти шӯравӣ қарор гирифта будаанд.

Ниҳоят, дар мақолаи «Адабиёти тоҷик» қисмати охир ба адабиёти тоҷикии даврони шӯравӣ (аз соли 1918 то соли 1939, яъне замони таълифи мақолаи мазкур), адабиёти мардумии то инқилоб ва баъди он ихтисос дода шудааст. Дар мавриди адабиёти гузашта зарурати пажӯҳиш ва таъбу нашри он масъала ба миён гузошта мешавад. Дар ниҳоят бовар кардан мумкин аст, ки мақолаи Сотим Улуғзода дар бораи таърихи адабиёти тоҷикӣ аз нахустин таълифот дар ин мавзӯ буда, куллан марҳилаҳо ва давраҳои таҳаввули онро аз ҳайси илмӣ асосан дуруст ва мантиқӣ тавзеҳ кардааст.

Дар ниҳоят ҳаминро низ бояд қайд намоем, ки тавассути таълифоти Сотим Улуғзода, дар якҷоягӣ бо пажӯҳишҳои дигар, на танҳо таҳқиқи адабиёти гузашта дар Тоҷикистон оғоз гардид, балки тарзу тарик ва дастурҳои ин пажӯҳишгарӣ низ муайян гардид, ки ба андешаи мо онҳо иборатанд аз:

- Баррасии иҷтимоии адабиёт ва мақоми он дар тарихи халқ, ҷойгоҳи шахсиятҳои тавоноии адабӣ дар тарихи адабиёт. Ба ин маънӣ марҳалаҳои рушду нумӯи адабиёт дар иртибот бо зиндагии иҷтимоии ҷомеа ва сохтори иқтисодиву сиёсии он даврабандӣ мешаванд. Яъне оғози пажӯҳишҳои адабиёти гузашта, куллан эҷоди адабӣ бар ҷомеашиносии адабиёт, ки аз назарияи марксистӣ маншаъ мегирифт, асос ёфта буд.

- Саҳми адибон, пеш аз ҳама, аз назари мӯҳтаво ва мундариҷаи иҷтимоии осори онҳо, яъне инсон-дӯстонаву халқпарварона, дар интиқод ба сохти ҳоким ва ҷавру зулми табақотӣ, мазаммати таассуби мазҳабӣ будани онҳо муайян карда мешуд. Аммо ҷойгоҳи эшон дар зуҳури адабиёт ба сифати як бахши ҳунар, таҳаввули анвоъу ақсоми адабӣ ва ҳунари халлоқият зимнан дар мадди назар будааст.

- Масоили аносири вуқуъгӯӣ ва зуҳури адабиёти воқеъгаро дар адабиёт, майл ба содагароӣ ва ворид овардани забони мардум дар осори ҳунари низ аз афзалиятҳо дар ин навъ пажӯҳиш будааст.

Ба таври куллӣ дар он даврон бо кӯшиши Сотим Улуғзода ва дигар пажӯҳишгарони тоҷикиву шӯравӣ як андоза тарҳи иҷтимоиву ҳунарии таърихи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аз замонҳои қадим то миёнаи асри бистуми мелодӣ рӯшан карда шуда, умумияти ин адабиёт ба кулли мардумони форсиабон эътироф ва саҳми шахсиятҳои адабӣ дар таҳаввули адабиёт мавриди баррасӣ қарор мегирад ва барои таълифи таърихи таҳаввули адабиёти гузашта замина гузошта мешавад. Ва аммо дар мавриди Сотим Улуғзода мушаххасан ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки ӯ дар илми адабиётшиносии тоҷикӣ яке аз аввалин пажӯҳишгарони таърихи адабиёт ба шумор омада, андеша, мулоҳиза ва таҳқиқу қазоватҳои ӯ дар замони худ (солҳои 30-40 асри гузашта) ҳоизи аҳамият ва эшонро ба сифати як адабшиноси ҳирфай намудор месозанд.

МУНДАРИЧА

Мукаддимаи муаллиф.....3

Фасли аввал МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Шоири ватанхоҳ ва инсондӯст.....7

Намоишномаи «Тоҳир ва Зухра».....38

Достони эҳёи маънавии одам.....59

Мураббӣ ва устои ғамхори адибони ҷавон.....74

Ҳикмати асри нав.....89

ПАЙВАСТ

Борие Панкин. Мирзое, ки ман мешинохтам.....97

Ёддошт. Мусоҳибаи Муҳаммад Осимӣ бо Чингиз Айтматов
дар бораи Мирзо Турсунзода106

Фасли дувум СОТИМ УЛУҒЗОДА

Гавҳарии суҳан.....124

Васлгари қарнҳо ва наслҳо.....139

Намоишномаи «Дар оташ».....157

Мавзӯъ ва масоили ахлоқиву равонӣ дар қиссаи «Ёрони боҳиммат».....	171
Чустучӯҳои ғоявию бадеии Улуғзода дар румони «Навобод».....	183
Таълифоти адабиётшиносии Сотим Улуғзода.....	219